Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

ગ્રંથ બીજો · ૧૯૪૫

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ ओ३म् ❀

पुस्तक-संख्या 63 ग/५६

पंजिका-संख्या 22.08

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६३ ग/५६
22008
१९-१०-2002
गुरुकुल ग्रन्थालय कांगड़ी

22008
१९-१०-2002

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવૃત્તિ પહેલી : જાન્યુઆરી '૪૫

મૂલ્ય
૩-૦-૦
[૨. ખ. ત્રણ આના]

પ્રકાશક
લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી • અમદાવાદ

મુદ્રક
ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ
સાશ્રય મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ • રાણપુર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંપાદકીય

૧૯૪૦ના એપ્રિલ માસમાં ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળ દ્વારા '**સાહિત્ય અને પ્રગતિ**'ના **પ્રથમ ગ્રંથ** પ્રકાશિત કર્યો ત્યારે ગણતરી અને આશા તો એવી હતી કે દર વરસે એ રીતે એક ગ્રંથ ગુજરાતને આપી શકાશે. પરંતુ, ઉત્સાહ અને સંગઠનનો અભાવ તથા મુશ્કેલીઓ એ સૌને ટાળી–વટાવી આજે પાંચ વરસને અંતે—૧૯૪૫ના જાન્યુઆરીમાં બીજો ગ્રંથ રજૂ કરવાનું શક્ય બન્યું છે, એનો જરૂર આનંદ થાય છે.

પહેલા ગ્રંથ અને બીજા ગ્રંથની યોજનામાં તત્ત્વતઃ કોઈ ભેદ નથી, પરંતુ પ્રથમ ગ્રંથમાં જે વાત પ્રત્યે નિર્દેશ કર્યો હતો તેના તરફ જવાનો જેવો તેવો પ્રયત્ન અહીં કર્યો છે અને તે પ્રયત્ન છે–'સર્જનવિભાગ'ને બને તેટલો મોટો બનાવવાનો. સાહિત્યમાં પ્રગતિ ઇચ્છનારાઓનો આગ્રહ સર્જનાત્મક સાહિત્યની વિપુલતા માટે જ હોય એ સહજ છે. આ ગ્રંથમાં એ રીતે, વાર્તાકવિતાનો વિભાગ સારો એવો મોટો છે, પરંતુ એને ગૌરવ લેવા જેવો વિભાગ તો ન જ કહી શકતાં એની ઊણપોનું અમને ભાન છે. ૧૯૪૦ થી '૪૫ નાં પાંચ વરસમાં આખા જગતે અને હિંદે જે ફટકાઓ અને પલટાઓ અનુભવ્યા છે, તથા આજે આપણો દેશ જે ભીષણ યાતનામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે એ અનુભવો ને વેદના જગતના સાહિત્યમાં અમર બને તેવાં હોવા છતાં તેનો બુલંદ અને સપ્રમાણ તો ઠીક પણ જેવો તેવોય પડઘો હજી આપણે ત્યાં પડયો છે એમ કહેતાં સંકોચ અનુભવવો પડયો છે, એટલો તો એ આછો અને કમજોર છે. એટલે જ તો, આ ગ્રંથ માટે એને અનુકૂળ નવાં તાજાં લખાણો ભેગાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાનો એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી લીધા પછી મોટે ભાગે ૧૯૪૦થી૪૪નાં વરસોમાં સર્જાયેલ અને કેટલાક પ્રસંગમાં તે પહેલાં પણ સર્જાયેલ લખાણોની પસંદગી કરી અહીં સંગ્રહેલ છે. આમ છતાંય એની કમજોરી કાંઈ દૂર થઈ છે એમ તો નથી જ.

પ્રથમ ગ્રંથની એક જરૂરિયાત—'સાહિત્ય અને પ્રગતિ' વિષે ગુજરાતના લેખકોના. અભિપ્રાયો મેળવવાની જરૂરિયાત-હવે રહી નથી; એટલે એવો કશો પ્રયત્ન અહીં કર્યો નથી. ૧૯૩૬થી શરૂ થયેલ એ આંદોલન હવે એની ચર્ચાથી આગળ વધી સર્જન-ચિંતન-વિવેચન પ્રતિ વધુ વળે એ જ આવશ્યક છે. 'ચિંતન-વિવેચન'નો ટૂંકો વિભાગ એવા એક પ્રયત્નરૂપ છે.

અંતે, જે લેખકમિત્રોએ અમને આ ગ્રંથમાં સાથ આપ્યો છે તેમનો, તથા અમારા પ્રથમ ગ્રંથના જ પ્રકાશકે આ બીજો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ચાલુ રાખી જે અનુકૂળતા કરી આપી છે તે માટે તેમનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

સંપાદકમંડળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિષદનો ટૂંક હેવાલ

૧૯૩૬માં લખનૌ કૉંગ્રેસ વખતે પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોની પ્રથમ પરિષદ શ્રી. પ્રેમચંદજીને પ્રમુખપદે મળી. એ પછી ૧૯૩૬માં દેશભરમાં પ્રગતિશીલ મંડળોની સ્થાપના થઈ. ૧૯૩૭થી ૪૦ સુધીમાં લખનૌ, કલકત્તા અને દિલ્હી મુકામે તેની વાર્ષિક પરિષદો ભરાઈ અને ટાગોર, જવાહરલાલ, સરોજિની નાયડુ, મુલ્કરાજ આનંદ વગેરેનાં નામ એની સાથે સંકળાયાં.

એ પછી –૧૯૪૩ના મે માસની ૨૨–૨૩ તથા ૨૪ મી તારીખોએ એનું પાંચમું સંમેલન મુંબઈ મુકામે ભરાયું. પ્રમુખમંડળમાં ઉર્દૂના સર્વશ્રેષ્ઠ અને નામાંકિત કવિ જોશ મહિલાબાદી, હિંદીના મહાન વિદ્વાન રાહુલ સાંકૃત્યાયન, (બીમારીને કારણે આવી ન શકયા), મરાઠીના કમ્યુનિસ્ટ ક્રાંતિકારી સાહિત્યકાર શ્રીપાદ ડાંગે, બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ પત્રકાર સત્યેન મઝુમદાર, કર્ણાટકના પ્રોફેસર જાગીરદાર, આંધ્રના વૃદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર તાપી ધર્મરાવ તથા ગુજરાતના વાર્તાકાર જીતુભાઈ મહેતા હતા.

પરિષદમાં બંગાળ, આંધ્ર, યુક્તપ્રાંત, પંજાબ, મલબારના થઈ લગભગ ૭૦ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. મુંબઈના જુદી જુદી ભાષાઓના થઈ ૩૦ પ્રતિનિધિઓ હતા. પ્રતિનિધિઓમાં ઉર્દૂના પ્રખ્યાત લેખકોમાંથી પ્રમુખ જોશ મહિલાબાદી ઉપરાંત, મહાન ઉર્દૂ કવિ સાગર નિઝામી, અત્યંત લોકપ્રિય કવિ મજાઝ, ક્રાંતિકારી કવિ મકદુમ, અને સરદાર જાફરી, નાટક-વાર્તાકાર અબ્બાસ, અને વાર્તાકાર–વિવેચક સજ્જાદ ઝહીર તથા હિંદીના મશહૂર સાહિત્યકારો ડૉ. રામબિલાસ શર્મા, નરેન્દ્ર શર્મા, યશપાલ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશચંદ્ર ગુપ્ત, શીલ, શ્યામુ સંન્યાસી વગેરે હતા. બંગાળના વિખ્યાત કવિ વિષ્ણુ દે, બિનય રાય, સુભાષ મુકરજી તથા વિવેચક અને વિદ્વાન પ્રો. હીરેન મુકરજી વગેરે હતા. મરાઠીમાં મામા વરેરકર અને અનંત કાણેકર, ગુજરાતના જાણીતા લેખકોમાં પ્રમુખ જીતુભાઈ, ઉપરાંત પન્નાલાલ પટેલ, બકુલેશ, ગુણવંતરાય આચાર્ય, નાથાલાલ દવે, ગુલાબદાસ બ્રોકર, સ્વપ્નસ્થ, ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, રમણલાલ સોની, તથા ભોગીલાલ ગાંધી વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

પરિષદને મહાન અમેરિકન લેખિકા પર્લ બક, બ્રિટિશ કમ્યુનિસ્ટ લેખક પામદત્ત, તથા મુલ્કરાજ આનંદ, કૃષ્ણ મેનન, શેલવણકર, સેડ્રિક ડોવર વગેરેના સંદેશાઓ પ્રાપ્ત થયા હતા.

ઠરાવોમાં સહિત્યકારોનું જાહેરનામું સૌથી મહત્ત્વનું હતું. બીજો મહત્ત્વનો ઠરાવ લેખકો અને પ્રકાશકો વચ્ચેના સંબંધ પરત્વેનો હતો. (જે બંને અહીં આપ્યાં છે.)

આ ઉપરાંતના ઠરાવોમાં કાગળની તંગીને લીધે સાહિત્યની ઉપર જે સીધો ફટકો પડ્યો છે તેને માટે સરકારી ટૂંકી દૃષ્ટિની નીતિની, તથા નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લઈ લેખકો, સામયિકો અને પુસ્તકો ઉપર જે હલ્લો કરવામાં આવ્યો છે તેની ટીકા કરતા ઠરાવો હતા. વળી બીજા ઠરાવો દ્વારા પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોને ફિલ્મ–ઉદ્યોગ પ્રત્યેની તથા હિંદી લોકનાટ્ય–સંઘ પ્રત્યેની ફરજો અદા કરવાની યાદ :આપી હતી. વધુમાં, ચીની અને સોવિયેત લેખકોને અભિનંદન આપતા બે ઠરાવો હતા. આપણા જે સાહિત્યિક બંધુઓ જેલમાં છે તેમની મુક્તિ માગતો એક ખાસ ઠરાવ હતો; અને જેલમાં પડેલા આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓની મુક્તિ માગતો બીજો ઠરાવ હતો.

આ પરિષદનું એક અત્યંત આકર્ષક અંગ હતું: હિંદી–ઉર્દૂ–મુશાયરો. રાતના ૧૦ થી સવારના ૩॥ સુધી ભરચક નાટકશાળા જોશ, નિઝામી, મકદુમ, મજાઝ, નરેન્દ્ર, શીલ, જાફરી તથા અન્ય કવિઓનાં ગીતો સુણતી બેઠી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંગાળ અને આંધ્રે પોતાના સાહિત્યિક આંદોલનનો ટૂંકો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો હતો.

પરિષદના નક્કર પરિણામની દૃષ્ટિએ જો સૌથી મહત્ત્વનું અંગ હોય તો તે ભાષાવાર વિભાગીય બેઠકો હતી. આમાં ગુજરાતી બેઠકે નોંધ-યોગ્ય કાર્ય કર્યું હતું.

ગુજરાતી વિભાગના નિર્ણયો

૧. ગુજરાતના છેલ્લાં ૨૫ વર્ષના સાહિત્યનું ટૂંકું અવલોકન કર્યું હતું.

૨. નીચે મુજબ નિર્ણયો લીધા હતા—

(ક) ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળો વ્યવસ્થિત કરવાં.

(ખ) મુંબઈમાં ગુજરાતી વિભાગ વ્યવસ્થિત કરવો.

(ગ) ગુજરાતી પ્રગતિશીલો તરફથી એક સામયિકપત્રની વ્યવસ્થા કરવી.

(ઘ) દર વરસે એક વિવેચન–સર્જન ગ્રંથ તૈયાર કરવો.

(ઙ) હિંદી લોક–નાટ્ય–સંઘ માટે નાટકો તૈયાર કરવાં.

(ચ) પ્રો. હીરાલાલ ગોદીવાળાને પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવા વિનંતિ કરવી.

(છ) દરેક પ્રાંતે પોતાને ત્યાંની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓની યાદી તૈયાર કરી બીજા પ્રાંતોને આપવી અને બીજા પ્રાંતોની ઉત્તમ કૃતિ-ઓમાંથી અને એટલાં પ્રકાશન કરવાની વ્યવસ્થા કરવી.

વિચારોની એકતા, ગંભીરતા અને જાગ્રત કર્તવ્યશીલતાની દૃષ્ટિએ, વિશાળ સાહિત્યિક મોરચાની દૃષ્ટિએ તથા નક્કર કાર્ય તરફની મજલની દૃષ્ટિએ આ પરિષદે આગલી તમામ પરિષદો કરતાં અનેકગણી પ્રગતિ કરી હતી. એમ છતાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે, હજી સાહિત્યિકોનો વધુ વિશાળ મોરચો સજવાની જરૂર છે એવું સ્પષ્ટ ભાન સૌને દિલ વસેલું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અખિલ હિંદ પ્રગતિશીલ લેખક પરિષદે પસાર કરેલ પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોનું જાહેરનામું

ગંભીર આફતના આ સમયમાં રાષ્ટ્રનું આત્મબળ ટકાવી રાખવું એ હિંદના પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આપણા લોકોનું મનોબળ અને સંકલ્પશક્તિ ટકાવી રાખવાં તે તેમની ફરજ છે. તો જ આપણો મુક્તિદિન વહેલો આવશે, આપણાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ સચવાશે, તેનો વિકાસ થશે, ને આપણે આ તોફાનના જમાનામાંથી સંગઠિત, સશક્ત અને આઝાદ બની બહાર આવી શકીશું.

પ્રગતિશીલ લેખકો સદાસર્વદા હિંદની આઝાદીની પડખે રહ્યા છે. તેઓએ હમેશાં સમાન અને ન્યાયી સામાજિક અને આર્થિક જીવન પસંદ કર્યું છે. તેઓએ હમેશાં તમામ જાતની સામાજિક પ્રત્યાઘાતી વૃત્તિઓ, વિચારો તથા સંદિગ્ધ વલણનો સામનો કર્યો છે. તેઓએ હિંદની આઝાદીને દુનિયાની આઝાદીના જ એક મહત્ત્વના ભાગ તરીકે સ્વીકારી છે. સર્વ પ્રકારના શાહીવાદી વર્ચસ્વમાંથી આઝાદ થવાના આપણા લોકોના અફર હકની જાહેરાત કરી, તેમણે કટ્ટર ફાસિવાદ વિરોધી નીતિ અખત્યાર કરી છે—અને ફાસિવાદ તો શાહીવાદી પ્રથાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ જ છે.

જ્યારે જૂની સુપરિચિત સૃષ્ટિના ચારેબાજુથી ભૂકા ઊડી રહ્યા છે, અને આજ લગી કરેલું મૂલ્યાંકન નવેસરથી કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે, ત્યારે સાચા સાહિત્યકારે એની ધંધાદારી ફરજ અદા કરવા સારુ જનતાની પડખે ઊભા રહેવું જ જોઈએ. પણ આથી સાહિત્યસર્જન એ વિશિષ્ટ અને સાધનાગમ્ય કસબ છે એ વાતનો રજ માત્ર ઈન્કાર કરવામાં આવતો નથી; યા તો 'હુકમ' અનુસાર એકદમ સાહિત્ય સર્જાઈ જાય છે એમ પણ માની લેવામાં આવતું નથી; અને હરગિજ એવું હોઈ શકે પણ નહિ. જ્યારે સમાજ ગંભીર પ્રસૂતિની વેદનામાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય ત્યારે સાહિત્યે એના પોતાના હિતને અર્થેય "રળિયામણી મઢૂલી" છોડી દઈ રસ્તા પર જનતાને પડખે આવી ઊભવું જરૂરી છે. જો આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી ભ્રમણામાં રહીએ કે ચંદ ચૂંટેલા આદમીઓ જ આપણી સંસ્કારિતાના સંરક્ષકો છે, તો પરિણામ શું આવશે? ચંદ વ્યક્તિઓને તો અનિષ્ટ તાકાતો કચડી તાબે કરી શકશે. ફાસિવાદની એડી નીચે પડેલા દેશોમાં બીજું શું બન્યું છે? માટે જ તો આપણે સોવિયેત ભણી નજર કરવાની છે. સોવિયેત આપણને બતાવે છે કે ક્રાન્તિ ઇન્સાનને માટે એક એવી ગૌરવભરી હાલત પેદા કરે છે, જેમાં સંસ્કારિતાનો ઉપભોગ સારી આલમ કરી શકે છે.

તવારીખની સૌથી મોટામાં મોટી કટોકટીમાં આજે આપણો દેશ આવી પડ્યો છે; એક બાજુએ ના-કાબેલ પરદેશી શાહીવાદ સત્તા છોડવાનો ઇન્કાર કરે છે; બીજી બાજુએ લૂંટણહારા અને લોહીતરસ્યા જાપાની ફાસિ-વાદીઓ આપણી પૂર્વની સરહદો પર આવી લાગ્યા છે. હજારો હિંદી દેશ-ભક્તો શાહીવાદી જેલોમાં સબડે છે, ત્યારે આસામ અને બંગાળ પર ફાસિ-વાદીઓ બોંબ વરસાવી રહ્યા છે; અનાજ અને કપડાંની વધુ ને વધુ અછત ઊભી થતી જાય છે; પુસ્તકો અને સામયિકોની પ્રસિદ્ધિ માટે જરૂરી કાગળો તથા અન્ય ચીજોની અછતે આપણી સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિઓના સામાન્ય વિકાસ સામે ખતરનાક પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે; ઉત્પાદન ખોરવાતું જાય છે; આપણા સમાજનું સારુંયે આર્થિક જીવન છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જવાનો ભય ઊભો થયો છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ઇકબાલ જેવા માનવતા અને મુક્તિના મહાન પુરસ્કર્તાઓના વારસદાર અમે હિંદના પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારો શાહીવાદ અને ફાસિવાદના ખતરામાંથી દુનિયાની તમામ પ્રજાઓની મુક્તિ કાજે, અમારી પોતાની સ્વતંત્રતા અર્થે ઊભા છીએ: પોતાના બહાદર દેશબંધુ-ઓની સાથમાં રહીને ફાસિવાદી ધાડાંઓ સામેના કપરા યુદ્ધની યાતનાઓ અને વેદનાઓ હસતે મોંએ સહન કરતા સોવિયેત અને ચીની લોકોની અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ. આ અંધકારની ઘડીએ પણ તેમણે કલા અને સાહિત્યની મશાલ જલતી રાખી છે, તેમણે તેને વધુ ઓજસ્વી બનાવી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે પણ પાછળ પડીશું નહિ. આઝાદી અને એકતાનો સંદેશો અમારા લોકોને પહોંચાડવા અમે અવિરત પ્રયાસ કરીશું. તેમની વારસાગત તાકાતમાં વિશ્વાસ પેદા કરી તેમને ઉત્સાહિત કરીશું. પ્રગતિશીલતાનો આજે બીજો કોઈ અર્થ નથી.

માનવજાત અને તેના ભાવિ પર સર્વનાશ ડોકાઈ રહ્યો છે. જીવનમાં જે કંઈ સારું, સુઘડ અને સુંદર છે તેના પર ફાસિવાદી પ્રત્યાઘાતીઓ આખરી અને મરણિયો હલ્લો કરી રહ્યા છે. પ્રત્યાઘાતી શાહીવાદી ટોળકી આપણી આઝાદી અને આપણા લોકોની એકતાની આડે આવે છે. આવી વખતે પ્રગતિશીલોએ આશા અને આઝાદીનો સંદેશો તમામ લોકોને પહોંચાડવો જોઈએ અને જાહેર કરવું જોઈએ. કે સંગઠિત થઈને આઝાદી માટે મરી મથનાર લોકો સદા અજેય છે.

આ હેતુઓને ખ્યાલમાં રાખી પ્રગતિશીલ લેખકમંડળે નીચે બતાવેલાં ચોક્કસ કાર્યો સાધવાં જોઈએ :

૧. શાહીવાદી ધૂંસરીમાંથી નીકળવા માટે અને જપાની હત્યારાઓથી દેશનું રક્ષણ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય એક્તાની જરૂર રજૂ કરતાં ટૂંકાં નાટકો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, ગીતો, લોકગીતો તૈયાર કરવાં.

૨. પરદેશી પ્રગનિશીલ સાહિત્ય, ખાસ કરીને સોવિયેત અને ચીની સાહિત્યનો અનુવાદ અને પ્રચાર કરવો.

૩. હિંદની જુદી જુદી ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓના સંગ્રહો તૈયાર કરવા.

૪. હિંદની જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યનાં સામયિકો અને સંગ્રહો તૈયાર કરવાં.

૫. કામદારો અને કિસાનોમાં સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાનો પ્રચાર થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી (જેમકે મુશાયરા, લોકગીતો વગેરે) અને પ્રગતિશીલ લેખક સંઘ સાથે લોકસાહિત્ય અને લોકકલાનો સંપર્ક બાંધવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠરાવ ૨ : પ્રગતિશીલ લેખકો અને પ્રકાશકો

આપણા દેશમાં લેખકોની અને ખાસ કરીને પ્રગતિશીલ લેખકોની જે કફોડી આર્થિક દશા છે તેની આ પરિષદ દુઃખપૂર્વક નોંધ લે છે. આ મૂડીવાદી સમાજરચનાના મૂળમાં રહેલાં અનિષ્ટ કારણોને જવા દઈએ, અને જેમાં એવાં અનિષ્ટો ન હોય તેવા ન્યાયી અર્થનીતિવાળા સમાજની રાહ જોઈએ, તોય આજે જે અનિષ્ટો છે તેમાં પ્રકાશકો અને અખબારોના માલિકોનું અનિચ્છનીય વર્તન જરૂર કેટલેક અંશે હિંદુસ્તાનના લેખકની બિનસલામત હાલત માટે જવાબદાર છે જ.

દા. ત. આપણાં સામયિકોમાં પરદેશી સામયિકોમાંથી ભારોભાર લેખો, વાર્તાઓ અને ચિત્રો ઉતારવામાં આવે છે; અને કાયદેસર 'કોપીરાઈટ'ની યા નૈતિક જવાબદારીની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે; પરિણામે હિંદના લેખકો અને હિંદી વિષયોને માટે યોગ્ય સ્થાન રહેવા પામતું નથી.

સાવ શિખાઉ અને આરામપ્રિય લોકો, જેમને લખવાનો એક 'શોખ' યા 'ચળ' છે, તેમને આ સામયિકો ઉત્તેજન આપે છે; કેમકે તેમને 'મફત' લખાણ મળે છે! અરે, જે માસિકો અને અખબારો જાહેર-ખબર તથા પ્રચાર દ્વારા સારી એવી કમાણી કરતાં હોય છે તેઓ પણ તેમના લેખકોને ભાગ્યે જ કશુંક યા નહિ જેવું આપતા હોય છે. પ્રકાશકો પણ મોટે ભાગે તો પરપ્રાંતીય અને પરદેશી લેખકોનાં તફડાવી લીધેલાં લખાણોના સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ કરે છે. મૌલિકને ઉત્તેજન આપવાનું તેઓ શીખ્યા જ નથી.

પ્રકાશકો અને પુસ્તકવિક્રેતાઓએ પરિસ્થિતિ એવી પેદા કરી હોય છે કે લેખક મોટા ભાગનો નફો તેમને આપ્યા વિના છૂટકો જ રહેતો નથી. એમાંય પ્રગતિશીલ લેખકને તો પ્રકાશક પણ ભાગ્યે જ મળે છે; કેમકે, મૂડીવાદી પ્રકાશકો જૂના રોમાંચવાળાં પ્રત્યાઘાતી લખાણો અને લેખકોને જ વધુ પસંદગી આપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પરિષદ માને છે કે જ્યાં લગી સમાજમાં નફાખોરીવૃત્તિનું જ રાજ ચાલે છે, ત્યાં લગી એક વાત સાફ છે કે જે કાંઈ લેખન પુસ્તક યા સામયિકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય તેને માટે મહેનતાણું ન આપવામા આવે ત્યાં સુધી પ્રસિદ્ધ થતાં લખાણોની કક્ષા સુધરવાની નથી જ.

આ પરિષદ માને છે કે, પ્રગતિશીલ લેખકોએ છાપાંવાળાઓ અને પ્રકાશકોને પોતાનું નામ કે અભિપ્રાય વટાવી ખાવાની તક ન આપવી જોઈએ. ધંધાદારી હેતુથી ચાલતાં છાપાંઓ લેખન બદલ મહેનતાણું ન આપે તો લખવાનો સાફ ઇન્કાર કરવો જોઈએ; સિવાય કે, ખાસ પ્રચારના હેતુથી અમુક અગત્યનાં લખાણો લખવાં જરૂરી હોય. જેઓ કલમ ઉપર પોતાના ગુજરાનનો આધાર રાખે છે એવા લેખકોનાં હિતના રક્ષણ અર્થે આ પરિષદ કાર્યવાહી સમિતિને નીચેનાં કામ સોંપે છે—

૧. આ દેશના કોપીરાઇટને તપાસી જવો; એનો ભંગ થતો અટકે એવાં પગલાં ભરવાં, અત્યારના કાયદામાં લેખકોના હક્કો ન સમાતા હોય તો તે સુધારાવવા માટે આંદોલન કરવું.

૨. પ્રગતિશીલ લખાણોની માંગ વધે, અત્યારની માંગને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવે, તે માટે તથા જે સામયિકો અને પ્રકાશકો પ્રગતિશીલ લેખકોને ઉત્તેજન આપતા હોય તેમને જ ટેકો આપવાનું જનતાને સમજાવવું અને શીખવવું.

૩. પ્રગતિશીલ લેખકનાં આર્થિક હિતો સચવાય એવાં પગલાં વિચારવાં ને અમલમાં મૂકવાં. જરૂર પડે તો, લેખકોના સંઘ દ્વારા પ્રકાશક–લેખકો વચ્ચેનો સોદો કરવો; અથવા તો યોગ્ય સોદો ન થાય ત્યાં લગી લેખકોએ 'કલમની હડતાલ' પાડવી.

પ્રમુખમંડળના સભ્ય શ્રી. જીતુભાઈ મહેતાના ભાષણમાંથી

"એ વાત સાચી છે કે આજે મૂડીવાદ અને લશ્કરી હકૂમતોએ આખી દુનિયાના અસ્તિત્વ ઉપર હલ્લો કર્યો છે. જગતની માનવતા અને સંસ્કારિતાના ઉચ્છેદનની કારમી ઘડીઓ માથે ઠોકાઈ રહી છે. પણ એય એટલું જ સાચું છે કે, આ અંધાધૂંધી અને વિનાશમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક નવું જ પ્રાણતત્ત્વ આકાર લઈ રહ્યું છે. પરંતુ દોસ્તો! આપમેળે તો કાંઈ જ બનતું નથી. જગતનાં તમામ પ્રગતિશીલ બળો પોતાનો તાકાતવાન હાથ એકસામટો નહિ ઉઠાવે તો માનવજીવનની સર્વોચ્ચ કૃતિ–સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો અંત આવી ગયા વિના નહિ રહે. આથી જ તો, આપણાં દિલ બેચેનીથી ભરપૂર છે. પણ આપણી એ બેચેનીય હજી કેટલી છીછરી છે? આપણી એ બેચેનીએ આપણા હૈયામાં કેટલી આગ પેટાવી છે? આજે અમારા કેટકેટલા આશાસ્પદ પ્રગતિશીલ લેખકો કલમ તરફની ફરજને વિસારી બેઠા છે! આવા લેખકોની કલમો પાછી પ્રાણ ભરી સળવળી ઊઠે એ જોવા અમે અત્યંત આતુર છીએ.

"અને અમને પૂરી આશા પણ છે–

"આજે આપણે કોઈ રીતે નિષ્ક્રિય બની બેસી રહી શકીએ એમ નથી. આપણી આંખો સામે ભજવાતું માનવજાતનું કરુણતમ દૃશ્ય અસહાય બની હવે વધુ વખત જોઈ શકાય તેમ નથી. જનતાને દૂર રાખી સાહિત્યસર્જન કરવાનો જમાનો તો ક્યારનો વીતી ચૂક્યો છે. પરંતુ હજી એ મનોદશાનાં વિઘાતક તત્ત્વો છેક ખલાસ થયાં નથી. સાહિત્યની દુનિયાના આપણા જેવા તમામ લડવૈયાઓની એ ફરજ છે કે મૂડીવાદ, શાહીવાદ અને ફાસિવાદનાં વિનાશક બળો સામે અવાજ ઉઠાવે; જેમાં આઝાદી, શાંતિ, પ્રગતિ શક્ય છે તેવી નવી દુનિયાના ઘડતર માટે કલમ ઉઠાવે.

"ઊર્મિ–કાવ્યો અને મહાકાવ્યોને છાજે એવા વિષયો આપણી આંખ આગળ પડ્યા છે. એને ઊચકી લઈ સાહિત્યમાં અમર બનાવવા માટે ફક્ત વેધક દૃષ્ટિની જ જરૂર છે. આપણી આજુબાજુનું સારુંય વાતાવરણ પ્રાણતત્ત્વના સ્પર્શથી હલકી ઊઠ્યું છે. મિત્રો! એને ઊચકી લો અને તમારી ઉત્તેજિત કલ્પના વડે એને દીપાવો. આ વિચાર–બીજ જરૂર તમારામાં સંવેદના જગાડશે અને પરિણામે એમાંથી મહાન કલાનું સર્જન થશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આપણી નિર્બળ લેખિનીઓ અગાઉ કરતાં વધુ પ્રાણવાન ને વેગીલી બનશે. આપણે તો કલા અને સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરો છીએ. ચીન અને સોવિતયેના લેખકોએ આપણને ગૌરવભર્યો માર્ગ દાખવ્યો છે. ૪૦ કરોડની આપણી મહાન પ્રજા પણ ચીની–સોવિયેત લેખકોએ દાખવેલા રાહે પોતાનું મહાન કાર્ય સિદ્ધ કરવા શક્તિમાન બનશે જ બનશે."

ગુજરાતી વિભાગની પ્રવૃત્તિનો ટૂંક પરિચય

તા. ૧૩–૬–૪૩ થી ૧૧–૩–૪૪ સુધીમાં ૭ સભાઓ મળી હતી. મુખ્યતઃ નીચેનાં કામ થયાં હતાં—

૧ પરિષદનું જાહેરનામું તથા ટૂંક હેવાલની પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી લગભગ ૨૦૦ જેટલા લેખકોને રવાના કરી હતી.

૨ 'નર્મદ' જયંતી પ્રસંગે અખિલ હિંદ લોક–નાટ્યસંઘના સહકારમાં 'નર્મદ' નાટક ભજવ્યું હતું.

૩ શ્રી. રમણલાલ પટેલે 'સાહિત્યમાં માનસવિજ્ઞાન' ઉપરનો નિબંધ વાંચ્યો હતો; શ્રી. નસીમે ઉર્દૂ કવિતાનો તથા કવિ વલીનો ટૂંક પરિચય આપ્યો હતો.

૪. સદ્‌ગત ગોવિંદ સ્વામીનો પરિચય આપી તેમનાં કાવ્યોનું વાચન કર્યું હતું–શોકઠરાવ ઉપરાંત તેમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

૫. મુંબઈ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળમાં આપણા સભ્યો તથા સાથીઓએ નીચે મુજબ વાચન કર્યું હતું:

બકુલેશ–'ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા' : નિબંધ તથા 'ધુમાડિયું'ની વાર્તા.

સ્વપ્નસ્થ–'ખુંગિયો તથા અન્ય ગીતો.'

ભોગીલાલ ગાંધી–'ગીતો–એક હથિયાર' : નિબંધ.

રમેશ સંઘવી–સાકરનો ગાંગડો તથા અમીઝર

બેટાઈ–'ટૂંકી વાર્તાઓ, જ્યોતિરેખામાંથી કાવ્યો

જશવંત ઠાકર–'નર્મદ' જીવન તથા 'નર્મદ' નાટકનો પરિચય.

જયંત ખત્રી : વાર્તા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

[ગ્રંથ બીજો]

૧૯૪૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

૧	લોહીનું ટીપું	જયન્ત ખત્રી	૯
૨	કાળુકાકા	પન્નાલાલ પટેલ	૨૮
૩	ઠાકુરની મૂર્તિ	રમેશ સંઘવી	૪૧
૪	નીલીનું ભૂત	ગુલાબદાસ બ્રોકર	૫૬
૫	મોતનું ચુંબન	જીતુભાઇ મહેતા	૭૨
૬	ધુમાડિયું	બકુલેશ	૮૨
૭	ભાખ્યો દાણો	નરહરિ ભટ્ટ	૯૮
૮	છપ્પરપગી	ઉમેદભાઇ મણિયાર	૧૦૩
૯	એક ક્ષણ	મોહનલાલ શુક્લ	૧૧૦
૧૦	જય હે, કવિરવિ !	સુન્દરમ્	૧૨૨
૧૧	વહે છે ધારાઓ	ઉમાશંકર જોષી	૧૨૩
૧૨	ભલે સજની સંચરો !	કરસનદાસ માણેક	૧૨૪
૧૩	શેલીને	હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ	૧૨૮
૧૪	નિશાદર્શન	સુંદરજી ગો. બેટાઇ	૧૨૯
૧૫	પગથીની કથની	ગોવિંદ સ્વામી	૧૩૪
૧૬	દવ લાગ્યો	પ્રહ્લાદ પારેખ	૧૩૭
૧૭	શરીરવિજ્ઞાનના શોધકની જીવની વાંચીને	સ્વપ્નસ્થ	૧૩૮
૧૮	યૂ. એસ. આર. વિલ્કાનો રૂઝવેલ્ટને પત્ર	બલવંતરાય ક. ઠાકોર	૧૩૯
૧૯	સોવિયેતના લાલ નાગરિકને		૧૪૪
૨૦	મુગલસરાઇ	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૪૭
૨૧	તમે કારાગારે?	હસિત હ. બૂચ	૧૫૧
૨૨	મુંબઇનો રેડિયો	નવલરામ ત્રિવેદી	૧૫૨
૨૩	રવીન્દ્ર-સાહિત્યનો પ્રધાનસૂર	રતિલાલ મહેતા	૧૫૩
૨૪	ગીતા—એક હથિયાર	ભોગીલાલ ગાંધી	૧૬૬
૨૫	દેશદેશનાં રાષ્ટ્રગીતો	નાથાલાલ દવે	૧૮૮
૨૬	માર્ક્સવાદ અને કવિતા	જશવંત ઠાકર	૨૦૮–૨૧૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોહીનું ટીપું

શ્રીયુત જયન્ત ખત્રી

એ દિવસ આષાઢનો મેઘ વરસી ગયા પછી આકાશ ખૂલ્યું નહોતું, તોય બહુ ઘેરાયલુંય નહોતું. પૂનમની અરધી રાત હતી. ક્યારેક કાળાં વાદળાં ચંદ્રને આવરી લેતાં, ક્યારેક આંખે આંસુઓ ઊભરાય એમ ધૂમસ જેવાં વાદળ ચંદ્ર આડે ફરી વળી એને દૂભવી દેતાં.

શાંત, ચૂપકીભરી અને ગંભીર એવી મેઘલી રાત હતી. તોય બેચરને ઊંઘ ન આવી. એનું એને દુઃખ ન થયું, પણ ક્યારેય નહિ અને આજે એ જિંદગીનો હિસાબ ગણવા બેઠો. ગણતરી કરતાં એ ઉશ્કેરાઈ ગયો. એનું મન એના કાબૂ બહાર ચાલ્યું ગયું. વિચારોએ એને ફસાવી દીધો.

અને એ કોઈથી ફસાય અથવા દબાય એવી વ્યક્તિ નહોતી—એના વ્યક્તિત્વમાં ભઠ્ઠીનો અંગાર અને લોઢાની કઠણાઈ હતાં.

એ જેલમાંથી છૂટીને આવતો હતો.

એની ગણતરી આગળ ચાલી—

...પછી એ પરણ્યો—એ તો જાણે ઠીક, પણ એનો બાપ કટોકટીને વખતે મરી ગયો અને તાબડતોબ એના ઘર પર જપ્તી આવી. એના બાપનું કરજ એ ન જ ચૂકવી શક્યો. એનાં ખોરડાં અને એની લુહારની ભઠ્ઠી જપ્તીમાં તણાઈ ગયાં. સત્તરમે વરસે એણે પહેલી વાર દારૂ પીધો. વીસ વરસે પહેલી જ જાણવાજોગ મોટી ધાડ પાડી અને આબાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છટકી ગયો. અઠ્ઠાવીસમે વરસે પહેલી વાર જેલમાં ગયો. છત્રીસમે વરસે જેઠુભાને એણે માર્યો. જેઠુભા એને પગે આળોટવા–કરગરવા લાગ્યો ત્યારે એ ગામના ધણી પર એને અનહદ તિરસ્કાર ઊપજ્યો. એનું ખૂન કરવા નીકળેલો એચર એનું નાક કાપી પાછો ફર્યો. ત્યાર પછી લુહારનો ધંધો પાછો શરૂ કર્યો–અને ચાર વરસ નીકળી ગયાં. એનો છોકરો બારેક વરસનો થયો. છોકરીય હવે ઓઢણું પહેરવા જેવડી થઈ. એક દહાડો જૂના જોડીદારે એને કહ્યું:

'એચર !...આ–આ મોકો ફરી નહિ મળે. વાણિયાએ ચોરીનો માલ વેચાતો લીધો છે, અને તાલુકાનું થાણું ચૂકી જવા નાળને રસ્તેથી આવશે. સાથે એક ખીમો ખવાસ જ હશે.' એણે ખૂંખારો ખાઈ ગળું સાફ કર્યું: 'આ મોકો ચૂકવા જેવો નથી!'

પણ એચરે ધસીને ના પાડી દીધી: 'હવે કોઈ દહાડો નહિ !'

'એચર !' એના જોડીદારે કહ્યું. 'આજે–આજે આ હાથોમાં પહેલાં હતી એવી તાકાત નથી, નહિ તો હું તને કહેવા ઊભો રહું એવો નથી. હું તારા હાથ ફક્ત માગું છું–બીજું બધું હું ગોઠવી લઈશ. મારી ગોઠવણમાં કંઈક ચૂક રહી જાય તોય હું તને છૂટો જ મેલીશ. હું–હું ફક્ત તારા હાથ જ માગું છું ! આમ કરગરતાં મને શરમ તો આવે છે, પણ કરું શું ? તું આમેય કમાઈ ખાય છે–પણ મારી નસોમાં આવા ધંધાનું લોહી વહેતું નથી. અને મારે ઘેર ખખડતાં ખાલી હાંડલાં મારે પાછાં ભરી દેવાં છે–મારું ગમે તે થાય...મારું ગમે તે થાય, સમજ્યો ?'

એચર ચૂપ રહ્યો. ભઠ્ઠીમાં મૂકેલો લોઢાનો સળિયો આખો લાલ થઈ ગયો.

સાતેક વરસે એચરે ફરી પાછો દારૂ પીધો. જાણે કોઈ દહાડો પીધો જ નહોતો–'હેં !—હેં ! હા– હા–હા !' કહેતાં એણે એના જોડીદારને ગળે હાથ નાખ્યો.

ગમે તેમ હોય–એના જોડીદારની ગોઠવણમાં ક્યાંક ચૂક હોય કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી બેચરના હાથોની તાકાતે દગો દીધો હોય, પણ એ કામ પાર પડયું નહિ–એટલું જ નહિ પણ એના જોડીદારે એને છેહ દીધો.

બેચરની આંખોની ભઠ્ઠીમાં ભડકા બળવા લાગ્યા. પણ અસલ તો એ ધાડપાડુઓની જમાતનો હતો. એ જમાતની નીતિ અને ધર્મ માન્ય રાખી એણે એના જોડીદારને ફસાવ્યો તો નહિ, પણ કોરટમાંથી બહાર નીકળતાં બેચરે એને સંભળાવી દીધું:

'હું બહાર નીકળું ત્યાં સુધી ભગવાન તને જીવતો રાખે–તારો હિસાબ હું ચૂકવી દઈશ–અચૂક !'

એ આંખો જેલના દરવાજા સુધી લાલ રહી. ત્યાં દરવાજા આગળ આઠ ગાઉ ચાલીને આવેલી સ્થિર અને શાંત ઊભેલી એક વ્યક્તિને જોઈ એની આંખોના અંગાર ઠરી ગયા. એના તંગ સ્નાયુઓ શિથિલ થઈ જઈ એના હાથ એની બાજુમાં અને માથું છાતીમાં નમી પડયાં. એ એની પત્ની હતી. એને એમ હતું કે એ ઠપકો દેશે અને કહેશે: 'આખરે તમે કોઈનું માન્યું નહિ–રતન જેવા છોકરાના સોગન કયા મોઢે ખાધા હતા ?'

પણ એ એમાંનું કશું બોલી નહિ અને ઠંડી આંખે જોતી રહી. બેચર મૂંઝાયો. એની પત્નીએ એવી જ ટાઢાશથી પૂછયું :

'કેટલાં વરસ ?'

'સાડા પાંચ !'

'કેમ કરીને કાઢશો ? તમારા દેહમાં હવે એ ચીવટ કયાં છે–શા... શા માટે આમ કર્યું ?'

'મારી ચિંતા મેલી દે !' બેચરે કહ્યું. 'અને એક વાત સાંભળ. જો, કનૈયો મોટો થયો છે, અને એ આખરે મારા લોહીનું ટીપું છે. હું ગમે તેવો ચોર, ડાકુ અને ધાડપાડુ છું, પણ મારામાં ચોરની ઝડપ અને ધાડપાડુની ગણતરી છે. અને આ કનૈયો મૂરખ છે. એનામાં થોડીઘણી તારી કુમાશ છે, સમજી ? એને જાળવજે ! એ છોકરો જેટલો અધૂરો એટલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભયંકર છે. મને તારી ફિકર નથી, મારીય ફિકર નથી. એને હૈયા સરખો જાળવજે. એની નસોમાં વહેતા મારા લોહીને ટાઢું જ રાખજે, સમજી? અને...' કહેતાં બેચર જરા ખંચકાયો. '...અને આમ મારી સામે જોઈ ન રહે—સમજી? સમજી? કંઈ બોલ તો ખરી?'

એની પાછળ જેલના દરવાજા બંધ થઈ ગયા, પણ પેલી ઠંડી નજર ઘણા ઘણા દિવસો સુધી એની સાથે રહી.

બે મહિને એ પાછી મળવા આવી. બે–ત્રણ વાર બબ્બે મહિને આવી, પછી છ–સાત મહિના નીકળી ગયા, અને એ આવી કે તરત જ બેચરે એનો ખભો પકડીને હલાવી.

'કેમ આટલા મહિના કાઢી નાખ્યા? કનૈયો...કનૈયો કેમ છે?'

'સારો છે. એને તમારી પાસે આવવું હતું એટલે...'

'ના, ના!' એને વચમાં અટકાવી બેચર બોલી ઊઠયો. 'એને અહીં નહિ લાવતી.'

'એટલે જ મોડું થયું. હું દ્વારકા જાઉં છું એવું કહીને ત્યાંથી નીકળી છું અને હવે...કદાચ ન પણ આવું!'

'નહિ આવે? કેમ?'

એની પત્ની જરા મૂંઝાઈ.

'તું મારાથી છુપાવે છે કંઈક, કનૈયો કેમ છે? એ સુવર શું કરે છે? ભઠ્ઠી કેમ ચાલે છે?'

'ભઠ્ઠી બોલવાઈ ગઈ!'

'હેં?'

'હા, કનૈયાએ વેપાર શરૂ કર્યો છે.'

'વેપાર? વેપાર? શાનો વેપાર? લુહારનો દીકરો વેપાર કરે? એ હરામખોર, ચોર, પાજી...'

'શા માટે એને ભાંડો છો? જરા તમારી પીઠને તો ચકાસી જુઓ. તમારા કરતાં...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેચર ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો. એની આંખોમાં પાછી ભઠ્ઠી સળગી ઊઠી.

'હું જ ચોર અને હું જ હરામખોર છું ને! તને આજે ખબર પડી? તો શા માટે ધક્કા ખાય છે અહીં? જાને, બીજો ભાયડો શોધી લે!'

'શું બોલ્યા?' કહેતાં એ બેઠી ને બેઠી ટટ્ટાર થઈ ગઈ. 'બોલો તો ખરા બીજી વખત? આ જીભે કીડા પડશે હો!'

બેચર શરમાઈને નીચું જોઈ ગયો. 'હું...હું...' એનાથી વધારે બોલાયું નહિ. 'તું શા માટે મને ઉશ્કેરે છે?'

થોડી વાર બેમાંથી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. એની પત્ની ઊઠીને ઊભી થઈ. 'હું જઈશ અને તમારા છોકરાને બરોબર જાળવીશ, સમજ્યા? પણ તમે બહાર નીકળો ત્યારે મિજાજને કાબૂમાં રાખજો, મારાથી વધારે સહેવાય તેમ નથી!'

એણે બહાર નીકળતું ડૂસકું રોકયું તે બેચરે જોઈ લીધું. એ એમ જ બેસી રહ્યો. ઝીણી અને ઊંચી, હળવાં પણ ચોક્કસ પગલે બહાર નીકળતી એ એને જોઈ રહ્યો.

*

વરસો વહી ગયાં. એ જેલમાંથી છૂટયો.

બેચરની ગણતરી પૂરી થઈ, પણ એને સંતોષ થયો નહિ. હજુ કયાંક કશુંક ખૂટતું હતું—એકાદ ડંખ હજી બાકી હતો, એકાદ પ્રશ્નનો જવાબ મળતો નહોતો. એની મૂંઝવણ વધવા લાગી.

એ આષાઢની મેઘલી રાત હતી. કયારેક ઝંઝાવાતી પવનનો ઝપાટો આવી જતો અને એની પાછળ જરા વાર શ્રમથી હાંફતા વાતાવરણમાં માદક સુસ્તી આવી જતી.

બેચર ધર્મશાળામાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વખતે આકાશ સ્વચ્છ દેખાયું. આંબલી ઘેરું ઘેરું બોલી રહી હતી અને દૂર ઊભરાતી નદીની વેરણ જુવાની ઘૂઘવી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહીં દસેક ગાડાં બે દિવસથી નદી રસ્તો આપે એની રાહ જોતાં પડયાં હતાં, પણ નદી તો હજુ બંને કાંઠે ઊભરાતી જતી હતી. આજે તો ટપાલનું ઊંટ પણ જઈ શકયું નહોતું.

અહીં ચિત્રવિચિત્ર માણસો ધર્મશાળામાં પડયાં હતાં. એક બ્રાહ્મણ-કુટુંબ, ખવાસ, સાસરે જતી એક કોડીલી વાણિયણ, ખેડૂતો અને બેપિયા અને હવે ટપાલ પણ અટકી પડી હતી.

અને નદીએ સાંજના તો માઝા મૂકી. જમણી મેરની ભેખડને કૂદી, સામેની કણબીની વાડીમાં પેસી જુવારના વાવેતરની સોથ વાળી નાખી.

પણ એ સાંજના એક છોડી આવી–એક કુંભારણ! બે ગાઉ પરથી જ ચાલીને એ આવી હતી. નદી ઓળંગવાની સૌ કરતાં એને વધારે ઉતાવળ હતી. રાત પડવા આવી હતી. રાત પડવા આવી ત્યારે હજીય નદીને ઊભરાતી જોઈ પીપળાના ઓટલા આગળ એ રડી પડી. બેચરે એને જોઈ. એ એની સામે જઈ ઊભો રહ્યો. શું બોલવું એની પહેલાં તો એને ગતાગમ ન રહી–અને એ છોડીએ તો રડયા જ કર્યું.

'શું છે આવડું બધું?' બેચર બોલ્યો.

'મારે પેલે પાર જાવું છે.'

'અંહ!–તે અમને બધાયને અહીં બેસી રહેવું હશે? એ તો નદી ઊતરશે ત્યારે જવાશે–તારે રડવું હોય તો છોને રડ!'

પણ એ તો રડતી જ રહી અને કહેતી ગઈ: 'મારે જાવું છે–નહિ, મારે જાવું છે!'

અને અંધારાં ઊતરવા લાગ્યાં હતાં. પવન ફૂંકાતો જરા હળવો પડયો હતો.

અણઘડ બેચર એ છોડીની સામે જોઈ રહ્યો. આવા 'નરમ' પ્રસંગો એની અડફટમાં બહુ ઓછા આવ્યા હતા, અને એવા પ્રસંગો એની ઘરવાળી હમેશ સંભાળી લેતી. પણ આજે બેચર મૂંઝાયો. એની જીભ આડીઅવળી થઈ કંઈક હળવું બોલવા મથી રહી હતી–પણ કંઈ વળ્યું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લે...ઊઠ હવે, બહુ થયું !'

એ છોડી તોય ઊઠી નહિ.

'બહેરી છે તો !' બેચરની આદતે જોર પકડયું. અને એનાથી 'કઠણું' શબ્દો બોલાઈ ગયા. 'ધરમશાળામાં ચાલવું છે કે નહિ? કે રાત ગાળવી છે આ ઓટલા પર? છો તો પૂરી નાદાન !'

'ધરમશાળામાં બધા વાણિયા–બામણ છે !' છોડી ડૂસકું ખાતાં બોલી.

'તે કંઈ એમના બાપે બંધાવી છે ધરમશાળા? જોઉં તો ખરો, કોણ જાકારો દે છે તને ! ઊઠ, ચાલવા માંડ જોઉં !'

છોડી ઊઠી અને આગળ ચાલી ત્યારે મેઘલી સાંજ કરમાતી કરમાતી રંગ વહેરી રહી હતી, અને એ કરમાતાં અજવાળાંની આડે બેચરે એ છોડીના ઓળાને નીચું માથું કરી ધીમો ધીમો ચાલતો જોયો ત્યારે એને એક વિચાર તો આવી ગયો કે છોડી ઘાટીલી હતી. એ વિચાર આવ્યો એવો જતોય રહ્યો પણ એની પાછળ કેટલીક યાદ એવી તો ઊલટી પડી કે બેચર મનમાં જ બોલ્યો: 'આ...આજે થયું છે શું મને ?'

ધર્મશાળાના વંડામાં પેસતાં બેચરે પૂછ્યું: 'શું નામ તારું ?'

છોડીએ ઝડપથી ફરતાં કહ્યું: 'હલીમા !' અને બેચરને વહેમ ગયો કે જવાબ આપતાં તે થોડું હસી હતી.

'હલીમા...નથુ હાસમની છોકરી. ઓળખો છો મારા બાપને ?'

'ના !' બેચર ધર્મશાળાનાં પગથિયાં ચડતો બોલ્યો. એનું મન બીજે કયાંક ફરતું હતું. અંદર દાખલ થઈ એણે હલીમાને એક ખૂણો બતાવતાં બધાં સાંભળે એમ જોરથી કહ્યું: 'લે, પડી રહે અહીં અને કોઈ લપસપ કરે તો માબાપની સંભળાવી દેજે એને !'

પોતે જરા દૂર એક થાંભલાને અઢેલી પડયો. બધા ખાવામાં પડયા હતા. વાણિયાના 'લાલટેન'ના અજવાળે એણે હલીમાને નીરખીને જોઈ. છોડી ફૂટડી તો હતી–માંડ સોળેક વરસની હશે. એની આંખોનાં ઝબૂ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યાં બરાબર દેખાયાં નહિ, પણ બેચરને થયું કે એ રડતી નહિ હોય ત્યારે હસતી જ દેખાતી હશે.

બેચર વિચારે ચડ્યો. હલીમા પોતાની પાસે હતું એમાંનું થોડુંક ખાઈ લઈ બહાર વાવની કૂંડીમાં હાથ-મોં ધોવા બહાર નીકળી. બેચરને એના વિચારો ગળી ગયા હતા. પોતાની પાસેથી પસાર થતી એણે એને જોઈ નહિ.

પાછી વળતાં હલીમાએ એને પકડયો: 'તમે ખાધું, કાકા ?'

'કાકા ?' બેચર ચમકીને બેઠો થઈ ગયો અને જેમ તેમ બોલી નાખ્યું:

'ના, મારે નથી ખાવું.'

'...નહિ તો હું આપું થોડુંક !' બોલતાં હલીમા એની પાસે ઊભી રહી. બહારથી ધસી આવતા પવનને એક સપાટે હલીમાની ઓઢણી ઊડી જઈ એનો એક છેડો બેચરના મોં પરથી ફરી ગયો.

'હવે જા જા !' બેચર ખોટું હસતાં બોલ્યો. 'ખાવાનું આપવાવાળી !'

હલીમા દોડતી ખૂણામાં નાઠી અને જતાં જતાં માથું પાછળ ફેરવી ઝીણું મીઠું હસતી ગઈ. જો અંધારું ન હોત તો બેચર જેવું હસ્યો એવા પોતાના હાસ્યથી પોતે જ ખસિયાણો પડત ! તોય એને ક્ષોભ તો થયો, અને ક્ષોભમાં ને ક્ષોભમાં માથાની પાઘડી હેઠી પાડી, એનું ઓશીકું કરી, એ લાંબો થઈ પડયો.

પડતાં એણે ઊંઘવાનો પ્રયત્ન નહિ કર્યો. ધર્મશાળાની બધી બત્તીઓ ઓલવાઈ અંધારું જામી પડયું તોય બેચર ઠાલી આંખે અંધારાને જોતો રહ્યો. એને બહુ નિરાંત મળી હતી. શરૂમાં એના વિચારોએ એને બહુ સતાવ્યો નહિ, પણ એ વિચારો એને આખરે ઉશ્કેરાટની હદ સુધી લઇ ગયા. ત્યારે રાત બહુ આગળ વધી ગઈ હતી—બેચરની બેચેનીય એમ વધી પડી. એણે બે-ત્રણ બીડીઓ સળગાવી નાખી. એની વિશાળ છાતીમાં ગરમી ફરી વળી અને માથું ભારે થઈ ગયું.

બેચર બહાર નીકળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક તો એ આષાઢ મહિનો, આષાઢનો ભાર ઝીલીને ગર્ભવતી બનેલી મસ્ત ધરતી, અને હવાએ ફૂંકાતાં કાળાં–ધોળાં વાદળોની પાછળ લપાતો–છુપાતો નૂતમનો ચંદ્ર! એ પવન, એ અંધારાં–અજવાળાં, એની નીચે એ ગર્ભકાળ ભોગવતી ધરતી વારેઘડીએ મિજાજ બદલ્યે જતાં હતાં! હૂંફમાં ફક્ત પડી રહેવું ગમે એવી વાતાવરણમાં ઠંડી સુસ્તી ભરી હતી.

બેચર પગથિયાંની પાળને પકડી જરા ઊભો રહ્યો. એની નજર ઠાલી ઠાલી બધે ફરી વળી. પવનની ઠંડી લહરીઓએ એની આંખો બંધ કરી દીધી.

એ માથું સુસ્તીથી ઝૂકી પડયું અને આંખો જરા ખૂલી ગઈ ત્યારે બેચરે જોયું કે બાજુની ફરસબંધી પર કોઈક નિરાંતે સૂતું હતું.

અને એને જાણ થઈ કે એ હલીમા હતી ત્યારે એક ક્ષણ તો એને ગભરાટ જેવું કંઈક થયું અને એણે માથું ફેરવી લીધું. પણ એ લાગણી ક્ષણજીવી હતી. એણે બીજી વખત નિશ્ચય અને સચોટતાથી એની તરફ જોયું.

પથ્થરને ઓશીકે એ સૂતી હતી. પવને એની ઓઢણી છાતી અને પેટ પરથી ખસેડી નાખી હતી. અને...બાપ રે! એની ચોળીનું કયાં ઠેકાણું હતું! જરીના દોરાથી લટકતું, સોનાના એક જ મણકાવાળું, મોટું ચોરસ રૂપાનું માદળિયું ઊંચી અને હાંફતી ખુલ્લી છાતી પર હિલોળી રહ્યું હતું!

આ વખતે બેચર એને જોઈ જ રહ્યો–જોતાં એની નજર ધરાઈ જ નહિ. ધીમે ધીમે એના વિચારો ઊડી ગયા. એને કશાનું ભાન ન રહ્યું.

હલીમા હજી હાલી નહોતી. એક લાંબા પડેલા પગ પર બીજો ઊભો રાખેલો પગ નમી પડયો હતો. જમણા હાથની આંગળીઓ હોઠને અડું અડું કરતી ગાલ પર રહી ગઈ હતી, અને ડાબો હાથ સાપ જેવો વળાંક લઈ એની બાજુમાં પડયો હતો.

બેચર પોતાની આંખોમાં ગુમાઈ ગયો. થોડીવાર તો એણે દુનિયામાં પોતા સિવાય બીજા કોઈને ન જોયું–અને પળો ઊડવા લાગી. એની આંખો મિચાઈ ગઈ. એનું ભાન પાછું ફર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ફરી એ આંખો પાછી ઊઘડી ત્યારે એના રંગ અને ચહેરાની કરચલીઓ બદલાઈ ગયાં હતાં ! સાડા પાંચ વરસની ભૂખ સળવળી ઊઠી !

એ રૂપ, એ જુવાની, અને આષાઢી રાત !

અને એ તે કેવી કુમળી જુવાની ! બેચરના હોઠ પર એક ગંદું હાસ્ય આવી બેઠું અને એની આંખો બે-અદબ બની ઝીણી થઈ ગઈ. એની છાતીની ગરમી વધવા માંડી. એના સ્નાયુઓ તંગ થઈ ગયા.

બેચર બિલાડીની અદાથી કૂદકો મારી પગથિયાંની પાળ કુદાવી ગયો. એણે પાછળ માથું ફેરવીને ધર્મશાળામાં નજર નાખી. પછી હલીમા પર આંખ ઠરતાં પહેલાં, અજાણતાં, સામેનાં દૂર આકાશ અને ધરતીનાં વૈવિધ્ય એની નજરમાં સમાઈ ગયાં.

વાતાવરણ ભાવનાની અતિશયતાની સુસ્તીથી ભર્યું હતું, અને એ નજર પાછી હલીમા પર ફરી ગઈ ત્યારે એના આખા શરીરે ઝણઝણાટી ફરી વળી. એની નજરનો એ ગુલામ બની ગયો.

પથ્થરના ઓશીકા પરથી હલીમાનું બદન પાણીના રેલા જેવું વહેતું પડ્યું હતું—એ બિડાયલી કુમળી આંખો, એ રંગીલા હોઠ, અને એ... બેચરની રાક્ષસી કાયા તંગ બની ને એની વટ તોળાઈ રહી.

બેચરના સ્વભાવમાં મૂળથી જ ચોરની કાર્યદક્ષતા અને ધાડપાડુની દૃઢતા હતાં. એ કયારેય અચકાઈ ને પાછો નહિ ફરતો.

પળો પાછી ઊડવા લાગી અને બેચર એમ જ ઊભો રહ્યો.

પાસેની આંબલી ધીમું ધીમું બોલી રહી હતી. વાદળાં પાછળથી ચંદ્ર હજી બહાર નીકળ્યો નહોતો. બધું બરાબર હતું. વાતાવરણ પોતાની મસ્તીમાં ગુલતાન હતું.

પણ બેચરને કશુંક થઈ ગયું હતું. એની ઇચ્છા આ બાજુય નહિ અને તે બાજુય નહિ—એમ ને એમ મૃતપ્રાય થીજી ગઈ હતી.

કોઈ એક—બે જણ જોઈ જાય એની એને કયાં પરવા હતી? ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વચ્ચે એણે ભેદ નહોતો પારખ્યો કે પારખ્યો હતો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એચરને હવે વિચાર આવ્યો કે એને ત્યારે કોણ અથવા શું રોકી રહ્યું હતું ?—પણ એને ધકેલતુંય કોઈ નહોતું. આ શું ? આ કેવી વિચિત્ર મનોદશા ? એને કશુંક થયું તો નહોતું ? એચરે ફરી અને ફરી હલીમા પર નજર ફેરવી. એ નાદાનને કશું ભાન નહોતું—એ એમ જ પડી હતી. અને એચરના હાથની તાકાત નીચે એ એક ઊંકાર સુદ્ધાં બહાર નહિ કાઢી શકે. એચરને ફરી હસવું આવ્યું અને ફરી એ ઇચ્છાએ જોર પકડવાનું કર્યું !

ચંદ્ર હવે વાદળમાંથી બહાર પડયો અને આંબલીએ એની ઘટાની કેશવાળી હલાવી હુંકાર કર્યો.

એચર પરાણે એના હોઠ પર ગંદું હાસ્ય લાવ્યો, પણ અરધો નીચો નમી એ અટકી ગયો. બાપ રે ! એ હાંફતી છાતી, એની ઉપર કોઈ હાલતી ડાળીએ પારેવડું ઝૂલે એમ ઝોલાં ખાતું પેલું માદળિયું ! કેટલું સુંદર, કોમળ અને નિર્મળ ! એ આખો નીચો નમશે અને એ સૌંદર્ય હમણાં ભુસાઈ જશે !

એ અરધા નીચા નમેલા ચોરની આંખ ફરી ઠાલી થઈ ગઈ અને ફરી પાછી ભરાઈ ગઈ. એને કશાકની બીક લાગી. એ સીધો થઈ ગયો. એના સ્નાયુઓ શિથિલ પડયા અને મોઢાની કરચલીઓ ખૂલી ગઈ. એણે મોઢું ફેરવીને ઊંચે લીધું—બહુ ઊંચે ! આંબલીની ઘટા પરથી ઊડી જઈને એની નજર દૂર, પેલાં ઘેરાતાં અને વીખરાતાં વાદળોથીય દૂર—ચંદ્ર, તારા અને નક્ષત્રોની તેજ—ટપકીઓને અડતી અડતી વિસ્તાર પામતી કયાંની કયાં ગુમાઈ ગઈ ! અને એ નજરની આડે બધે પેલા અબલખ પારેવડા જેવું હિલોળા ખાતું માદળિયું ફરી વળતું ! એચરના મનમાં એ ત્રિલોકના સૌંદર્ય-ની પરાકાષ્ઠાનો આનંદ ફરી વળ્યો.

જાણે કશુંક બનવા પામ્યું હતું—કયારનુંય બની ગયું હતું—એનું એને ભાન થયું. એણે એક નિશ્વાસ છોડયો.

એણે ચાલ્યા જવાનું કર્યું અને પાછા ફરતાં એને એક વિચાર આવ્યો. એણે ધીમે રહીને, કશા ક્ષોભ વગર, હલીમાની ઓઢણીનો છેડો ઊંચકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એની છાતી પર ઢાંકી દીધો. એ દૃશ્ય જોવાની હવે એને કશી જરૂર નહોતી. એના મનની આંખ હજી હિલોળતી હતી !

હલીમા એની ઓઢણીના સ્પર્શ માત્રથી જાગી ગઈ અને ચમકીને બેઠી થઈ ગઈ: 'ઓ !–હાય !'

બેચર હસતે મોઢે એની સામે જોઈ રહ્યો.

'જોને, કેમ સૂતી હતી ? મને થયું કે લાવ એને ઓઢણી–ઓઢણી...' બેચરથી વધારે બોલાય તેમ નહોતું.

હલીમાએ પોતાના હાલ જોયા અને બેબાકળી ઝડપથી ઊભી થઈ જઈ ઓઢણીમાં લપાઈ ગઈ.

'તમે શું કરો છો અહીં ?'

'મને ઊંઘ નહિ આવી એટલે બહાર નીકળ્યો અને તને આમ...આમ આવી રીતે...' કહેતાં બેચર પાછો મૂંઝાયો.

'હવે જાઓને !' કહેતાં હલીમા પગથિયાંની પાળને અઢેલીને ઊભી થોડુંક હસી પણ ખરી.

'તમારે ખાવુંય નથી અને ઊંઘવુંય નથી, કેમ કાકા ?'

'જો છોડી, તું મને 'કાકા કાકા' કે' મા !'

'લ્યો !' હલીમાએ લટકો કરી જમણા હાથની હથેળીને પહોળી કરી. 'એમાં શું ગાળ ભાંડી તમને ? કાકા નહિ તો શું દીકરા કહું ?' એનું રણકતું હાસ્ય કુદરતના બીજા અવાજો સાથે ભળી ગયું.

'બેચર કહેજે !'

'નહિ, બેચરકાકા !' અને મધરાત પછીની નીરવ શાંતિમાં એ બે જણાંનાં કોમળ–કર્કશ હાસ્યનું મિશ્રણ ઘૂમી રહ્યું.

'જાઓને, સૂઈ જાઓ હવે.'

'અને તું ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું મારે અહીં જ સૂઈશ.'

'તું પૂરી નાદાન છો, છોડી! તને બીક નથી લાગતી?'

'બીક કોની?—અને કંઈ થાય તો તમે ક્યાં દૂર છો?'

બેચર અંદર ચાલ્યો ગયો અને પોતાની પાઘડીને ઓશીકે એણે જોરથી પડતું મેલ્યું. એ જ અંધારાં, એ જ ઉઘાડી ઠાલી આંખ, અને એ જ ગણતરી! પણ આ વખતે એ વિચારોમાં ડંખ નહોતો, અને ગણતરી સંતોષભરી રીતે પૂરી થઈ. બેચર ઊંઘી ગયો.

બીજી સવારે હજી આકાશ ખૂલ્યું નહોતું અને આથમણો વંટોળિયો પવન વાવો શરૂ થયો હતો.

ધર્મશાળાના આંગણામાં અને આંબલી નીચે ગાડાંઓમાં બળદ જોડાઈ રહ્યા હતા. નદીએ માર્ગ આપ્યો હતો. પીપળાના ઓટલા પાસે લોકોની મેદની ભેગી થઈ હતી.

બેચર મોડો જાગ્યો અને ઊઠીને બેઠાં થતાંવેંત એને હલીમાનો વિચાર આવ્યો. એણે ઝડપથી પાઘડી બાંધી અને બહાર પડયો. મુસાફરોનાં ગાડાં એણે દૂર જતાં જોયાં, પણ હલીમા ક્યાંય દેખાઈ નહિ.

વાવની કૂંડીએ એણે હાથ-મોં ધોયાં ત્યારે દૂર ધોરિયાને લાંબે છેડે લૂગડાં ધોતી હલીમા પર એની નજર પડી. બેચર સફાળો ત્યાં પહોંચી ગયો અને હસતાં હસતાં પૂછ્યું:

'જો તો અક્કલની માઠી! અહીં આવી, તે વાવની કૂંડીએ કપડાં ધોતાં શું થતું હતું?'

ત્યારે હલીમાએ ચમકી જઈ ઝડપથી પોતાનાં લૂગડાં પોતાની પીઠ પાછળ સંતાડી દીધાં અને નીચું જોઈ ગઈ.

બેચરની ચકોર આંખોએ કશુંક જોઈ લીધું અને એણે એ પણ જોયું કે હલીમાની આંખો રડી રડીને લાલ થઈ જઈ સૂજી ગઈ હતી. એના ગાલ પર અને હાથો પર ઉઝરડા પડયા હતા અને એની કાયા કંપી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હલીમા કંઈ કહે તે પહેલાં એણે છલાંગ મારી એનાં કપડાં ઝૂંટવી લીધાં, અને જોયું તો એમાં લોહીના ડાઘ હતા–જે હલીમા ધોઈ રહી હતી. ચોળી છાતી આગળથી ફાટી ગઈ હતી અને ચીંથરાં લટકી રહ્યાં હતાં.

'કોણ હતો એ હેવાન ?' બેચરે બૂમ મારતાં પૂછ્યું. 'કહે તો ખરી– એનાં હાડકાંના ભુક્કેભુક્કા કરું.'

જવાબમાં હલીમા રડી પડી–ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી. વાળેલા ઘૂંટણ પર હાથ અને હાથ વચ્ચે માથું નાખી, શરમ મૂકી, બેફામ એ રડી પડી.

બેચરની આંખે ઝનૂન ભરાયું.

'જીભ તો નથી કાપી નાખી ને તારી ? કહે, કોણ હતો એ સૂવરનો બચ્ચો !'

હલીમાએ શરમથી મરી જતાં ઊંચે જોયું અને કહ્યું:

'જરા હળવે તો બોલો ! લાજ લૂંટાવાની હતી તે લૂંટાઈ ગઈ, હવે શા માટે ઢોલ પર દાંડિયા મારો છો ?'

બેચર અસ્વસ્થ બની સામેના એક પથ્થર પર બેઠો અને બીડી પેટાવી. હલીમાએ નીચું જોતાં કહ્યું :

'મને ખબર નથી, પણ વહેલી પરોઢે એ બની ગયું. હું જાગી અને બૂમ પાડું તે પહેલાં કોઈએ મારે મોઢે હાથ દાબી દીધો અને બંને હાથ પકડી મને...મને......' કહેતાં એ પાછી રડી પડી. 'એ બે જણ હતા અને હું...મેં બહુ જોર કર્યું. મારો જીવ છો જતો રહે પણ હું એમ ન બનવા દઉં. પણ...પણ એ આખરે બની ગયું. મેં એને ઓળખ્યો નહિ–એનું મોઢુંય મને યાદ નથી, પણ એણે રેશમનું ખમીસ પહેર્યું હતું, આંગળીએ વીંટી હતી, અને એની ટચલી આંગળી કપાયેલી હતી. મૂઓ રાક્ષસ !–ઓ મા રે ! !...'

બેચર મનમાં ને મનમાં મૂંઝાયો. એ હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળીને બેઠો હતો. રાજાના ઘોડા જેવી એની છાતી બહાર નીકળી આવી. 'તેં એને ફક્ત ઓળખ્યો હોત...' એણે કહ્યું. 'તો હું એનાં આંતરડાં ખેંચી કાઢત !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હવે શું ફાયદો ?' કહેતાં હલીમા ઊઠીને ઊભી થઈ. એચર ઊઠયો. જરા વાર એ બેમાંનું કોઈ બોલ્યું નહિ.

'લે, ચાલ હવે.' એચરે કહ્યું. 'સામે પાર મારું ઘર છે, ત્યાં શિરામણ કરીને આગળ જજે !'

હલીમા એની પાછળ ચાલી, પણ એની ચાલમાંથી પેલી પતંગિયાની નજાકત જતી રહી હતી.

બધાં નદી પાર કરી ગયાં હતાં, ફક્ત એક જ ભંગીનું ગાડું ભાડાની રાહ જોતું પડયું હતું.

એચરે ભાડું નક્કી કર્યું. એ બંને ગાડા ઉપર ઊભાં રહ્યાં. બળદો પાણીમાં પડયા.

નદીનાં પાણી છીછરાં હતાં પણ વિસ્તાર લાંબો હતો. સામે દૂર કણબીની વાડીનાં જામફળ, જાંબુ અને આંબાનાં ઝાડ પવનનાં ઝાપટાં સાથે લડી રહ્યાં હતાં. બેબાકળાં વાદળાંઓની અથડામણ વચ્ચે આકાશ ઘેરું ઘૂંગળાયા કરતું હતું.

એચરની જીભ એને તાળવે ચોંટી ગઈ હતી. હલીમા એના ખભાએ હાથ ટેકવી સ્વસ્થ ઊભી હતી.

'હું ને કાકા...' એ હળવું બોલી. 'છું જ એવી અભાગણી !

' જન્મી અને મા મરી ગઈ અને તેર વરસની થઈ ત્યાં સુધીમાં તો અમારાં ખોરડાં ગીરવી મુકાઈ ગયાં. ભાઈ મરી ગયો. તેર ગધેડાં-માંથી એક જ બાકી રહ્યું. અને હવે બાપ મરવા પડયો છે !' એણે એક હળવો નિશ્વાસ છોડયો 'અને દાઝયા ઉપર ડામ જેવું...મારા પતિએ મને કાઢી મૂકી !'

એચરને આંચકો લાગ્યો હોય એમ એણે પાછળ ફરીને હલીમાની આંખોમાં જોયું—એ આંખોમાં કેટલું બધું ઊંડું પેસી ગયેલું અને ઠરીઠામ બેઠેલું દુ:ખ ભર્યું હતું ! તોય એ મૂર્ખથી બોલી જવાયું:

'હેં ! કાઢી મૂકી ? પણ છો તો આવી ફૂટડી !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, અને ચાલાક પણ છું ! એ જ તો મારી કમનસીબી છે ! હું સ્વભાવે જ હસમુખી રહી–અને માણસનું મન છે તો કો'ક દહાડો વધારે ઊભરાઈ જાય ત્યારે હસું હસુંય થઈ જવાય ! મારે સાસરિયે અને પિયરિયે બધેય ગરીબી અને કમનસીબી છે. મનને એમ થાય કે મારી જાતને મારે કાબૂમાં રાખવી જોઈએ, નહિ તો કોઈ ગમે તેમ ધારી લેશે. અને લોકોની જીભે કંઈ તાળાં દેવાય છે ? પણ...પણ...' કહેતાં હલીમાની આંખે આંસુ ઊભરાયાં. 'પણ હું મારી જાતનીય વેરણ નીવડી. અને સાસરિયું છોડવું પડયું ! લોકોએ કંઈની કંઈ વાતો જોડી કાઢી. મને બીક હતી–અને બન્યું પણ એમ જ ! મારા સ્વભાવે મને દગો દીધો. મારો ધણી છંછેડાઈ પડયો ત્યારે હું હસી રહી ! એણે મને લાત મારીને બહાર કાઢી...હું...હું...છું જ અભાગણી !'

બેચરનું મનેય દુભાઈ ગયું. ત્યાં તો એ સામે કાંઠે પહોંચ્યાં. બેચર કૂદકો મારીને નીચો ઊતર્યો અને પાછળ હલીમાય કૂદી પડી.

'ધ્યાન રાખજે હો ! ઓલી પારથી જજે. ત્યાંની માટીમાં ધરણ છે !'

ભેખડ ચડી જતાં એ ગામ નજરને ભેટી પડયું.

'એ જો...પેલું ફળિયું અને એ...પેલી ઊંચી આંબલીવાળું મારું ઘર !' બેચરથી પરાણે હસી જવાયું. 'સાડા પાંચ વરસે ઘેર પાછો ફરું છું હો !'

'એમ ? પરદેશ ખેડવા ગયા હતા ?'

'નહિ...' બેચરે કહ્યું. 'જેલમાં ગયો હતો. હેં–હા–હા–હા... !' એ ટીખળમાં જોરથી ખરબચડું હસી પડયો, પણ બીજી પળે એના સ્વભાવની મશ્કરી મરી ગઈ. એ ધીમો પડી જઈ હલીમાની લગોલગ ચાલવા લાગ્યો. એના ચહેરા પર પાછી કરચલીઓ ચઢી ગઈ.

'હું ચોર છું, સમજી ! મારી બીક તો નથી લાગતી ને ?'

'બીક કોની–તમારી બેચરકાકા ?'

હલીમાએ આંખો ભરીને બેચર પર ઢાળવી. 'મારે મન તમે ચોર નથી ' અને એ થોડુંક દયામણું અને ફિક્કું હસી પણ ખરી. આખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારમાં એ પહેલું જ હસી હતી. બેચરનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું. એ જોરથી હસી પડયો.

'ચોર તો છું–અવલ નંબરનો, સમજી ?'

ત્યાં તો એનું ઘર આવ્યું. ડેલીના દરવાજા ખુલ્લા હતા. બેચરે જોયું તો આંગણામાં એક ઘોડો બાંધ્યો હતો.

'લે, આ શું ?' એણે કહ્યું. 'મારા આંગણામાં આ ઘોડો ? મારી ગેરહાજરીમાં અહીં બાદશાહી આવી બેઠી લાગે છે !'

એનો અવાજ સાંભળીને ઘરવાળી ઓસરીને દરવાજે દોડી આવી. 'તમે જ !' એણે કહ્યું. 'મને થયું કે એ તમારો જ અવાજ હતો !'

બેચર છલાંગ મારીને ઓટલો ચઢી ગયો અને ઘરવાળીની છેક નજીક એની સામે આવીને ઊભો.

'હં...દેખાય છે તો મજામાં ! અહીં શું અમનચમન ચાલે છે ? આ ઘોડો કોનો છે ?'

હલીમા ચુપચાપ બેચરની પાછળ આવીને ઊભી રહી.

ઘરવાળી હસી પડી.

'કનૈયાનો ઘોડો છે ! એય હમણાં જ નદી પાર કરીને આવ્યો. તમને ઓલી પાર ધર્મશાળામાં ભેટયો નહિ ?'

'પણ છે કયાં એ ગધેડો ?' બેચર અધીરો બન્યો.

'એ જમે રસોડામાં !'

ત્યાં તો કનૈયો રસોડામાંથી હસતો હસતો બહાર નીકળ્યો. 'આ રહ્યો ને !'

બહાર નીકળતાં જ એની નજર બેચર પાછળ ઊભી રહેલી હલીમા પર ચોંટી ગઈ. એનું હાસ્ય એમનું એમ થીજી ગયું અને આંખો ફાટી ગઈ !

હલીમા એક ઓચિંતી ચીસ પાડી બેચરની બાજુમાં લપાતી એના હાથને બાઝી પડી. એના હાથમાંથી લૂગડાંની પોટલી પડી ગઈ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભીનાં કપડાં વેરાઈ જઈ અધૂરા ધોવાયલા લોહીના ડાઘ ખુલ્લા પડી ગયા ! બેચરની નજર એ કપડાં પર પડી. ચોરની ચપળતાથી એણે માથું ફેરવ્યું અને જોયું તો કનૈયાની નજરેય ત્યાં ચોંટી ગઈ હતી. એણે એ પણ જોયું કે કનૈયાએ રેશમનું ખમીસ પહેર્યું હતું, એક આંગળીએ વીંટી હતી, અને એની ટચલી આંગળી કપાયેલી હતી.

બેચરના દાંત જોરથી બિડાઈ ગયા : 'સા...લંપટ, પાજી, શયતાન !' એને કોઈ અટકાવે, ઘરવાળી વચમાં પડે, તે પહેલાં એણે હાથ ઊંચક્યો, અને એ હાથ હેઠો ઊતર્યો ત્યારે એક ભયંકર અવાજ થયો. બીજા અવાજે કનૈયો હેઠો પડ્યો અને એના મોઢામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.

'અરે ! આ તમે શું કર્યું ? તમે તે લોહીની ભૂખ લઈને પાછા આવ્યા છો કે શું ?' કહેતી ઘરવાળી હેઠા પડેલા કનૈયા પર, આષાઢના મેઘ ધરતી પર નીચા નમે એમ, નીચી વળી. 'એણે એવડો તે શું ગુનો કર્યો તમારો ?'

બેચરે ઘરવાળીનો હાથ પકડીને આંચકા સાથે દૂર ધકેલી.

'મને પૂછે છે ? પૂછને એ સૂવરને ?'

કનૈયો લોહી–નીતરતા મોંએ ઊઠીને ઊભો થયો અને ઓસરીને દરવાજે દોટ મૂકી. એને પકડવા કૂદતા બેચરની આડે ફરેલી હલીમા એના પગમાં ઠોકરાઈ ગઈ. રડતી રડતી એના પગને એ બાઝી પડી :

'નહિ, નહિ ! એને જવા દો કાકા !'

'ચૂપ !' બેચરે એક આંચકે એના હાથોમાંથી પોતાનો પગ છોડાવ્યો. 'મને કાકા કે' મા !'

'સાડા પાંચ વરસે પાછા ફર્યા અને—' એની ઘરવાળીની આંખમાંથી રેલા વહી નીકળ્યા. એનો અવાજ બેસી ગયો. 'અને આ રતન જેવા છોકરાને......'

'રતન જેવો ?' બેચર તાડૂક્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ...આને જો! આ ફૂલની કળી જેવી છોકરીની લાજ લૂંટનાર... એ...એ લંપટ કોનો છોકરો છે–કહે તો ખરી?' એણે ઘરવાળીનો ખભો પકડીને હલાવી. 'કહે તો ખરી, એ કોના લોહીનું ટીપું છે?'

બેચરથી કહેતાં તો કહેવાઈ ગયું, પણ પછી એ મનમાં જ બબડયો: 'કોના લોહીનું ટીપું?' અને એની આંખ આડે આષાઢના મેઘ ફરી વળ્યા. એ ખુન્નસભરેલી આંખ એક પળમાં ઠાલી થઈ ગઈ. એના ચહેરા પરથી કરચલીઓની હવા ઊડી ગઈ. એની આંખ આડે પેલું સૌંદર્યદર્શન આવી ઊભું–એ ફૂંકાતો પવન, રસીલી મેઘલી રાત, પેલી ઝૂલતી ડાળી પર હિલોળતા પારેવડા જેવું માદળિયું અને એ ગુમાઈ જવાનું મન થાય એવી નિરાંતભરી મોકળાશ!

બેચર ધબ દઈને બેસી ગયો. જે આંખની કીકી આડે કોઈ દહાડો આંસુઓ નહોતાં ઊભરાયાં ત્યાં આજે ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

ઘરવાળી એની બાજુમાં બેસી ગઈ અને એના માથાના બરછટ વાળમાં આંગળીઓ ભેરવી ધીમું બોલી:

'હુંય પૂછું છું તમને–એ કોના લોહીનું ટીપું છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળુકાકા

પન્નાલાલ પટેલ

કાળુકાકા કાલની માફક આજે પણ મોડા ઊઠયા. પરંતુ ન તો કાલની માફક મોડું થવાની કંઈ ફિકર થઈ કે ન સફાળા ઊભા થયા. ખાટલામાં બેઠા થઈને ક્ષણભર સામેના શંભુના ઘરનાં સોનેરી નળિયાં તરફ તાકી રહ્યા. મોભ ઉપર બેઠેલાં કબૂતરને ગેલ કરતાં જોઈ જરા મલકાયા અને ગોદડીમાં સોડ ઘાલેલી પછેડી કાઢી ખાટલા પરથી હેઠા ઊતર્યા. પછેડી ઓઢી તાપણા આગળ બેઠા. કાઠિયાં સંકોરીને દેવતાની ગરમીએ હૈયું શેકતા હોય તેમ પછેડીની કોરને ઉપર ધરી છાતી શેકી રહ્યા.

કંઈ કેટલીયે વાર પછી ઊઠયા અને ઢોરઢાંખર બહાર કાઢયાં, ભેંસ દોહીને તાપણા પર તપેલી ચઢાવી ચા બનાવી અને મકાઈના દાણા જેટલું અફીણ લીધા પછી બે દોઢેક કપ ચા ગટગટાવી ગયા. તવો મૂકીને હુક્કો ભર્યો અને તમાકુ પીતાં પીતાં વળી પાછા સામેના મોભ તરફ તાકી રહ્યા. જમણા હાથમાં હુક્કો હતો, ડાબા હાથના વેઢા પર ઝડપબંધ અંગૂઠો ફરી રહ્યો હતો.

ફળીનાં ઢોર હડયાં તોય કાળુકાકાને ખબર ન પડી. કેશરકાકીથી કહ્યા વગર ન રહેવાયું : ‘ કેમ, ઢોર નથી હડાવવાં તે બેઠા છો ?’

‘ હેં ?–અરે તારીનું ! ’ કહેતાં કાળુકાકા ઊભા થયા અને ઢોર હડાવી વાસીદું–પાણી કરવાના કામમાં ગૂંથાઈ ગયા. એ બધું પત્યા પછી ઘર પાછળની બારીમાં વાલોળિયાના વેલામાંથી થોડીક વાલોળો ચૂંટી લાવી શાક વઘારી દીધું. શાક ચઢયું એટલામાં બે રોટલાની મકાઈ દળી નાખી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારને ચૂલે પાણી પણ ગરમ થઈ ગયું હતું. નાહીને ઘરમાં કોઠિયા આગળના તાકામાં ગણપતિ આગળ ઘીનો દીવો કર્યો અને ઊભે ઊભે જ કપાળે, બાવડે અને ગળામાં કંકુનાં ટીલાં કરી લીધાં. હાથની હથેળી જેવા જાડા અને વેંત જેવડા મોટા બે રોટલા થાપી જમવા બેસી ગયા. અત્યારે એ કંઈક વધારે આનંદમાં હતા, નહિ તો વાઢીમાંથી બે દિવસ ખવાય એટલું ઘી ન જ લેત. વાઢીને એક બાજુ મૂકતાં હસીને બોલ્યા : 'રોશે રાતી પાઘડીવાળો—ખાવા સરજ્યું છે ત્યાં સુધી તો ખાઈ લે !'

પણ જમીને હુક્કો ભરે છે ત્યાં તો રાતી પાઘડીવાળાનું તેડું આવ્યું સ્તો : 'કાળુકાકા, ચંદુશેઠ બોલાવે છે.'

'હવે તો કંઈ ફિકર નથી. લે, હુક્કો પી.' કહી એ જુવાનને હુક્કો આપતાં ઘરમાં જતાં બોલ્યા: 'હું જરા ફાળિયું બાંધી લઉં.'

કાળુકાકા શંભુને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે ચંદુશેઠ પલાંઠી વાળીને કઢેલા દૂધ ઉપર ચા પીતા બેઠા હતા. ચંદુશેઠની ઉંમર ત્રીસની અંદર હોવા છતાંય શરીર ફૂલી જવાથી પાંત્રીસ જેટલા લાગતા હતા. ગાલ પર ચઢી ગયેલી ચરબીને લીધે આંખો જરા વધુ પડતી ઝીણી દેખાતી હતી. માથે અંગ્રેજી ઢબે કપાવેલા વાળોમાં પેલી દોઢ વેંતની ચોટલી મંદિરની ધજા પેઠે આમ તેમ ફરફરતી હતી, અને કપાળમાં તાણેલા ટીલાના બે જાડા પાટા તો શ્રીનાથજીના મંદિરને દરવાજે કોતરેલ પેલા બે લઠ્ઠધારીઓ જેવા જ લાગતા હતા. ખમીસ ઉપર પડખામાં કસોવાળી રૂથી ભરેલી બંડી ચડાવી હતી. બાજુમાં સગડી હોવાથી હોય કે પછી હમેશની ટેવને લીધે હોય, પણ માદરપાટનું ધોતિયું છેક અડધા સાથળ સુધી ચઢી ગયું હતું. એમની સામે એક બીજો વાણિયો નાહી–પરવારી પાઘડી પહેરીને ચોપડાનાં પાનાં ઉથલાવતો વગર પ્રયોજને બેઠો હતો. એ હતો ચંદુશેઠનો સાળો મથુરચંદ—જે પ્રથા પ્રમાણે ત્રાહિતનો પાઠ ભજવતો હતો. આ સિવાય ચંદુશેઠના બે વાણોતર, પેલો ડમણિયું* હાંકનાર બદો કોટ-

* સવારીના ખપમાં આવે એવું હલકું ગાડું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાળ અને અંબાશંકર મહારાજ પણ એટલામાં જ હરફર કરી રહ્યા હતા. આંગણામાં બાંધેલા શેઠના બે બળદ ખાણ ખાતા હતા. ઘોડીને પણ પાંચ શેર ચણાનો તોબરો ચઢાવ્યો હતો.

શેઠના આ રસાલા સિવાય પંદરેક બીજા માણસો પણ બેઠા હતા. કોઈ ઘરાક હતા તો કોઈ વળી ઘરાકોના લાગતા-વળગતા હતા, જે જરૂર પડયે સલાહકારનું કામ પણ કરે, ત્રાહિત તરીકે શેઠને બે વચન કહીને સમજાવી પણ શકે, અને કોઈ જરા આગ્રહ કરે-કરવો જ પડે-તો જમવામાં —અલબત્ત જરા મોં બગાડીને-પણ મદદ તો કરે જ. હાં, પેલાં ચા-પાણી અને અમલ-કસૂંબા એ બધું તો હક્ક જેવું જ ગણાય !

કાળુકાકા ઉપર નજર પડતાં જ ચંદુશેઠ બોલી ઊઠયા : 'અરે મા'રાજ, ચા છે કે ખુટાડી દીધી ? હોય તો આ કાળુકાકાને આપો જરા ! અહીં આવો અહીં, કાળુકાકા ! અહીં મારી સામે બેસો.'—અને સામે બેસતા કાળુકાકા તરફ આટામાં મોણ નાખે એ રીતે શબ્દો સાથે હાસ્ય ભેળવતાં બોલ્યા : 'તમે તો મારું જૂનાંમાં જૂનું ઘરાક. આ વખતેય બાપાએ મને કહ્યું છે કે બીજા બધાને ગમે તેમ, પણ કાળુકાકાને તો જરાય ન સતાવતો.' અને જમણા હાથની કોણીને સાથળ પર ટેકવી હથેળી પર હડપચી ઢાળતાં પૂછ્યું : 'લો...કો', આજ પરવાર્યા છો ? મેં સાંભળ્યું કે ઘઉં તો વાઢી રહ્યા છો. હવે કંઈ બીજું કામ છે ?'

કાળુકાકાએ હસતું મોં રાખી ડોકું હલાવી ના પાડી. જીભ તો ઘણાય હલાવે પણ શિરોહીની તલવાર આગળ કાતું કામેય શું કરે ! તરત જ શેઠની ડોક ચોપાડના ખૂણામાં કડો વાળીને કામચલાઉ બનાવેલા રસોડા તરફ વળી: 'અરે અંબારામ ! કાળુકાકાને જમાડવા પાછા ભૂલી ન જતા હો !'

'અરે ! ભૂલી જવાતું હશે કે ચંદુભાઈ !' મહારાજે ચૂલા પર મૂકેલી તાવડીમાં મૂઠિયાંનો ઘાણ નાખતાં કહ્યું. રસોડાના બારણા આગળ બેસી ચલમ પીતા બદા કોટવાળને ફિકર પેઠી-અંદર માથું નાખી ધીમેથી એણે કહ્યું : 'એવું હોય તો દાળમાં જરા પાણી રેડજો, મા'રાજ ! બધા વગર ચાલશે-મૂઆ લાડવા ઓછા આવે તો, પણ...આપણાથી દાળ વગર...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહારાજ હસતાં હસતાં વચ્ચે બોલ્યા : ‘ અરે, તું તો ગાંડો છે યાર ! કોણ ખવરાવે છે ને કોણ ખાય છે ? આ તો બધા જીભના તડાકા છે. હાં, વધશે તો પછી કાળોભાઈ ખાય કે ધોળોભાઈ ખાય એ આપણે થોડું જોવાનું છે ?’ કહી મહારાજે તાવડી તરફ ધ્યાન આપ્યું. ધાણ ફેરવ્યા પછી ઝારીને તાવડીની ઉપર આડી મૂકી એકાએક બહાર નજર નાખતાં બદાને કહ્યું : ‘ બદા, કાલવાળું તો ખૂટયું છે દોસ્ત !’

‘ શું ? ગાંજો ? ’

અંબારામ ડોકું હલાવી હા પાડતાં હસી રહ્યા—ઉમેર્યું : ‘ જો, પેલા મારા કોટમાં પૈસા છે, નહિ તો હમણાં તારી પાસેથી જ લઈ જા ને ? ઊઠ, એક આનાનો લઈ આવ. સાહેર (કોટડી) તો તેં જોઈ છે ને ? હાં, પણ જો, જાણે આપણી મણકી (શેઠની ઘોડી) ઊપડી...’

‘ પણ...’ અને બદાનું કહેવું એની આંખો ઉપરથી કે પછી કાલ ઉપરથી સમજી ગયા હોય તેમ મહારાજ બોલી ઊઠયા:

‘ અરે, હાં હાં, કાલના કરતાંય તને આજ વધારે આપીશ. ખાવાની જરા વધારે મજા રહે છે, કેમ ? ઊપડ ત્યારે, ને જો, એમાંથી અડધો ઘોઈ નાખજે.’ અને દાંત પીસી હાથમાં અંગૂઠો દઈ અભિનય કરતાં ‘બરાબર એ...વો ભાર દઈ ને...’

‘ સારું, સારું, અને નહિ કહેવું પડે.’ કહેતાં બદો ઊભો થયો.

‘ પણ જો, શેઠના જાણવામાં ન આવે હો ? સારું, ઊપડ ત્યારે. એટલામાં હું આ મૂઠિયાં ભાંગતાંતે...’

અંબારામની આંખો અને અભિનય જોઈ બદાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું: ‘મારું બેટું, નશાનું નામ લો છો કે નશો ચઢે છે, નહિ મહારાજ !’

‘ હા, હા, તું જાને !’

બદો ચાલતો થયો. મહારાજ મૂઠિયાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં બબડતા હતા: ‘ધાણ જરા આકરો થઈ ગયો.’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ શબ્દો છેક બહાર સુધી સંભળાયા. કાળુકાકા તો મલકાયાય ખરા–એ વિચારે : 'તારો ધાણ તો આકરો થઈ ગયો, પણ અહીં અમારો ધાણ બળી જાય છે એનું શું?'

અને એમ જ હતું. ઘરની અંદર બે–ત્રણ માણસો ભેગા થઈને પેલા વખતાનો વટવહેવાર ચાલુ રહે એના ઉપાયો શોધતા હતા. 'એમ કર ત્યારે, શેઠ વેરો ન આપે તો મૂઓ! પેલો મોટો બળદ છે એ વેચી ખા. અડધા રૂપિયા વેરામાં ભરાશે અને અડધામાં તો...ત્રીસની તો એક મઝાની ગોધી આવશે.'

બીજાએ ટાપસી પૂરી: 'ખરી વાત છે. હળનું હળેય ઊભું રહેશે ને આપણું કામેય નીકળશે!'

તો બહારની બાજુ પેલા રસોડા તરફનાં નેવાંમાં બીજી એક ટોળી વળી જુદી જાતનો વેંત ઉતારતી હતી. એમાં એક તો કાળુકાકાનો જુવાન ભત્રીજો એટલે કે કેશરકાકીનો દીકરો રામો હતો. બીજો, પાંત્રીસેકની ઉંમરનો મોટા ફાળિયાવાળો રામાનો સાળો મોઘો હતો, જે પોતાના ગામથી આજ સવારે આ જ કામ માટે આવી પહોંચ્યો હતો. જ્યારે એટલી જ ઉંમરના હાથમાં હુક્કો લઈને હાં હાં કરતા હતા એ ગામના મુખી રણછોડદા હતા.

મોઘાએ રામાનો હાથ દબાવતાં કહ્યું: 'હું ઠીક કહું છું રામશા, એ તો ચંદુશેઠનીય એમ જ મરજી છે. તમે તમારે કાળીદાનું દેવું કબૂલી જ લો. વ્યાજના ફૂચ્યા સાથે આઠસોનો આશરો છે, પણ એ તો ચંદુશેઠને સમજાવીશું–ઘણામાં ઘણા પાંચસો રૂપિયા આપવા પડશે, ને ડોસાના બારમાનું તો સમજ્યા મારા ભાઈ.' અને મુખી સામે મલકાતાં ઉમેર્યું: 'આ આવા સરખાની મદદ હશે તો દોઢ મણ ઘીમાં તો જયજયકાર!'

રણછોડદા જરા તીતીઘોડા જેવા ઉતાવળિયા હતા–બોલી ઊઠયા: 'અરે, એ તો બધું હું બરાબર કરી દઈશ તું તારે હમણાં ઘેર જા...લો મોઘાજી, હુક્કો લો.' અને આંખ ઉલાળતાં ધીમેથી કહ્યું: 'તમે પરસાળમાં જાઓ, હું જરા... એકાવેલી જવું ઠીક, કોઈને વહેમ ન પડે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમી-પરવારીને જરાક આરામ લીધા પછી ચંદુશેઠે માથે પાઘડી મૂકી, હાથમાં ચોપડો લીધો. કાળા ખુશાલનું ખાતું ખોલીને, હાથ પછાડી, પાના પરની ધૂળ ઉડાડી, કાળુકાકા સામે જોઈ બોલ્યા: 'લો, બોલો કાળુકાકા, સાતસો ને એકવીસ રૂપિયા સાડા સાત આના પેલા વરસના બાકી મૂકેલા છે. આ બે વરસનું વ્યાજ થાય એ જુદું...લો, બોલો, શું મંડાવો છો?'

'તમે કહોને શેઠ!' કાળુકાકાએ ફિક્કા હાસ્ય સાથે કહ્યું અને શેઠની સામે ન જોતાં જમીન ખોતરી રહ્યા. રણછોડ મુખીએ બાજુમાં બેસતાં હુક્કો ધર્યો તે પણ એમણે 'પીઓ!' કહીને પાછો વાળ્યો.

ચંદુશેઠ બોલતા થયા: 'જુઓ, આ બે વરસમાં તમે નથી તો એક પાઈનો અવેજ ભર્યો કે નથી કશો ઉપાડ...'

'ઉપાડ તો તમે આપો તો થાયને શેઠ?...હશે! એ તો વેળા-વેળાની છાયા છે, શેઠ!' કહી જોરથી શ્વાસ લેતાં ઉમેર્યું: 'એક દન એવો હતો કે તમારા બાપને મેં એક હજાર રૂપિયા આપેલા—ઉછીના, અને તેય વગર લખાવટે; ને આજે બે-પાંચ વર્ષથી એક પાંચસો રૂપિયા મારું દેવું થતાં તમે મને ધીરવાનુંય બંધ કર્યું છે!'

ચંદુશેઠની આંખ જરા વધારે ઝીણી થઈ એ વચ્ચે જ બોલ્યા: 'એટલે... તમારું કહેવું એમ કે હુંય તમને હજાર રૂપિયા સુધી ધીર્યે જઉં, એમ? અમે તો શાહજોગના તમારા રૂપિયા વાળી આપ્યા—ને તેય માગ્યા પ્રમાણે.'

'તમારી પેઠે હું કોઈ દન આંગણું બાંધીને નહોતો બેઠો, શેઠ! પૂછી જોજો તમારા બાપાને. એમાંય અડધા રૂપિયા તો મરચા-મીઠામાં ને લૂગડાં-ચીંથરાંમાં જ વળી ગયા'તા!...હશે, આપણે અત્યારની વાત જ કરોને?' કહી કાળુકાકા ઊભે પગે બેઠા. બાજુમાં પડેલી સળી લીધી અને બીજા હાથની હથેળીમાં લીટી દોરતા ગયા ને શેઠ સામે જોઈને બોલતા ગયા: 'જુઓ, મારી પાસે નથી તો દરદાગીનો કે નથી કંઈ ધાનપાણી. જે છે એ હું, મારા બે બળદ, ત્રણ ભેંસો, બે ઝોટડીઓ, ત્રણ ગઈ સાલની પાડીઓ ને એક ઊનૂંકી પાડી—આ સિવાય બે ગાયો છે ને બે વાછડાં છે; આટલું તો ઢોરમાં, બાકી રહ્યું ઘર ને જમીન. ને એ તો આ બધા ગામના જાણે છે. આ...તમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું.' અને બાજુમાં બેઠેલા રણછોડ મુખી પાસેથી હુક્કો તાણી લેતાં ઉમેર્યું: 'બધું લઈ લેવું હોય તો બધુંય લઈ લો, પણ આ રણમાંથી તો મારે આજેય છૂટવું ને કાલેય છૂટવું !' અને કોઈ માનવી તરફ ન જોતાં આંગણાના માળા તરફ વાંકી ડોકે જોતા હુક્કાનો ધુમાડો જોરથી કાઢી રહ્યા.

સૌ કોઈને નવાઈ લાગી. ચંદુશેઠે તો કહ્યું પણ ખરું: 'તે...એ તો હું પેલા વરસ પર જ કહેતો હતો ! એ વખતે માન્યું હોત તો આ બ્યાજના સો–સવા સો રૂપિયા ચઢશે એ તો બચી જાત ?–તમે જ કહો મુખી, તમારી નજર સામે મેં કેટલી માથાકૂટ કરી હતી !'

'અને અમેય ક્યાં ન'તા સમજાવ્યા ? આહાહા ! એ માથાકૂટમાં તો અડધી રાત થઈ હતી ને !' અને કંટાળા સાથે મુખીએ ઉમેર્યું: 'ત્યારે અમારું લોક મરી જાય છે તે આમ જ ! આ અમારા ભાઈની જ વાત–કડલાં ગીરો મૂકયે આજ દસ વરસ થયાં. હવે જો એ એક–બે વરસમાં જ ખંડી વાળ્યાં હોત તો અત્યારે જે બ્યાજમાં જ ડૂબી ગયાં એ તો ન થાત ને ?...ત્યારે અમારા લોકની તો આ જ મોંકાણ છે ! એ તો એમ કો'ને કે કાળુકાકા આ વખતેય માન્યા, નહિ તો...'

કાળુકાકાની રૂઠેલી આંખ મુખી તરફ મંડાઈ: 'હવે બધું ડહાપણ કર્યા વગર છાનોમાનો બેસી રહે ને ! તને કોઈએ પંચાત કરવા તેડયો છે અહીં...? લો બોલો શેઠ, મૂકો આંકડો, એટલે પાર આવે.'

મુખી કાળુકાકાની બાજુમાંથી ઊભા થતાં બોલ્યા: 'લો, છે ભલાંનો સમો ? ખરી વાત...'

કાળુકાકાએ ગુસ્સાને ઘણોય દબાવ્યો, પણ તોય બોલ્યા વગર ન રહી શકયા : 'હવે...ખરી ને ખોટી કર્યા વગર છાનો મરને ભલા માણસ ! નહિ તો નાહકનું કંઈક કહેવું પડશે.'

સૌ કોઈને કાળુકાકાના આ એકાએક ઉકળાટ માટે નવાઈ લાગી. છેલ્લાં બે–ચાર વર્ષથી કાળુકાકા એકલા એકલા તો બબડ્યા કરતા, પણ કોઈ બાવા સિવાય ગામના માણસ સાથે તો, કોઈ ધારીને લડાઈ કરવા ઇચ્છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તોય. એમના મોંમાંથી આવાં વેણ કદી નહોતાં નીકળ્યાં. અલબત્ત, મુખીના ઘર સાથે એમને વેર જરૂર હતું, પણ આજ તો એ મુખી સાથે કશાય કારણ વગર, બલકે સીધી વાતને અવળી પાડીને, લડતા હોય એમ બધાયને લાગતું હતું. કોઈ કોઈએ તો કાળુકાકાના આ ગુસ્સાને પાગલપણાની દસ ડિગ્રી વધ્યાની પ્રતીતિરૂપ લેખ્યો.

સૌ કોઈએ મુખીની સામે આંખ દબાવી હોઠ લાંબા કરી એક જ મતલબનું કહ્યું : 'બોલવા દોને, એ તો ગાંડિયું છે—' ચંદુશેઠ પણ જરાક ઝંખવાણા પડી ગયા હતા. પાંચ વર્ષ ઉપર કાળુકાકાનો ડર લાગતો હતો એવો જ ડર આજે બધાયને લાગવા માંડયો.

થોડીક વારની મૂંઝવણ પછી ચંદુશેઠે સવાલ કર્યો : 'તો બધું ચૂકતે કરી દેવું છે, એમ જ ને?'

કાળુકાકાએ ડોકું હલાવી 'હા' પાડી. હુક્કાની તમાકુય બળી ગઈ અને અનેક દિવસોથી ચોંટેલો તમાકુનો કસ પણ બળીને ગંધાઈ ઊઠયો. છતાંય એ તો હજુ ખેંચ્યે જ જતા હતા.

ચંદુશેઠે, કદાચ કાળુકાકાના સાચાપણાની ખાતરી કરવા હશે, વળી પૂછયું : 'કોઈ લાગતા–વળગતાને પૂછવાનું તો નથી ને?'

કાળુકાકાનું મોં એકદમ હુક્કાથી છૂટું પડયું. ઝટકાથી ચંદુશેઠ તરફ જોયું...પણ! કંઈક બોલે–સંભળાવે તે પહેલાં તો એમણે પોતાના મગજને કાબૂમાં લઈ લીધું. ચંદુશેઠ સામે તાકેલી આંખમાં ભરાયલા ગુસ્સાને ઠેકાણે ઝળઝળિયાં ઊભરાયાં. ધીમેથી ઊભા થતાં એટલું જ કહ્યું : 'તમે લેણું બતાવ્યું–મેં મારી મિલકત દેખાડી. બે જણને ઠીક લાગે તે કિંમત મૂકીને ખંડી વાળજો!' કહી પગ ઉપાડયો. જતાં જતાં ઉમેર્યું: 'અંગૂઠો હું આજ રાતે નહિ તો કાલ સવારે કરી આપીશ.'

અને બધાય હુક્કા સાથે ચાલ્યા જતા કાળુકાકા તરફ તાકી રહ્યા. ન તો ચંદુશેઠની હિંમત ચાલી કે કહે : 'પણ તમારા વગર તે કશું થતું હશે?' કે ન પેલો હુક્કાનો માલિક 'હુક્કો તો આપતા જાઓ!' એમ કહી શકયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળુકાકા સીધા ઘેર આવ્યા અને હુક્કાને ભીંતે ટેકવી ખાટલામાં પડયા. આંખોના બેઉ ખૂણામાંથી નીકળતી પાણીની ધાર કાનની કોરે કોરે વહેતી, ખાટલા પર ઘડીક ઠરી–ન ઠરીને જમીન પર ટપકયે જતી હતી.

જોતજોતાંમાં સૂરજ પણ આથમી ગયો અને ઢોર પણ આવ્યાં. કાળુકાકાએ કેશરને બદલે આજ રામાની વહુને જ કહ્યું : ' માલી, આજ જરા ઢોર બાંધી દેજે, મને ઠીક નથી.' અને હા–ના નો જવાબ સાંભળ્યા વગર જ ખભે ગોદડિયો અને હુક્કામાં દેવતા લઈને અંધારું પડતાં પહેલાં તો ઝાંકળિયા તરફ ચાલતા થયા.

બીજો દિવસ હોત તો માલી કાળુકાકાને રોકડો જ જવાબ આપતઃ ' બાંધવાં હોય તો બાંધો, નકર ગરોડાને આલી દો. ' પરંતુ આજે એ કશું જ ન બોલી શકી, બલકે ડોસાના ગયા કેડે તો જીવ પણ બળવા લાગ્યો : ' બચારાએ કાં તો ખાધુંય નહિ હોય ! '

અને કાળુકાકા પોતાના દુઃખથી જેટલા નહોતા ડરતા, એકલતાથી નહોતા કંટાળતા, એનાથીય વધારે આ 'બચારા' શબ્દથી ડરતા–કંટાળતા હતા. એટલે જ તો એ હળ હાંકતા, દોહરા ગાતા, ભજન ગાતા જુવાનોમાં બેસી ભજન પણ લલકારતા, વેઠ–વારાઓ માટે આવેલા સિપાહીને ગામ-લોક સાથે એય બે વચન કહેતા, અને એમ બને ત્યાં સુધી દરેક બાબતમાં રસ લેવાનો ડોળ કરીને પોતાના ગતજીવનની સુસંગતતા સાધવા પ્રયત્ન કરતા. છતાંય કોણ જાણે કેમ લોક એમને ' બીચારો ' કહેતા. કારણ ? મોંની કરચલીઓમાં વહેતી ગ્લાનિ, આંખોના ઊંડાણમાં ડોકિયાં કરતું દુઃખ અને ઘણીવાર સરી પડતા નિશ્વાસ વગેરે લોકોની આંખો સામે–લાખ પ્રયત્ન કરવા છતાંય–છૂપાં ન રહી શકતાં. અને તેથી જ તો લોકો એમને ચિત્તભ્રમ કહેતા. એમાંય આજ તો એમની નિરાધારતા સાવ પરખાઈ આવતી હતી. માલીએ વાણિયા આગળ થયેલી પંચાત, ખાટલામાં પડેલી એ કાયામાંથી આંખની નીકે વહેતાં પાણી–રુધિર જ કહોને–વગેરે નજરે જોયું હતું, પણ આ આંસુ નહોતાં જોયાં. એવાંને પણ કાળુકાકાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યારની સિકલ જોતાં તો એમ જ લાગતું હતું–જાણે એમના પહેલા સાત વર્ષના સુકુમાર છોકરાને વર્ષ પર નહિ પરંતુ આજે જ બાવા ઉપાડી ગયા છે!

સાચી વાત પણ એ જ હતી. અત્યાર સુધી તો કાળુકાકાને આશા હતી–જેમ જેમ વખત જશે એમ એનામાં સમજણ અને હિંમત આવતી જશે, મોડા વહેલોય આવ્યા વગર નહિ રહે, બધુંય ભૂલી જશે પણ લાડથી અમે એને ઉછેર્યો છે એ શું એકદમ ભૂલી જશે કંઈ!'... પરંતુ પાંચ વર્ષ સુધીમાંય એ આશા ન ફળી, ને આજે તો એમણે એ આશાના તંતુને નછૂટકે કાળના વહેણમાં તરતો પણ મૂકી દીધો! અને આમ આશા ગઈ પછી બાકી શું રહ્યું?

કાળુકાકા ખેતરના ઓઢામાં બેઠા ત્યારે નૈઋત્યકોણમાં સૂરજ પણ ડૂબતો હતો. સાવ ઝાંખો હતો. દુનિયા છોડી જતો કોઈ સમજુ જીવ જેમ રાગદ્વેષ છોડી દે તેમ પોતાના અહં અને ગુસ્સા ઉપર જાણે ગ્લાનિભર્યું એ હસી ન રહ્યો હોય!

અવનીનું ચેતન ચાલી જતાં ધરતી શોકમાં ડૂબી અને બ્રહ્માંડમાં જેમ જેમ જાણ પડી તેમ તેમ અવનીની આસપાસ તારાઓ ડોકિયાં કરવા લાગ્યા. જાણે ખરખરો કરવા: 'એ ગયો તો શું થયું? આ અમે બધા છીએ જ ને?'–કહી દિલાસો દેવા. કાળુકાકા ટેકરી તરફ પીઠ કરી બે–ચાર ખેતરવા પર છાયારૂપ દેખાતાં નદીકાંઠાનાં ઝાડ તરફ તાકતાં હુક્કો ગડગડાવી રહ્યા...જ્યારે એ જ ટેકરીની બીજી બાજુએ ખેતરને રખવાળે આવેલો શંભુ પણ ચલમ ફૂંકતો કંઈક ગોઠવી રહ્યો હતો. મોડી રાતે સાથરા પર આડો થતાં બબડ્યો: 'જો ભગવાન કરે ને મારી વાત માને તો કાળુકાકાની વિલાઈ ગયેલી વાડી ફરીથી કાં તો પાંગરેય...! રાજબાઈને કોણ કહે કે ઘરડી થઈ છે? પણ એ માનશે?' પણ ત્યાં તો પોતાના આ સવાલ ઉપર ખુદ શંભુ જ હસી પડ્યો: 'અરે ગાંડા! કાળુકાકા જ્યારે જીવતરથીય હાથ ધોવા બેઠા છે ત્યારે–આવે વખતે તે રાજબાઈ ના પાડી શકે?...ઠીક છે, સવારમાં વાત.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગતના ધમપછાડા હજુ ચાલુ જ હતા. ગામમાં થતી વાતચીતના અવાજ ચોખ્ખા આવતા હતા. કોઈ બોલાવતું હતું: 'એ જગલાના બાપ! કેમ, સંભળાતું નથી? ખાવું હોય તો ખાઈ લોને! દીવો ક્યાં સુધી બળશે? પછી જન્મે વાતો કરવી હોય તો.' તો વળી હજામ સાથે ખાટલા લેવા આવેલા સિપાહીનો રુઆબ, 'એ સાલે કુક્કર! સુનતા નહિ હૈ, નિકાલ ખટિયા...એ હજામ, કિધર ગયા? ઉઠા લે યે ખાટ!'...કોઈક સ્ત્રીનો અવાજ આવતો: 'એક ખાટલો તો આજ પંદર દનથી કોટડીમાં પડયો છે ને આજ બીજો શાનો વળી?'...સિપાહીનો જવાબ સંભળાતો: 'ચલ ચલ હરામજાદી! નિકાલ ખાટ... પડ રે જમીનપે' અને ઘરના કમાડ સાથે અથડાતાં ખાટલાના ખડખડાટ સાથે બાઈનો બડબડાટ પણ ચોખ્ખો સંભળાતો હતો, તો વળી કોઈ પુરુષ પણ પેલા બેલગામ સિપાહી માટે બોલતો હતો: 'આ જુઓને, આ જાણે અમારે માટે નોકરી કરવા નીકળ્યા હોય એમ ફાટયું ફાટયું બોલે છે એ?'

'ચલ ચલ, સાલા ગદ્ધા! એ હજામ, યે ખાટ કોટડીમેં રખકર ઉસ ફળીમેં જલદી આ જા, મેં ખાટ નિકલવાતા હું...' કહેતો કહેતો સિપાહી બીજા ફળિયા તરફ જતો હતો એ પણ એના અવાજ પરથી જાણે દેખાતું હતું.

પરંતુ કાળુકાકાને કાને આમાંનું કશું જ નહોતું પડતું. એ અવાજોય તાવડાના ઊકળતા પાણીનો ખળભળાટ શમી જાય એમ શમવા લાગ્યા અને ઘડી કેડે તો મોટેરાંને ખાવા આપીને, નાનેરાંને હીંચકો નાખીને ને વહુવારુઓ પાસે હાલ્લાં ધોવરાવીને એ બધાં પાછળ ખુદ ધરિત્રી ડોશીય આડે પડખે ન થઈ ગયાં હોય તેમ ચારે બાજુ શાન્તિ પથરાઈ રહી.

અલબત્ત, ડોશીમાના પૌત્ર અને પ્રપૌત્રમાંથી કોઈક ઝબકી ઊઠતું હોય તેમ પેલી બાજુ નદીકાંઠે શિયાળવાં 'ઊંઆ...ઊંઆં...' કરી ઊઠતાં, તો વળી પહેરેગીરની નોકરી કરતા દીકરાની જેમ આસપાસનાં ગામોમાં ભસતાં કૂતરાંના પડકાર પણ સંભળાતા હતા.

કાળુકાકા હજુય હુક્કો પીતા બેઠા હતા, અને આ ધરિત્રી ડોશીની કોઈ દુખિયારી દીકરી રાતની મળેલી નવરાશમાં ખળખળ આંસુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારી હૈયું હળવું ન કરતી હોય તેમ પેલી બાજુના અંધકારમાંથી અને નદીના વહેણમાંથી આછો આછો અવાજ આવતો હતો.

એકાએક કાળુકાકાની આંખમાં પણ પાણીની ધાર વછૂટી. એ આંસુના એકેકે બુંદમાં ભૂતકાળની અનેક ઘડીઓ ઘોળેલી હતી. સમુદ્રનાં મોજાં પેઠે એ સ્મરણપટ પર ભૂતકાળના ઉબાળા આવતા હતા—એક પર બીજો, બીજા પર ત્રીજો—કંઈ કેટલીય વાર પછી સાથરા પર આડા પડતાં એ બબડ્યા : 'આખી રાત દળ દળ કર્યું તોય ઢાંકણીમા વાળવા જેવું જ થયું !'... અને આટલી ઉંમરમાં આજ પહેલી જ વાર ખ્યાલ આવ્યો હોય તેમ કાળુકાકા બોલ્યા: 'હત્ત ભૂંડી ! હાથતાળી દઈ હેંડી ગઈ ! '... અને ફિક્કા હાસ્ય સાથે બબડ્યા: 'છેતરી ગઈ એની હવે વાત શી !'

સવારમાં કાળુકાકાએ આંસુભરી આંખે ખેતરોની—ધરતીની વિદાય લીધી : 'ઘણા દન તમારું ધાન ખાધું, તમારા ખોળામાં આળોટ્યો પણ...' એની આંખો આંસુથી છલકાઈ ઊઠી. 'હવે એ બધું મારા તકદીરમાંથી ઊતરી ગયું છે !'...ધરતી પણ જાણે પોતા તરફ આંસુભરી આંખે અને મ્લાનવદને તાકી રહી હતી. કાળુકાકા બબડ્યા: 'તને ખેડનારો તો કોક ભાગ્યશાળી નીકળી આવશે મા, પણ મારે તો ...બધુંય ગયું ! તુંય જવા બેઠી છે !'...પેલા આંબા તરફ એણે ભારે શ્વાસ લેતાં જોયું. એ પણ એને જાણે કહેતો હતો : 'તેં મને કાળે ઉનાળે પાણી પાઈને ઉછેર્યો...ને હવે !' કાળુ વળી બબડ્યો : ' આશા તો ઘણીય હતી કે છોકરાં તારી કેરીઓ ખાશે. પ...ણ...હશે, કોકનાં છોકરાં તો ખાશે !...આપણી વચ્ચે આટલા દનની જ લેણા—દેણી હશે...!'.... કાળુને લાગ્યું કે પેલી બાજુએ ઉછેરેલા થોરિયા અને ટોપલે ટોપલે માટી નાખીને બાંધેલો પેલો ક્યારડોય એને બોલાવે છે: ' અમને છેલ્લી વાર તો મળતો જા !'...પણ કાળુએ તો અવળી દિશામાં—ગામ તરફ જ—પગ ઉપાડ્યા. પરંતુ વાટમાં આવતા કૂવા ઉપર ગયા વગર એ ન રહી શક્યો. એ જાણે કહેતો હતો: ' ભૂંડા ! મોટી મોટી ખાંખતે તેં મને બાંધ્યો તે આટલા માટે ? નરવાણ કરીને, ચણાવીને, તેં પેઠી-દર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેઢીનાં રાજ કર્યાં તે શું આટલા માટે? તને...મારી માયાય નથી સાંભરતી?...' અને એના મંડાણ પર માથું મૂકી કાળુ પોક મૂકીને રડી પડયો. આટલું તો એનો સાત નવાઈનો દીકરો ગયો ત્યારેય એ નહોતો રહ્યો! એ આંબાની, કૂવાની અને ધરતીની આ માયા છોડતાં થતું દર્દ તો અત્યાર સુધી માથા પર તૂટી પડેલા દુઃખના ડુંગરાઓ જોઈને પણ એને નહોતું થયું...સવા મણની એડી પડી હોય એટલા ભારે લાગતા એ પગ ઉપાડતાં એ બબડયો: 'આ વગર મારો એક્કેય આરો નથી! દેવું તો હું કાલ અત્યારે તમારી પાસેથી કમાઈને વાળી દઉં; પણ હવે મારા હાથોમાં બળ નથી, હૈયે હિંમત નથી ને કમાવામાં જીવેય નથી!...કોને માટે હવે?'...અને ઊંધું ઘાલીને ગાંડા માણસની પેઠે ગામ તરફ એ ચાલતો થયો.

ઘેર ન જતાં સીધો શંભુને ત્યાં ચંદુશેઠ પાસે ગયો. ચોપાડમાં પેસતાં જ કહ્યું: 'લો ઉઘાડો ચોપડો શેઠ, અંગૂઠો ચાંપી આપું.'

બાખડી ભેંશનું દૂધ પીતા બેઠેલા ચંદુશેઠ તો કાળુ તરફ તાકી જ રહ્યા—જાણે ચાંલ્લો કરવા આવેલી લક્ષ્મી તરફ જ જોઈ રહ્યા હોય! ચા પી રહેલા મુખી અને બીજા લોકો પણ આ જોઈ રહ્યા. ચંદુશેઠ 'અરે પણ તમે બેસો તો ખરા?' કહી વિવેક કરવા લાગ્યા, પણ ત્યાં તો મુખીએ તથા માધાએ એમને ઈશારો કર્યો. શેઠે પણ બાપદાદાએ ગળથૂથીમાં પાયેલા 'લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે ત્યારે કપાળ ધોવા ન જવું' એ વાકય અનુસાર દૂધનો કપ એક બાજુ મૂકયો. કાળુ તો અંગૂઠો ધરીને ઊભો જ હતો. શેઠે ફટ દઈને ચોપડો ઉઘાડ્યો અને હોલ્ડરનો પાછલો ભાગ ખડિયામાં બોળી કાળુના અંગૂઠા પર ચોપડવા જાય છે ત્યાં તો અવાજ આવ્યો: 'શેઠ, કાળુકાકાનો અંગૂઠો ન બગાડશો.'

સૌ કોઈ ચોંકયા—જાણે ધરતી ન બોલતી હોય તેમ ચોપાડના નીચલા ભાગ પર નેવાં આગળ નજર નાખી જુએ છે તો મોંમાં દાતણ રાખીને બેઠેલો શંભુ એ લોક તરફ ડોળા ઘુરકાવી રહ્યો હતો.*

---

* એક અપ્રગટ નવલકથામાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠાકુરની મૂર્તિ

રમેશ સંઘવી

જ્યારે કાલીચરણના પુત્ર નંદુના મોતની ખબર આવી ત્યારે વિજયા ઠાકુરની મૂર્તિ પાસે આવીને ઊભી રહી.

નંદુ તો એને ઘેર કેટકેટલી વાર આવતો: નાનકડા નંદુએ કેટલી વાર બાળક વિનાના આંગણાને કલ્લોલથી મહેકાવ્યું હતું. કાલીચરણ પણ એના કુટુંબનો જૂનો અને વિશ્વાસુ સાથી હતો. આજે એ નંદુનો પ્રાણ જતો રહ્યો હતો!

'ઠાકુર! ઠાકુર!' એટલું બોલી વિજયાએ ઠાકુરને ચરણે માથું ઢાળી દીધું. લગભગ કલાક સુધી એ એમ ને એમ બેસી રહી. બેસતા શિયાળાની ઠંડી હવાને હરાવતો સૂરજનો તાપ એના અંગને તપાવતો હતો. કલાક પછી એ ઊભી થઈ ત્યારે ઠાકુરની મૂર્તિ પણ તપી ગઈ હતી. સૂરજનાં કિરણો વિજયાની આંખમાંથી સરી એના સુક્કા ગાલ પર જામેલાં બે આંસુડાંમાં ચમકતાં હતાં.

ઊભી થઈ, ગળા ફરતો સાડલો વીંટાળી વિજયા રસોડાની ઓરડી તરફ ગઈ. સવારમાં નાહી–ધોઈ એ પૂજા માટે તૈયાર થઈ ગઈ હતી. ઠાકુરને ભોગ ધરવા માટે મીઠાઈ હમેશાં સવારે જ તૈયાર થતી.

રસોડાના ઉંબરે વિજયા થંભી ગઈ. ચૂલો હજી હમણાં જ પેટાવ્યો હતો. ગારાની તરડમાંથી ચંપાયેલા અંગારા ધૂંધવાતા હતા. ધુમાડાની આછી આછી સેરો હવામાં ઊંચે ચડતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠાકુરના ભોગની થાળીનું પિત્તળ ચમકતું હતું. થાળી સાવ ખાલી હતી. વિજયાને સખ્ત આંચકો લાગ્યો.

એણે દીકરાની વહુને હાક મારી:

'વહુ, આ શું ?'

અંદરથી વહુ આવી. એનું મોં પડી ગયું હતું. એનાં નેણ ઢાળેલાં હતાં.

'ચૂપ કેમ છો, વહુ ?' વિજયાનો અવાજ જરા મોટો થયો. 'ઠાકુરનો ભોગ ક્યાં ?'

વહુના હોઠ ફફડતા હતા. વિજયા સમજી ન શકી કે વહુ શું કહેવા માગે છે.

'મા, આ રહ્યો ભોગ.' દેવુનો અવાજ આવ્યો. દેવુ ડેલીમાંથી સીધો જ આવ્યો હતો.

વિજયાએ દેવુ સામે નજર કરી. સવારના તાપમાં દેવુના મોઢા પર પરસેવાનાં ટીપાં બાઝયાં હતાં.

'મા, હું લાવ્યો છું. જરા મોડું થઈ ગયું.'

'બહારથી લાવ્યો, બેટા ?' વિજયાએ પૂછ્યું.

'હા મા, કાલે રાતે હું ખાંડ ન લાવી શકયો એટલે...' દેવુનો અવાજ તદ્દન નરમ થઈ ગયો.

પોતે કાંઈ ગુનો કર્યો હોય તેવું એનું મોઢું થઈ ગયું. એના ચહેરાની રેખાઓ સુંદર તો હતી જ—તેમાં અત્યારે વિજયાને એ ખૂબ સુંદર લાગ્યો.

'બેટા, કંઈ જ વાંધો નહિ. લાવ, હું ઠાકુરને હવે ભોગ ધરાવી આવું.'

મા બેટાની સામું સંતોષની નજરે જોઈ રહી. અવસ્થાને આરે આવેલી વિજયાને દેવુ માટે ખૂબ હેત આવી ગયું, ને દેવુ પણ મા સામે હેતભરી આંખે જોઈ રહ્યો.

થાળીમાં મીઠાઈ ધરી, અસ્પષ્ટ સંસ્કૃત વાકયો ગણગણતી વિજયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે ઠાકુરના એ ઘર તરફ જવા ઊપડી ત્યારે વહુના સાડલાની મેલી કોર વહુની આંખો લૂછતી હતી. પણ વિજયાએ આ જોયું નહિ.

વહુ થોડુંક દૂર ગઈ હશે ત્યાં દેવુ બોલ્યો :

'મા !'

'કેમ બેટા ?' વિજયા હસીને બોલી.

'રાતની ટ્રેને બહેન અને ભાણી આવવાનાં છે.'

'મીરાં !' દીકરી આવવાની વાત જાણી વિજયા ખુશ થઈ હતી. 'કેમ અચાનક ?'

દેવુ જરા થોથવાયો. વહુના મુખ પર ઘેરા શોકની વાદળીઓ જામી ગઈ.

'કેમ કંઈ એકાએક......?'

દેવુની જીભ ઊપડતી નહોતી. ડોસીના હૈયાને આઘાત થાય એવું કશું કાર્ય કુટુંબમાં કોઈએ કરેલું નહિ—દેવુએ તો કદી જ નહિ.

'મને કહેને ?' ડોસીના મનમાં અનેક અમંગળ શંકાઓ ઊઠી.

'મા, બનેવી લશ્કરમાં કમાવા ગયા પછી તેમના કશા ખબર નથી. બહેનનાં સાસુ, સસરા અને નણંદ કલકત્તે જવાનાં છે, એટલે ભાણીને લઈને બેનને આપણે ત્યાં મોકલી છે.' દેવુએ ઉત્તર દીધો.

'જમાઈને ગયે તો છ મહિના થઈ ગયા—ને કલકત્તે બધાં શા માટે જાય છે ? મીરાંને અહીં શા માટે મોકલી દે છે ? મને તો કાંઈ સમજાતું નથી, દેવુ !'

'મા, એમાં સમજવા જેવું કશું નથી. મીરાં તો આપણા ભેળી જ રહે ને ? તને પણ ભાણીને જોઈ આનંદ આવશે.'

'પણ મને...'

'મા, પૂજાનું મોડું થાય છે...' ને દેવુ જરા ઠપકાથી મા સામે હસ્યો.

'હા, હા.' કહી ડોસી પોતાના ઠિંગુજી શરીરને ઢસડતી ઠાકુરઘર તરફ ચાલી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સમજાતું નથી...' એના હોઠ ફફડતા હતા.

પવનનો ઝપાટો આવવાથી ચૂલામાં દેવતા પ્રગટયો હતો. સારી એવી આગ બળવા માંડી હતી.

*

આજ વિજયાના હૈયામાં ખૂબ દુઃખ હતું. છેક પચ્ચીસ વરસ પહેલાં વિજયાના હૈયામાં આવી વેદના ઊપડી હતી. તે દિવસે દેવુના પિતા પરમાત્માના દરબારમાં ગયા હતા. ચાર વરસના નાનકડા દેવુ તથા આઠ મહિનાની મીરાંને બગલમાં લઈ વિજયા ખૂબ રડી હતી. એનાં આંસુડાંએ બાળકોનાં માથાં ભીંજવી નાખ્યાં હતાં. નાની મીરાંને શરદી પણ થઈ ગઈ હતી.

દેવુના પિતા ગયા ત્યારથી વિજયાએ પોતાનાં બે બાળકો તથા ઠાકુરની વચ્ચે જીવનની વહેંચણી કરી નાખી હતી. એ બે કુમળા છોડને ઉછેરતાં જે સમય બચતો તે ઠાકુરની સાથે કાઢતી. કુટુંબની સ્થિતિ ખરાબ નહોતી. બાપીકાં ખેતરો ડાંગરના ડુંગરો ધરી દેતાં. વિજયા બાળકોને ઉછેરતી, ઠાકુરને ભોગ ધરતી, એની સેવા કરતી—ને જિંદગીનું વહેણ વહ્યે જતું હતું.

સમયના મહાસાગરમાં વરસોનાં ટીપાં પડવા માંડયાં. બાળક દેવુ નિશાળે બેઠો, ને મીરાંની કાલી બોલીએ વિજયાના જીવનમાં આનંદ ભરવા માંડયો. દેવુ ભણ્યો ને એના મુખ પર મૂછોના દોરા ફૂટવા માંડ્યા. મીરાં હવે તો રસોડામાં મદદેય કરતી. છેવટ ખેતરનો ભાર દેવુએ ઉપાડી લીધો ને વિજયાએ મીરાં માટે યોગ્ય વરની તપાસ કરવા માંડી.

ઠાકુરની સેવાએ વિજયાની જિંદગી સુખી બનાવી હતી. કુળવાન કુળોમાં દેવુ અને મીરાંનાં લગ્ન થઈ ગયાં. વહાલી દીકરીને સાસરે મોકલતાં વિજયાનું હૈયું ચિરાયું, પણ મીરાંના જવાથી ખાલી પડેલી જગા દેવુની વહુએ પૂરી દીધી.

ને તે દિવસથી વિજયાનું જીવન ઠાકુરની સેવામાં પરોવાઈ ગયું. સંસારના બોજની પોટલી માથેથી ઊતરી ગઈ હતી. હવે તો એ મસ્તક નિરંતર ઠાકુરને ચરણે રહેવા માટે જ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠાકુર અને વિજયાની માયા તો જૂની હતી. હવે એ માયા અતિ ગાઢ બની. મહિનાઓ ગયા, વરસો વીત્યાં–વિજયાએ ઠાકુરની સાથે જ જિંદગી વણી લીધી.

કુટુંબની જાળ–જંજાળમાંથી એણે પોતાની જાતને ખેસવી લીધી. દેવુ હોશિયાર છોકરો હતો. વહુ શાણી હતી. ને દેવુ માને કદી પણ ઓછું આવવા દે તેમ હતો નહિ.

સવારમાં ઊઠી, નાહી–ધોઈ, વિજયા ઠાકુરની પૂજામાં બેસતી–ઠાકુરને ભોગ ધરી તે ઠાકુરની પાસે જ બેસી રહેતી. અનેક અનેક વાતે એ ઠાકુરને રીઝવતી.

કદી કદી દેવુના પિતા યાદ આવતા ત્યારે ઠાકુરની સામે રડી દેતી. કોઈ કોઈ વાર મૂંઝાતી ત્યારે ઠાકુરની પાસે વાત કરી હૈયું ઠાલવતી. ઠાકુર એને હરઘડી દોરવણી આપતા પથનાયક હતા.

ઠાકુરની એ મીઠી મહોબ્બત વરસો વધતાં ગયાં તેમ ગાઢી થતી ગઈ. એક દિવસ એવો નહોતો ગયો જ્યારે વિજયાએ ઠાકુરની એ સ્મિત વેરતી મૂર્તિ સામે ફૂલડાં ન ધર્યાં હોય! એક દિન એવો નહોતો ગયો કે ઠાકુરને ચરણ પિત્તળની ચળકતી થાળીમાં ભોગ ન ધરાયો હોય!

એ શિરસ્તો વરસોનો હતો. એ પ્રણાલિકા અખંડ હતી.

પણ આજ વિજયાના હૈયામાં કાંઈક ખટકતું હતું. એના હાથમાં ભોગભરી થાળી તો હતી, છતાંય કાંઈક ન સમજાય એવું એને થઈ રહ્યું હતું. ઠાકુર તો એ જ નિરંતર સ્મિત દર્શાવી રહ્યા હતા. વિજયાએ નીચે પડી ગયેલ એક મોગરાના ફૂલને ઉપર ચડાવ્યું.

'ઠાકુર!' એ ખૂબ આસ્તેથી બોલી. 'આજે મારો જીવ ગભરાય છે.' ને વળી વધુ આસ્તેથી એણે ઉમેર્યું: 'મીરાં આજે અચાનક ઘેર આવે છે.'

પછી તો વિજયા ત્યાં જ બેસી રહી. કાલીચરણનો કલૈયા કુંવર જેવો નંદુ ભૂખમરામાં શોષાઈ મૂઓ હતો–ને મીરાં ધાવણા બાળને લઈને ઘેર આવતી હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વરસોથી શાંત ચાલતું વિજયાનું જીવનનાવ આજે હડદે ચડ્યું હતું. ઠાકુરની મૂર્તિ સામે ટીકી ટીકી એણે જોયા કર્યું. થોડીવારે એના જીવને જંપ વળ્યો.

*

હવે વિજયાની આંખમાં આંસુ આવતાં નહિ, કારણ હવે ગામના કિસાનો અને મોટે ભાગે સાંથિયા ખેડુઓ ટપોટપ મરવા માંડ્યા હતા. જીવતા હતા તેમાંથી ઘણા શહેરોમાં ભાગી છૂટ્યા હતા. સવાર, સાંજ, રાત હવામાં 'હરિ બોલો,' 'હરિ બોલો'ના ઘેરા નાદ સંભળાતા–ને ગમે તેવા મંગળ દિન પર આ શબ્દો શોકની ચાદર બિછાવી દેતા.

ભૂખમરાનો ભરડો ગામને ફરતો વીંટળાતો હતો. ગરીબીથી કૌવતહીન બનેલા ગામના શરીરને ભાંગતાં વાર લાગે તેમ નહોતી. પાનખરનાં પાંદડાં ખરે તેમ માનવીઓ મોતને મારગે જતા હતા.

વિજયાના દુઃખનો પાર નહોતો. આ ગામની શેરી શેરીને પોતે જાણતી હતી. ખોરડે ખોરડે કડવાં–મીઠાં સ્મરણોની મહોર લાગેલી હતી. કુટુંબે કુટુંબની સાથે સંબંધની આછી–પાતળી ગાંઠ હતી. એમના પર આવતી આફતે વિજયાના દિલમાં ઉઝરડા થતા હતા–કાળી વેદના ઊપડતી હતી.

પણ પોતાનું કુટુંબ ગામનાં પાંચ--દસ સદ્ધર ખોરડાંમાં હતું. ગઈ મોસમના ચોખા ગોળામાં ભર્યા હતા. સવાર–સાંજ ચૂલો પેટાતો હતો. ઠાકોરના ભોગની થાળી ભરાતી હતી. ભાત તૈયાર થતા. વરસોથી ગબડતું જિંદગીનું ગાડું એ જ ગતિથી ગબડગે જતું હતું.

રોજ સવારે માની પૂજા માટે દેવુ ફૂલ લઈ આવતો. સીમની લીલોતરીમાં ફૂલવાડી મહેકતી. છેક નાનપણથી માને મદદ કરવા ખડે પગે રહેતો દીકરો આજ વરસોથી ફૂલ ચૂંટી લાવતો. કૂવાને થાળેથી નાહીને મા આવે ત્યારે ઉંબરા પાસે ફૂલનો દડિયો પડયો જ હોય. કૂવાના પાણી જેટલી જ સ્વાભાવિક વાત ફૂલના દડિયાની થઈ ગઈ હતી.

ને જ્યારે એક દિવસ વિજયાએ જોયું કે એ દડિયો ત્યાં હતો નહિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે એના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. વિજયા કદીક જ ગુસ્સો કરતી– આજે એને ક્રોધ ચડયો.

'દેવુ !' એનો તીણો અવાજ આંગણામાં ગાજી ઊઠયો.

પણ કોઈએ જવાબ ન દીધો.

'દેવુ ! દેવુડા !' માનો ગુસ્સો વધ્યો.

આંગણામાં માત્ર એનો જ અવાજ સંભળાતો હતો.

'અરે, કયાં મરી ગયો, દેવુડા !' ડોસી ખૂબ ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગઈ.

'મા, એવું ન બોલ.' સામેથી મીરાંનો ચીડભર્યો અવાજ આવ્યો.

સાસરેથી આવ્યા પછી મીરાંનો પણ જીવનમાંથી આનંદ ઊડી ગયો હતો. એ વિશેષ બોલતી નહિ–જાણે જૂની મીરાં જ નહિ એવી થઇ ગઈ હતી. ખળખળ વહેતું એવું સ્મિતઝરણું સુકાઈ ગયું હતું. તંદુરસ્ત શરીરવેલ કરમાઈ ગઈ હતી. એનો ગુલાબી સ્વભાવ ચીડિયો બન્યો હતો.

જો સામાન્ય બીના હોત તો વિજયા સમજી જાત–જોકે દીકરાના માથા પર ઊગેલ દુઃખના વડલાનો ભાર એ પૂરેપૂરો સમજી નહોતી, તોય એને ઝાઝું કહેતી નહિ.

પણ આ તો ઠાકુરની પૂજાનાં ફૂલની વાત હતી.

'તો એ મૂઓ છે કયાં–તું જ કહેને ?' ડોસી સામે ગર્જી.

'અહીં આવ, હજી તો એ મૂઓ નથી.' મીરાંએ દુઃખભર્યો જવાબ દીધો.

ને વિજયા દેવુની ઓરડીમાં પ્રવેશી.

એક ગોદડા પર દેવુ પડયો હતો. એના જુવાનજોધ શરીરમાંથી તંદુરસ્તી કોઈક ચોરી ગયું હતું. એની તેજીલી આંખોમાં કોઈએ હળદર ઠાંસી દીધી હતી.

'દેવુ ! દીકરા !' વિજયા હેઠી બેસી ગઈ. 'તને શું થયું ? તાવ આવ્યો છે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના, ના.' હસવાનો યત્ન કરતાં દેવુ બોલ્યો. 'તાવ નથી. એ તો મા, આજ જરી થાક લાગ્યો છે એટલે ફૂલ લેવા ન જઈ શક્યો.' આટલું બોલતાં દેવુને હાંફ ચડી ગયો.

'થાક, બેટા ?' ડોસી સમજી શકી નહિ. હજી લણણી તો શરૂ થઈ નહોતી, વળી દેવુને મજૂરી કરવાની કશી જ જરૂર નથી—તો થાક શાનો ?

થોડી મિનિટો સુધી કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

'વહુ !' ડોસી અકળાઈ ગઈ. 'આ મારા છોકરાને તમે શું કરી નાખ્યું ?'

વહુની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

મીરાંથી સહન થઈ શક્યું નહિ.

'મા, તારે ને દુનિયાને શું લાગે—વળગે ? ઠાકુર પાસે જઈને બેસને ? તને ખબર છે કે તારા સિવાય ઘરમાં...'

'મીરાં !' દેવુ બૂમ પાડી ઊઠ્યો. 'મીરાં, બહુ બોલ નહિ.'

પણ મીરાં અટકી નહિ.

'શરીરમાં તાકાત ક્યાંથી હોય ? તોય ફૂલ લેવા ગયો નથી એટલે ગાળો દેવી છે ?'

'મીરાં ! મીરાં !' દેવુ બહેનનો હાથ પકડવા મથી રહ્યો. ખાંસી ચડી આવી. 'મને જરા પાણી આપ તો ?' એણે કહ્યું. મીરાં પાણી લેવા બહાર ગઈ.

વિજયા તો અવાક્ બની ગઈ હતી. એને કશું સમજાયું નહિ.

'મા !' દેવુ બોલ્યો. 'મા, તું મીરાંની વાત પર ધ્યાન ન દેતી. એનું મન બહુ ઉદ્વેગમાં છે. એનો સ્વભાવ ચીડિયો છે.'

'પણ દેવુ, એ શું કહેતી હતી ? મારા સિવાય રોજ...'

'કાંઈ જ નહિ. એને ગુસ્સામાં અર્થ વિનાનું બોલવાની ટેવ છે—છેક નાનપણથી જ છે ને ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને દેવુનો પ્રયત્ન સફળ થયો. એના મોઢા પર સ્મિત આવ્યું. વિજયા હમેશાં માનતી કે દેવુના હોઠ પર નાચતું સ્મિત ઠાકુરની મૂર્તિના સ્મિત જેવું જ હતું. દેવુના હાસ્યે વિજયાને પાછી આનંદમાં આણી.

'બેટા, તું સાજો થઈ જા. મારા ઠાકુર બધાં સારાં વાનાં જ કરશે.'

એ ઊઠીને બહાર નીકળી ગઈ.

દેવુએ માની સામે જોયું, ને જ્યારે માની નાજુક પીઠ દેખાતી બંધ થઈ ત્યારે એણે ઓરડામાં ચોતરફ નજર ફેરવી. મા કેટલા વખતે પોતાના ઓરડામાં આવી હતી–ને જાદુ થયું હોય તેમ રાચરચીલું અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું, છતાં માને એ દેખાયું નહોતું. માની આંખોમાં ઠાકુર વસ્યા હતા. દેવુની મા માટેની ભક્તિ વધુ સતેજ થઈ.

તે દિવસે વિજયા પોતે જ ફૂલ ચૂંટી આવી. પાછી ઘેર આવી ત્યારે ઘરમાં શાંતિ હતી. વિજયાએ પૂજા પૂરી કરી, પણ ઘરની શાંતિમાં કશો ફરક પડયો નહોતો. મીરાંનું ધાવણું છોકરું કદી કદી રડી ઊઠતું ને મીરાં ગુસ્સામાં ત્રાડ પાડી ઊઠતી.

ઠાકુર પર ચડાવેલ તાજાં ફૂલની સામે જોઈ વિજયાએ એના ઠાકુરને પ્રશ્ન કર્યો :

'ઠાકુર, આમ કેમ ? આમ કેમ ?' પણ ઠાકુરે જવાબ દીધો હોય તેમ વિજયાને લાગ્યું નહિ. એનાથી ફરી પૂછી પણ શકાયું નહિ. એમ ને એમ સૂનમૂન એ બેસી રહી. બે–અઢી કલાક પછી એનું કથળેલ શરીર થાકયું, ને એ ઠાકુરની મૂર્તિ પાસે ઢળી પડી. વહુ જ્યારે સાસુને જમવા બોલાવવા આવી ત્યારે વિજયા નેણ બંધ કરી પડી રહી હતી. વહુને તેને બોલાવવાનું મન થયું નહિ.

છેક મોડી સાંજ સુધી વિજયા ઠાકુરને ચરણે પડી રહી. એના વૃદ્ધ સ્થગિત થઈ ગયેલા મગજમાં સળવળાટ થઈ રહ્યો હતો.

સાંજે એ ઊઠી ત્યારે સવારના રાંધેલા ભાત એણે ખાધા. તે દિવસે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરમાં દીવો પેટાયો નહોતો. ઘાસતેલ મળતું નહોતું. કાળા બજારના ભાવ બહુ ભારે હતા..

વિજયા ઠાકુરની મૂર્તિ પાસે આખી રાત બેસી રહી. અંધારી ચૌદશનો ચંદ્ર ઊગ્યો ને ઘડીમાં તો આથમી ગયો.

દૂર દૂરના તારલિયાઓ ઠાકુરઘરમાં ડોકિયાં કરી રહ્યા હતા. ડોસીના હાથ ઠાકુરની મૂર્તિ પર સ્થિર બન્યા હતા. એના ફિક્કા પાતળા હોઠ ફફડી રહ્યા હતા.

*

બીજે દિવસે સવારે વિજયા નાહીને આવી ત્યારે ઉંબરા પર ફૂલનો દડિયો પડ્યો હતો. રોજની આદતથી એણે દડિયો ઉપાડી લીધો. એક ડગલું આગળ વધ્યા પછી એને ખ્યાલ આવ્યો—દેવુ તો બીમાર પડ્યો હતો, ફૂલ કોણ લાવ્યું હશે ?

એણે ચારે તરફ નજર કરી.

ને ઓરડીનાં ખપાટિયાં પાછળથી અદૃશ્ય થતી વહુનો ફાટેલો સાડલો ડોસીને દેખાયો. ન સમજાય એવો સંતોષ, ગૌરવ અને ગ્લાનિ વિજયાના દિલમાં જાગી ઊઠયાં.

દડિયો રોજના કરતાં મોટો હતો. વહુએ બે દિવસનાં ફૂલ આણ્યાં હતાં. વિજયાના અંધકારઘેરા મગજમાં પ્રકાશનાં થોડાં કિરણો પ્રવેશ્યાં હતાં.

હવે તો ગામ પર ભૂખમરાનો પંજો બરાબર ફેલાઈ ગયો હતો. સેંકડો કિસાનો મરી પરવાર્યા હતા. કુટુંબો ભાગી છૂટયાં હતાં. રોગચાળો આવી પહોંચ્યો હતો. ઘેર ઘેર મેલેરિયા તથા કોલેરાના ખાટલા મંડાયા હતા.

એક દિવસ મીરાંની ધાવણી છોકરી પણ પાંદડાની જેમ ધ્રૂજી ઊઠી, ને પછી તો એનું શરીર અંગારાની જેમ જળી ઊઠયું. મેલેરિયાની પકડમાં બાળકી સપડાઈ ગઈ હતી.

સવારે ફૂલ લેવા જતાં પહેલાં વિજયા દેવુ તથા ભાણીને જોવા આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરની બેહાલી હવે પૂરી બની હતી. કપડાંએ પણ શરમ રાખી નહોતી. વિદ્રોહી દુશ્મનની પેઠે કપડાં પરનાં થીગડાં ને ગાબડાં હસી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ વિજયાને હજુ કશું બરાબર સમજાતું નહોતું. કેટલીક વાર મનમાં એ બબડતીઃ 'વહુ હમણાં સારાં કપડાં પહેરતી નથી.' તો કોઈ વાર એ કહેતીઃ 'કોઈને હમણાં સ્વચ્છતા માટે પડી નથી.'

દેવુની પાસે આવી એણે એના કપાળે હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

'મા!' દેવુએ ધીરે અવાજે કહ્યું.

'હં બેટા!'

'આ સાલ પાક બહુ જ થયો છે.'

'તો તો ઘણું સારું, બેટા! ચિંતા શી? મારો ઠાકુર બધું પાર પાડી દેશે.'

દેવુના માંદલા મોં પર આશાનું તેજ ચમક્યું.

'મા, એક વાત છે.'

'શું?'

'નવા પાકને આવવાને હજુ મહિના દિવસની વાર છે.'

'હં...' વિજયા સમજી નહિ.

પણ દેવુ કાંઈ આગળ બોલ્યો નહિ. એની જીભ જાણે સિવાઈ ગઈ. માને કંઈ કડવું કહેવા દેવુની જીભ ઊપડતી નહિ. આજે એણે ધાર્યું હતું કે પોતે કહી શકશે, પણ એની હિંમત ઓસરી ગઈ.

મીરાં ભાઈના પગ પાસે બેઠી હતી. એ બોલી ઊઠીઃ

'હવે ઘરમાં ચોખાનો દાણોય નથી. ભાઈ માંદો છે. એના શરીરમાં કૌવત નથી. મજૂરી પણ ક્યાંય મળે તેમ નથી.' મીરાં અટકી.

એણે દેવુ સામે જોયું. દેવુની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં હતાં. એણે મોઢું ગોદડામાં સંતાડી દીધું.

આજે પંદર-વીસ દિવસ પછી વિજયાએ દેવુની આંખમાં આંસુ જોયાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'દેવુ, ખેતર...' વિજયા જરા અચકાઈ. 'ખેતર...'

'મા, ખેતર તો ક્યારનુંય વેચાઈ ગયું. ને એ પૂંઠે ઘરનું રાચરચીલુંય...'

તલવારનો ઝાટકો પડયો હોય તેવું દુઃખ વિજયાને થયું.

'બીજો એક્કેય રસ્તો નથી?' એણે થોડીવાર રહી પૂછયું.

દેવુ મૂંગો રહ્યો.

'કહેને મને?'

'મા, આજકાલ ધાતુના ભાવ ખૂબ ચડયા છે.' મીરાં બોલી ઊઠી. દેવુ ચૂપ જ રહ્યો.

ડોસી અડધું સમજી ગઈ, પણ ન સમજી હોય તેવો ડોળ કરી બોલી:

'હા બેટા, પણ આપણી પાસે હવે એવું કાંઈ ક્યાં રહ્યું છે, જે વેચી શકીએ?'

આટલું બોલી વિજયા દેવુ તરફ એકીટશે જોઈ રહી. દેવુની મીટ પણ મા પર જ મંડાઈ હતી.

વિજયાનું નાનકડું શરીર ધ્રૂજતું હતું. એના વૃદ્ધ મુખ પર અનેક કરચલીઓ હતી. એ દરેક કરચલી આજે જાણે દુઃખથી ખેંચાતી હતી. નાનકડાં ફિક્કાં નયનોમાં મૂક આજંવતા હતી. એના સખત બિડાયેલા હોઠ જાણે બૂમ પાડી પાડી કહી રહ્યા હતા:

'ના, ના દેવુ, ના.'

દેવુ માનું દિલ ભાંગી શકયો નહિ. એક ઊંડો શ્વાસ લઈ એણે કહ્યું:

'હા મા, આપણી પાસે એવી કોઈ ચીજ રહી નથી.'

આ શબ્દો સાંભળતાં જ વિજયા ધીમે પગલે ઓરડી બહાર નીકળી ગઈ.

પાછળથી એણે મીરાંનો ગુસ્સાભર્યો અવાજ સાંભળ્યો:

'તું ન બોલી શકયો તો મને કહેવું'તું ને, દેવુ! એ મૂર્તિ ત્યાં પડી પડી શું કામ આવવાની છે? એ નકામી છે–મા સમજશે નહિ.'

'મીરાં, માની જિંદગી એમાં વણાઈ ગઈ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'માની જિંદગી ને એ મૂર્તિ...' મીરાં એક ચીસ પાડી ઊઠી. મીરાંનું તાવે ફફડતું બાળક બી ગયું. એ મંદ અવાજે રડી ઊઠયું.

'હમણાં હું બતાવું છું.' કહી મીરાં ઠાકુરઘર તરફ ઊપડી. એક ઝાટકે એણે મૂર્તિ ઉપાડી.

વિજયાનો જીવ મૂઠીમાં આવી ગયો. 'અરે મીરાં, શું કરવા બેઠી છે ?' એ બબડી.

પાછળ તાવભર્યો દેવુ દોડ્યો હતો.

'મીરાં, મીરાં, બહેન, છોડ, ઘરમાં ચાલ, ઘરમાં ચાલ–તને મારા સોગન......'

મીરાંએ દેવુ સામે જોઈ મૂર્તિ મેલી દીધી. ભાઈ–બહેન ઠાકુરઘરની બહાર નીકળી ગયાં.

ઓરડીને ઉંબરે વિજયા પહોંચી ત્યારે એણે મીરાંનાં ભારે પગલે ઊખડી ગયેલ ગારાની જમીન જોઈ. એ પોપડાને સરખા કરી વિજયા મૂર્તિ પાસે આવી.

અંદરથી મીરાં બોલતી હતી :

'રાખ, રાખ, તારા ઠાકુરને...ને માર દેવુ...મારી નાખ......'

વિજયા આંખ બંધ કરી ગઈ. ગીતાજીનો શ્લોક એને હોઠે આવી વસ્યો.

આંસુ ખૂટી ગયાં હતાં. સામે જોઈ બેસી રહેવાની તાકાત પણ ખલાસ થઈ હતી. બંધ આંખે વિજયા બેસી રહી.

'દેવુ માંદો, ભાણી માંદી, ખાવા ધાન નથી !' તૂટક તૂટક વિચારો એના મગજની ધરતી પર પછડાતા હતા. 'ઠાકુરની મૂર્તિ વેચું ?' પણ વિચાર આવતાં જ વિજયાએ જીભ કરડી–એ વિચાર હાંકી કાઢવો હતો.

કેટલીય વાર પછી એને યાદ આવ્યું–પોતે ફૂલ લેવા જતી હતી.

કોન્તાઈ ગામની શેરીઓ હવે સૂની બની હતી. ખોરડાં ખાલી હતાં. એ બધાંયની વચ્ચેથી વિજયા સીમ ભણી જઈ રહી હતી.

એના નાનકડા મગજમાં સાત સમદરનું સામટું તુફાન મંડાયું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સીમ પાસે પહોંચતાં ડોસીની આંખો સામે અદ્‌ભુત દેખાવ ફેલાઈ ગયો. જ્યાં સુધી એની નજર પહોંચી ત્યાં સુધી એને લીલી માતેલી ડાંગર જ દેખાતી હતી. પરોઢે પડેલાં ઝાકળનાં બિંદુઓ હજીય ડાંગરનાં ડોડવાંને વળગી રહ્યાં હતાં, ને તેમના હેતને દેખી સૂરજ–કિરણો તેમને ટપલી મારી રહ્યાં હતાં.

માઈલો ને માઈલો સુધી પથરાયેલાં ખેતરોમાં ડાંગર જ ભરી હતી.

ઘડીભર વિજયા બધુંય ભૂલી ગઈ.

ખેતરો ખૂંદી એણે જિંદગી વિતાવી હતી. ખેતરોમાં ફરી એણે વિધવા થયા પછી જિંદગી ટકાવી હતી. ઠાકુરમાં પરોવાઈ એ પહેલાં ખેતરો તો એનાં આધાર હતાં.

આજે આ મોલભર્યાં ખેતરો જોઈ વિજયાના દિલમાં ઉમંગનો સાગર ઊમટ્યો, ને વિજયા એમાં તણાઈ.

થોડી વારે એને ભાન થયું–પોતે ફૂલ લેવા આવી છે.

એક વિસ્તરેલી કરેણ પર સુંદર ફૂલ હતું. પવનને હિલોળે ઝૂલતું ફૂલ જાણે ડોસીને આવવા આમંત્રણ દઈ રહ્યું હતું.

વિજયા સહેજ હસી.

ફૂલ ચૂંટવા એણે હાથ ઊંચો કર્યો. ફૂલ ઊંચે હતું. ડોસીએ કાંઈ પથ્થર જેવું ઉપાડયું. એને ગોઠવી ફૂલને ચૂંટવા અધીરી બનેલી વિજયા ચડી. પવનનો હિલોળો આવ્યો. ફૂલ વધુ ઊંચે ચડયું ને વિજયા પગની પાની પર ઊભી થઈ ગઈ.

એક કડાકો થયો ને વિજયા ગબડી પડી–પણ ફૂલ એના હાથમાં આવી ગયું હતું. નીચે પડી વિજયા ફૂલ સામે જોઈ રહી હતી, ત્યાં એણે જોયું કે પોતે જેના પર ઊભી હતી તે એક માનવ–ખોપરી હતી, પગના ભારે તે તૂટી ગઈ હતી.

વિજયા એકદમ કળકળી ઊઠી. ભર્યાં ખેતરો પર એક નજર ફેરવી એ ઝપાટે ઘર તરફ ઊપડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂની શેરીઓની ધૂળ ઉડાડતી એ ઘરને આંગણે પહોંચી ત્યારે એણે મીરાંના રુદનનો આછો અવાજ સાંભળ્યો. વહુ કાંઈ બોલતી હતી :

'ક્યાં જાઓ છો ?'

'જાત વેચવા !' એ અવાજ દેવુનો હતો. 'ભાણીના શરીરને ક્રિયા કર્યા વિના રહેનાર નથી. જિવાડી તો શક્યો નહિ, પણ બ્રાહ્મણની દીકરીને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા વિના રહીશ નહિ.'

'પણ......'

'પણ, કશું નહિ...આજે ઠાકુરને માટે ભોગ પણ નથી–ભોગ વિનાય કેમ ચાલશે ?'

આંગણામાં આવી વિજ્યા સીધી ઠાકુરઘરમાં ગઈ.

એ જ નિરંતર સ્મિત કરતા ઠાકુર બિરાજ્યા હતા. ઘડીભર વિજ્યાને ભયંકર ગુસ્સો આવ્યો. મીરાંનું રુદન એની કાયાને ઉકળાવી રહ્યું હતું. તરત જ એણે મૂર્તિ ઉપાડી.

એ દેવુની ઓરડીમાં આવી ત્યારે દેવુ ત્યાં હતો નહિ. દીકરીના મૃત શરીર પાસે બેસી મીરાં રડતી હતી. વિજ્યાનો પગ ત્યાં સહેજ લથડ્યો, ને પછી એ દોડી.

શહેરની સૂની શેરીઓમાં ધૂળના ગોટા ઊડી રહ્યા. દેવુએ પાછળ નજર કરી. ધૂળની ડમરીમાં એણે એક નાની આકૃતિ જોઈ. એ નાની આકૃતિમાં એને કાંઈક વિરાટ સ્વરૂપ દેખાયું, ને એ ધૂળના ગોટા વચ્ચે એને માનું હાંફતું મોઢું દેખાયું.

'બેટા !' એ બૂમ પાડતી હતી. 'લે આ, લેતો જા, આ...આ વેચી નાખ.'

ધૂળના ગોટા સોંસરવાં સૂરજનાં કિરણો ઠાકુરની સ્મિત કરતી મૂર્તિ પર આનંદથી રેલાતાં હતાં.

થોડીવારે એ ધૂળની વાદળીઓ વીખરાઈ. વિજ્યાનાં નાનાં પગલાં-ઓએ પાડેલી પગલીઓ પર પેલું કરણનું ફૂલ માંની ગોદમાં લેટ્યું હોય તેમ પડ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીલીનું ભૂત

ગુલાબદાસ બ્રોકર

ઘોર ભીષણ અંધારી રાત્રિએ અંધાર તો પોતાનું સામ્રાજ્ય પૂરેપૂરું જમાવી દીધું હતું, પણ દીવાની ઓથે ઘરના એક ઓરડામાં બેઠેલાં એ ત્રણે મિત્રોને એનું કશું ભાન નહોતું. તે લોકો તો પોતાની વાતોમાં જ એટલાં મશગૂલ બની ગયાં હતાં કે કદાચ એ રાત્રિ વર્ષા અને મેઘગર્જનાથી વધારે ભીષણ ગંભીર સ્વરૂપવતી બની જાત તોયે કદાચ એનું ભાન એમને ન રહેત.

રાત્રિના કલાકો પણ એક પછી એક વીતતા જતા હતા. ઠંડી પણ સારા પ્રમાણમાં હતી એનું ભાન કદાચ એમને હશે, કેમકે એ ઓરડામાં એક ખૂણામાં ગોઠવાયેલા ખાટલા ઉપર નિર્મળા તથા પ્રબોધ–પતિપત્ની–એક જ શાલનો આશ્રય લઈ સામસામાં બેઠાં હતાં. શશી–તેમનો મિત્ર–પલંગની એકદમ નજીક ખુરસી લાવી, ઉપર ટૂંટિયું વાળી, બંને હાથોથી ગોઠણને વીંટી લઈ, બેઠો હતો.

ચાલતી વાતમાં ત્રણેને સમાન રસ હતો તે તો તેમની બોલવાની રીતથી, હાવભાવથી, તેમના ચહેરા ઉપર દેખાતી તંગ રેખાઓથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. ત્રણે જણાં ઘણીવાર એકીસાથે બોલતાં, એક અર્ધું બોલે ત્યાં કોઈ કોઈ વાર બીજું બોલવા મંડી જતું–એક પળ માટે પણ વાતમાં વિરામ નહોતો આવતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઓ...મા રે! પણ એવું એવું કેમ થાય? ગમે કેમ?' નિર્મળા શાલમાં ઢંકાયેલા પોતાના ગોરા, જરા પાતળા, હાથ બહાર કાઢી તેનાથી પોતાના સુરેખ–ફિક્કા વદનને ઢાંકી દેતાં બોલી. તેના અવાજમાં વિષાદ જરાતરા હતો, પણ તિરસ્કાર તો સ્પષ્ટ હતો.

ઠંડી જરૂર જરા વિશેષ પ્રમાણમાં હશે, કેમકે એક પળમાં જ નિર્મળાનું વિષાદ–તિરસ્કારયુક્ત મુખ માત્ર ઉઘાડું રહ્યું, હાથ તો પાછા શાલના સંરક્ષણ નીચે લપાઈ ગયા.

'એ તને ન સમજાય, નિમુ!' પ્રબોધ તેની સામે સ્નેહથી અને અત્યંત માનથી જોઈને બોલ્યો. 'તને એ કયાંથી સમજાય?'

'સાચું છે નિમુબહેન, તમને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે.' શશી હાથને ગોઠણ આસપાસ જરા વધારે જોરથી દબાવતાં બોલ્યો. 'કયાં તમે અને કયાં એ? પેલી તો છેક......' વધારે બોલ્યા સિવાય, તેની સામે તે સાચી જ વાત કરતો હોય એવા ભાવથી જોઈ રહેલાં પતિપત્ની માટે જ પેલી માટેનું વિશેષણ પૂરું કરવાનું રહેવા દઈ, તે ચૂપ થઈ ગયો. તેના ગોરા, હસમુખા, તંદુરસ્ત ચહેરા ઉપર વિષાદ, અણગમો, છૂપો છૂપો ધિક્કાર–એવા એવા તો ઘણા ઘણા ભાવો ફેલાઈ ગયા.

'પણ એવું કેમ થાય?' ફરી પાછી નિમુ બોલી. 'એને સ્વમાન જેવું પણ કંઈ નહિ હોય? હિંદુ, મુસલમાન, મિત્ર, દુશ્મન ગમે તે—' અધું બોલી માત્ર શોકસૂચક રેખાઓ મુખ પર લાવી તે ચૂપ થઈ ગઈ.

'આપણે શું કામ, નિમુ!' પ્રબોધ બોલ્યો. પછી શશી તરફ જોઈ: 'એ તો મરી ગઈ, પણ મર્યા પહેલાં જ બીચારા મંગળને તો અર્ધો મારતી ગઈ–તને તો બધી ખબર છે!'

'બધી જ ખબર છે.' શશી બોલ્યો. પછી જરા વધારે ગંભીર બની ઉમેર્યું: 'કદાચ તમને હશે તેથીયે વિશેષ ખબર મને છે.'

એટલું કહેતાં એના મુખ ઉપર જે ભાવ ફેરવાયા તે નિમુ–પ્રબોધ બેમાંથી એકેએ ન જોયા. બંને ઉત્સુકતાથી તેની સામે જોઈ રહ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શશી બોલ્યો—તેનો અવાજ જરા ધીમો હતો : 'પેલી કુસુમ નહિ ? જયાની બ્હેન ? તેને એક દિવસ બપોરે નીલીનું કંઈ કામ પડ્યું અને તેને ઘેર ગઈ. મંગળ તો બીચારો એ વખતે કામધંધે જ ગયો હોય. નીલીએ ઓરડાનું બાર પણ પૂરું બંધ નહોતું કર્યું. કુસુમે ધક્કો મારતાં જ તે ઊઘડી ગયું. અંદર નીલી કોઈની સાથે એવી ખરાબ રીતે બેઠી હતી તે કુસુમ જોઈ ગઈ.'

'તને કોણે કહ્યું ?'

'તમને કોણે કહ્યું ?' પતિપત્ની બંને એકીસાથે પૂછી રહ્યાં.

એ પ્રશ્ન જાણે સાંભળ્યો ન હોય તેમ શશી અમુક પળ સુધી મૂંગો બેઠો રહ્યો. એ પળો દરમિયાન એની નજર આગળ એક મુખ રમી રહ્યું—નાનું, ફિક્કું, સહેજ ઊજળું, અત્યંત નિર્દોષ લાગતું. જાણે તેને કહેતું ન હોય : 'તમે પણ ? તમને શો હક્ક છે ?' તેને આપવાને કંઈ ઉત્તર મનમાં ગોઠવે ત્યાં તો તેનો ધ્યાનભંગ થયો. ફરી પાછો બંનેનો પ્રશ્ન આવ્યો:

'પણ એ બધી ખબર ક્યાંથી પડી ?'

'મને ? કુસુમે જયાને કહ્યું અને તેણે મારી પત્નીને કહ્યું.'

'જુઓ નિમુ, આ વળી એક વધારે પ્રસંગ.' પ્રબોધ બોલ્યો.

નિમુ પણ કંઈક બોલી, પણ એ પળે શશીને એ બહુ ન સંભળાયું, કેમકે પેલું મુખ હવે એકલું મુખ નહોતું રહ્યું—તેની સાથે સાથે આખી કાયા ઊભી થતી જતી હતી: કૃશ, અશક્ત છતાં જરા મોહક. તે નિર્દોષ દેખાતા મુખને વધુ નિર્દોષ દેખાડતી. તે જાણે તેને કહેતી હતી:

'તમે પણ ? કહો, કહો, હજી જરા વધુ કહો ને !'

અને જાણે એમાંથી જ પ્રેરણા મળી હોય તેમ તે પ્રબોધ–નિમુની ચાલતી વાતને અટકાવીને બોલ્યો:

'ને નિમુબ્હેન, નીલી નિર્દોષ કેટલી લાગતી હતી ! જાણે કે એવી સ્ત્રી તો કશું પાપ જ ન કરે—ને છતાં કેટલી દુષ્ટ !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ને ઝેરીલી પણ કેટલી? મંગલ નિમુ સાથે બોલે–ચાલે એમાં તો એનો જાન લઈ જતી'તી.' પ્રબોધે કહ્યું.

'હશે, આપણને શું?' નિમુએ શોકપૂર્વક કહ્યું. 'અંતે તો બીચારી મરી ગઈ ને? ને ત્રાસ પણ કેટલો ભોગવ્યો!'

'એવાંઓનું તો એમ જ થાય.' શશી જુસ્સાથી બોલ્યો. 'ન પોતે સુખથી રહી, ન કોઈને રહેવા દીધા.' ફરી પાછી પેલી આકૃતિને સ્મરણમાંથી બળથી હઠાવી દેવી હોય તેમ તે જુસ્સાથી બોલ્યે જ જતો હતો.

'મેં તો એને આ વખતે આમ કહ્યું અને પેલી વખતે......'

તેની વાગ્ધારા લાંબી ચાલી. પ્રસંગો ઉપર પ્રસંગો નીલીના દોષના અને એ દોષમાંથી તેને ઉગારી લેવાના પોતાના પ્રયત્નના તેણે કહ્યા. તેને ને નીલીને અમુક વખત તો એટલું બનતું કે એ બધા પ્રસંગોને અત્યંત રસ ને સમભાવપૂર્વક નિમુ–પ્રબોધ સાભળી રહ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે તેમણે પણ પોતાના સ્મરણકોશમાંથી રસિક પ્રસંગો વીણી કાઢી રસિક વાણીમાં રજૂ કર્યા.

એમાં જ ઘણો સમય વહી ગયો.

એ સમય દરમિયાન શશી જેમ જેમ વાતો કરતો હતો તેમ તેમ વધુ ને વધુ ઉશ્કેરાતો જતો હતો, કેમકે એક બાજુ તે અમુક પ્રકારની પ્રસંગપરંપરા વર્ણવતો જતો હતો તો બીજી બાજુ તદ્દન જુદી જ જાતની પ્રસંગપરંપરા તેના સ્મરણપટમાંથી ખસતી જ નહોતી.

વાતચીતમાં–શારીરિક હાજરીમાં–તે આંહીં આ ઘોર ભીષણ રાત્રિમાં દીવાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત ઓરડામાં નિમુ અને પ્રબોધ સાથે બેઠો હતો, મનથી–કલ્પનાથી–તે અહીંથી સેંકડો માઈલ દૂર મુંબઈ શહેરના એક પરામાં વિચરી રહ્યો હતો. પળો, કલાકો, દિવસો વિચારોની ત્વરાથી પસાર થતાં હતાં. મુંબઈની એક શાળામાં તે નોકરી કરતો હતો. નીલીનો પતિ મંગળ પણ એ જ શાળામાં હતો. બંને એક જ પરામાં રહેતા હતા. પ્રબોધ ધંધો કંઈ જુદો જ કરતો હતો, છતાં એ તથા નિમુ એ જ પરામાં રહેતાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડે થોડે અંતરે તેમનાં ઘરો હતાં. મંગળ તથા નિમુ, નિમુ તથા નીલી, નીલી તથા શશી, પ્રબોધ અને મંગળ–એમ એકબીજાનાં અને એને અંગે એમાંનું દરેકે દરેક દરેક–બીજાનાં અંગત મિત્રો હતાં. ગામ આખાને ઈર્ષ્યા આવે એટલા પ્રમાણમાં એ લોકો એકબીજાનાં મિત્ર બની ગયાં હતાં.

મૈત્રીની એવી આદર્શ સ્થિતિ અમુક સમય જ ટકે છે. એક પછી એક પ્રસંગો ચલત્ચિત્રની ઝડપથી શશીના મનમાંથી પસાર થવા લાગ્યા. નીલી નિમુની ઈર્ષ્યા કરવા લાગી. મંગળ નિમુ સાથે શા માટે આટલો બધો હળી જાય? હજારો તરકીબોથી તેણે મંગળને નિમુને ત્યાં જતો બંધ કરી દીધો.

શશી આગળ પણ તેણે નિમુ સંબંધી હજારો વાત કરી હતી. અત્યારે એમાંની જ એક વાત શશી નિમુ–પ્રબોધને સંભળાવતો હતો.

ને મને એ કહે: 'શશિભાઈ, એમાં મને શો વાંધો? ભલેને મંગળ નિમુને કપાળે ચુંબન કરે. એ તો એ મિત્ર તરીકે જ કરતો હતો એ મને ખાતરી હતી. એમાં શું થઈ ગયું?'

એટલી નિર્દોષતાથી એ એ બોલતી હતી કે એના હૃદયમાં ભરેલા ઝેરને તો હૃદયમાં જ દટાઈ રહેવું પડે–વાણી દ્વારા બહાર નીકળવાનો અવકાશ જ તેને ન મળે.

'જુઠ્ઠી, સદંતર જુઠ્ઠી.' નિમુ ગુસ્સાથી બોલી ઊઠી. 'એવું કદી બન્યું જ નથી.'

પ્રબોધની આંખોમાં તો માત્ર તિરસ્કાર જ ભર્યો હતો. તે કશું ન બોલ્યો.

'જુઠ્ઠી...સ્તો! એ તો એને હજાર માણસો ચૂમે એ ગમે, એટલે એને એવી જ કલ્પના આવે ને?' શશી બોલ્યો અને પળ એક મૂંગો થઈ ગયો.

એ પળમાં તો આખો એક પ્રસંગ તેના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો.

નીલીનું ચારિત્ર્ય જરા શિથિલ હતું એ વાત તો આખી મંડળી જાણતી. એક–બે કબૂલાત તો નીલીએ પોતે મંગળ પાસે દુઃખી હૃદયે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી હતી અને મંગળે તેને ઉદારતાથી માફ કરી હતી. શશી પણ એ બધી વાતો જાણતો.

તેથીસ્તો એ પ્રસંગ બની ગયો.

મંગળ તથા નીલી સાથે તેના ઓરડામાં શશી બેઠો હતો. એક ખુરસી ઉપર મંગળ બેઠો હતો. બાજુમાં આરામ–ખુરસી ઉપર પોતે બેઠો હતો, તેની બાજુમાં એક નાની ખુરસી ઉપર નીલી.

મંગળ વાતો કરવાનો શોખીન હતો. જાતજાતની વાતો કરી તે બંનેને હસાવતો હતો. શશી ખૂબ હસતો હતો. હસતાં હસતાં તેણે એક વખત નીલી સામે જોયું. નીલી તેની સામે જ જોઈ રહી હતી એમ તેને લાગ્યું.

વાતો વધતી જતી હતી. હાસ્ય વધતું જતું હતું. ફરી પાછું શશીએ નીલી સામે જોયું ત્યારે તેનો ફિક્કો ચહેરો હાસ્યથી લાલ બની ગયો હતો. નીલી શશિની નજર પોતા ઉપર પડતાં જરા વધારે હસી. શશીને કદાચ પહેલી જ વાર નીલી મોહક લાગી.

મંગળની ફરવા જવાની લાકડી ત્યાં આગળ જ પડી હતી. નીલીએ તે પોતાના હાથમાં લીધી અને તેનાથી રમવા લાગી. ત્રણેની વાતોમાં એથી કશો વિક્ષેપ ન પડ્યો.

થોડી વાર પછી નીલી એ લાકડી ધીમે ધીમે શશીના તળિયાંમાં ફેરવવા લાગી. શશીનું હાસ્ય વધી પડયું. મંગળને પણ હસવું આવ્યું.

એ તોફાનની સજા કરવા શશીએ લાકડી નીલીના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધી. એ વખતે નીલી લાકડીને પકડી રહેવાના પ્રયત્નમાં જરા નીચી નમી ગઈ. તેનું મુખ તો તે નીચી નમી ત્યારે પણ શશીના મુખ સામે જ તાકી રહ્યું. એ નિર્દોષ લાગતા હાસ્યથી ભરેલા મુખમાં જડાયેલી આંખોએ શશીને અનેક વાતો કહી દીધી.

કોણ જાણે કેમ આજે એને નીલીની વિરુદ્ધની જ વાતો કરવાનો ઊભરો આવ્યો હતો. તેના સ્વભાવની અનેક વિષમ વાતો કરી રહ્યા પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે નિમુ–પ્રબોધને નીલી બીજાઓ પાસે પણ મંગળને અને નિમુને શી રીતે ઉતારી પાડતી હતી તેની વાત કરવા માંડયો.

'પેલી કુસુમને પણ એણે મંગળ વિષે અને તમારે વિષે અનેક વાતો કરી હતી. મને એ બધી વાતો મારી પત્ની દ્વારા જાણવા મળી ત્યારે ચીડ ચડી.........'

મનમાં તો જુદી જ દુનિયા દોડતી હતી. એક વખત મુંબઈ જવા માટે પરાની ટ્રેનમાં નીલી અને પોતે સાથે થઈ ગયાં. એક જ ડબામાં બેઠાં. ડબામાં ગિરદી ખૂબ હતી. માંડ માંડ તે બંને બાજુબાજુમાં બેસી શકયાં. પોતાનો પગ નીલીના પગ સાથે જરાક દબાઈ ગયો. નીલી પગ જરા ખેસવી લેશે તેમ તેણે માન્યું, પણ નીલીએ પગ તો જાણે કશું જાણતી જ ન હોય તેમ રહેવા દીધો–પોતે પણ પગ ખેસવી જ ન શકયો.

ગાડીમાંથી ઊતરી બંને બસની રાહ જોતાં ઊભાં રહ્યાં. એ સમય દરમિયાન અજાણ્યે જ હોય તેમ બંનેના હાથ એકબીજાને અડકી રહ્યા. ન નીલીએ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો, ન શશીએ પોતાનો. નીલીએ પોતાની નિર્દોષ દેખાતી આંખો શશી તરફ ફેરવી ત્યારે તેનો અવાજ ઘોઘરો બની ગયો. તેણે માત્ર એટલું જ કહ્યું:

'નીલી, કાલે સાંજે તું મારે ઘેર આવજે.'

શશી ત્યારે પોતાના ઘરમાં એકલો જ રહેતો હતો.

'મંગળ વખતસર ઘેર આવી જશે તો અમે જરૂર આવીશું.' નીલીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

શશીને પોતાનો અવાજ હજીયે વધારે ઘોઘરો લાગ્યો. તે જરા ધ્રૂજતો પણ હતો.

'ના, તું એકલી જ આવજે.'

'શા માટે?' બસ આવી પહોંચી હતી તેમાં ચઢતાં ચઢતાં નીલી બોલી.

'બસ.' એટલું બોલી શશી ત્યાંથી ચાલી ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પછી બીજી સાંજે નીલીના અનેક પ્રણયીઓમાં શશીએ એક સંખ્યાનો ઉમેરો કર્યો તે તેને યાદ આવ્યું ને તેણે નિમુ–પ્રબોધ સાથે વાત કરતાં કરતાં ઉમેર્યું :

‘ નીલી તો વેશ્યા જ હતી. કોણ જાણે કયે ભવે છૂટશે ! ’

‘ આપણે હવે એ વાત બંધ કરોને, શશીભાઈ ! ’ નિમુ બગાસું ખાતાં બોલી. ‘ એ બીચારી મરી ગઈ, હવે શું ? ’

‘ શશી, તું તો આજ બહુ ઊપડયો હો ! અમને ખબર નહિ તું પણ નીલીથી આટલો ધરાઈ ગયો હશે એ ! ’ પ્રબોધે કહ્યું.

‘ એટલો ધરાયો છું કે ન પૂછો વાત. એના પરિચયમાં આવવું એ પણ પાપ હતું.’ શશીએ કડવાશથી કહ્યું.

ફરી પાછું પેલું મુખ તેની નિર્દોષ દેખાતી મોહકતાથી હસતું એને કહી રહ્યું હોય એમ લાગ્યું:

‘ એમ કે ?...ને તમારા પરિચયથી તો મને પુણ્ય મળ્યું, કેમ ? ’

એથી તો શશીની કડવાશ એકદમ વધી ગઈ.

વાતમાં ને વાતમાં દોઢ વાગી ગયો હતો. હવે એ વાતોથી બધાં થાકી પણ ગયાં હતાં. શશી ઊઠયો.

‘ ચાલો, હવે છૂટાં પડીએ. આજે તો બહુ મોડું થઈ ગયું. ’

‘ ખાસ્સો દોઢ થયો.’ નિમુ બગાસું ખાતાં બોલી.

શશીએ પોતાના સુતરાઉ કોટનો કોલર ઊંચો કરી પોતાની મજબૂત છાતીને સુરક્ષિત કરી. હાથ જરા આળસમાં મરડી બોલ્યો:

‘ હજી તો ખૂબ લાંબે જવું છે અને હું મૂર્ખની જેમ આટલે મોડે સુધી બેઠો રહ્યો ! ’

‘ તે એમાં શું થયું ?’ પ્રબોધે પણ શાલનું સંરક્ષણ ધકેલી નાખી ઊભા થતાં કહ્યું. ‘ બે–અઢી માઈલ તને શી વિસાતમાં ? ’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિમુ પણ શાલને દૂર કરી સાડી ખંખેરતી ઊભી થઈ. બારી બહાર નજર કરી તે બોલીઃ

'અંધારું કેટલું છે!' પછી અવાજમાં જરા ભાવ લાવીઃ 'શશીભાઈ, અહીં જ રાત રોકાઈ જાઓ ને! આવા અંધારામાં ક્યાં જશો?'

'ના...રે ના!' શશી હસીને બોલ્યો. 'આ કંઈ મુંબઈ થોડું છે તે ટેલિફોન કરીને કહી દઈ શકાય? અત્યાર સુધી નથી ગયો તે બધાં વિચારમાં તો પડી ગયાં હશે જ.'

'ને આ દેશી રાજ્ય! આપણે નકામાં અહીં આવ્યાં, પ્રબોધ!' નિમુએ કહ્યું. 'રસ્તામાં બ્લેક-આઉટને અંગે એકે દીવો પણ ન મળે. જાણે બધી લડાઈ અહીં જ ઊતરી આવી ન હોય! એથી તો મુંબઈ ક્યાંય સારું.'

'મુંબઈ જેટલા જ પગારમાં અહીં કેટલી બાદશાહીથી રહેવાય છે!' પ્રબોધે જવાબ વાળ્યો.

નિમુ એનો કંઈ ઉત્તર આપવા જતી હતી ત્યાં શશીએ તેને વારીઃ

'હવે એ વાત ઉપર ઊતરશું તો વળી બીજો કલાક નીકળી જશે. થોડા થોડા સમયને અંતરે એક યા બીજી નોકરી મળવાથી આપણે બધાં અહીં ભેળાં થઈ ગયાં એ જ પ્રભુનો પાડ માનો ને!'

'એક મંગળભાઈ જ બીચારા ત્યાં રહી ગયા!' નિમુએ કહ્યું.

'ચાલો ત્યારે, હું જાઉં છું હોં?' કહી શશી ચાલવા લાગ્યો.

દરવાજા સુધી પ્રબોધ અને નિમુ તેને મૂકવા આવ્યાં. શાંત નીરવ રાત્રિ મૂંગી મૂંગી વહી જતી હતી. તારાઓ પણ જાણે અંધકારમાં ઓગળી ગયા હતા. માત્ર ઠંડી જ પોતાનો ચમકારો કરી રહી હતી. સાડીથી પોતાના આખા અંગને વીંટી લેતી નિમુ આકાશ સામે જોઈ બોલીઃ

'શશીભાઈ, ખરેખર તમે રોકાઈ જાઓ હો! રાત ભયંકર છે અને ઠંડી પણ પુષ્કળ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કંઈ નહિ, હું તો આ ચાલ્યો.' કહી શશી તેની સામે જોઈ જરા હસીને દરવાજાની બહાર નીકળી ગયો.

'જો, રસ્તે નીલીના બહુ વિચાર ન કરતો હોં !' પ્રબોધ હસ્યો. પછી 'એ શશીને ઠંડી કે અંધારું કદી નડયું છે કે આજે નડશે? મરદ છે. એનું શરીર કેવું છે, જોતી નથી?' એમ દરવાજો બંધ કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું.

'મને તો આમાં થોડે દૂર જવાનું હોય તોયે એટલી બીક લાગે !' નિમુએ કહ્યું.

અને તે બંને ફરી પાછાં દીવાના રક્ષણ નીચે ચાલી ગયાં.

શશીની એકાંતયાત્રા શરૂ થઈ ગઈ.

બે–અઢી માઈલ દૂર તેને જવાનું હતું. ત્રણ–ચાર મહિનાથી નિમુ અને પ્રબોધ કાઠિયાવાડના આ નાના શહેરમાં આવ્યાં હતાં. બે–એક મહિનાથી નિમુ અને પ્રબોધ ગામ બહાર દૂર દૂર પ્લૉટમાં રહેતાં હતાં. શશી ગામમાં જ રહેતો હતો. તેમનાં બંનેનાં ઘરની વચ્ચે બે–અઢી માઈલનું અંતર હતું. વચ્ચે એકાદ માઈલ તો એક પણ ઘર નહોતું આવતું, માત્ર વેરાન જ આવતું. ગામનાં લોકો તેને રણ કહેતાં.

તે ચાલ્યો. તેના પદાઘાતે નીરવ રાત્રિને રવમય કરી મૂકી.

તેની નજર સામે દૂર દૂર સુધી અંધકાર પથરાયેલો હતો. આજુ-બાજુ, પાછળ, જ્યાં જુઓ ત્યાં માત્ર અંધકાર. એ અંધકારની જ મૂક વાણી હોય એવી ઠંડી પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

શશી આગળ ને આગળ ચાલ્યો જતો હતો. આ રાત્રિના અંધકારથીયે વિશેષ ગાઢ અંધકાર તેના હૃદયમાં પથરાતો જતો હતો. 'શા માટે પોતે નીલીની વિરુદ્ધ આટલું બધું બોલ્યો? નીલી દોષિત હતી તો પોતે ક્યાં નિર્દોષ હતો? શા માટે? શા માટે? શા માટે?' તેનું હૃદય તેને પૂછી રહ્યું.

એ પ્રશ્નની ચુંગાલમાંથી છૂટવા તેણે સ્વસ્થ બનવા પ્રયત્ન કરી આજુ-બાજુ અને ઉપર જોયું. ક્યાંય કશું ન દેખાયું. માત્ર અંધારું પોતાનું મુખ ફાડી તેને પણ ગળી જવા ઊભું હોય તેમ તેને લાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરી પાછો તે વિચારોમાં ધસડાયો.

'છેલ્લા કલાકમાં તો નિમુ અને પ્રબોધ બહુ જ થોડું બોલતાં હતાં—પોતે જ મૂર્ખની માફક બધું બોલ્યે જતો હતો. પોતે નીલીને અન્યાય નહોતો કર્યો ?'

'હા કર્યો 'તો જ.' જાણે નીલી તેને કહેતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે ચમકીને સામે જોયું—જાણે નીલી હસતી હસતી તેને ઠપકો દઈ રહી હતી.

તેણે આંખો ચોળી. કશું ન દેખાયું—માત્ર અંધારું.

તે ધ્રૂજી ઊઠયો. જાણે ઠંડીથી જ પોતે ધ્રૂજતો હતો તેમ માની તેણે કોટને પોતાની મજબૂત છાતી આસપાસ વધારે જોરથી વીંટી લીધો.

તે આગળ ચાલ્યો. ફરી વિચારો શરૂ થયા. તેનાં પગલાં જમીન ઉપર અવાજ પાડી રહ્યાં.

કોઈ દહાડો નહિ ને આજે તેને લાગ્યું કે આ અવાજ કોઈ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યું આવે છે તેનો છે. તે ઊભો રહી ગયો. અવાજ પણ ઊભો રહી ગયો. તેણે પાછળ ફરી જોયું. કશું જ નહોતું—માત્ર અંધારું.

તેને પોતા ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. પોતે કદી કશાથી બીતો નહોતો ને આ શું ? પોતાથી જ પોતે બીતો હતો ? ને નીલી ? પોતે શું ખોટું કર્યું હતું ? નીલી ખરાબ તો હતી જ.

'હા, હતી જ, પણ તમે ?' ફરી પાછું પેલું હસતું મુખ ગાઢ અંધારાં ભેદી તેની સામે હસી રહ્યું.

તેની નજર ચુકાવવા તેણે બાજુએ જોયું. ત્યાં પણ તે જ આંખો, તે જ સ્મિત, તે જ રેખાઓ તેને દેખાયાં.

તે જાણતો હતો કે આ બધો ભ્રમ હતો, માત્ર તેનું ક્ષુબ્ધ મન આવા આવા ઓળાઓ પોતા આસપાસ રજૂ કરતું હતું, પણ છતાં એ ઓળાઓનો તેને ભય તો લાગ્યો જ.

ફરી પાછાં કોટને જરા ઠીક કરી તેણે આગળ પગલાં માંડયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલતાં ચાલતાં આજુબાજુ કોઈ માણસ ચાલી જતું હોય તો કેવું સારું તેમ તેને થયું–તો તો આ કશી ભ્રમણાઓ પણ પોતાને ન નડે !

પણ ચાર ડગલાં ચાલ્યો ત્યાં પાછી એની એ ભ્રમણાઓએ એને ચારેબાજુથી વીંટી લીધો.

'ઠંડી કેટલી છે !' તેણે પોતાના ધ્રૂજતા મનને પુછ્યું. 'ખૂબ ! ખૂબ !' જવાબ આવ્યો.

ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના તે પાછો વળી ગયો. પ્રબોધના ઘરથી તે હજી કંઈ બહુ દૂર ગયો ન હતો. એના ઘર ભણી તે ઉતાવળાં પગલાં માંડી રહ્યો.

ત્યાં પણ અંધારું થઈ ગયું હતું. તે લોકોએ દીવો ઓલવી નાખ્યો હતો. બે–એક પળ બૂમ મારવી કે નહિ તેના વિચારમાં તે ઊભો રહ્યો. નીલીનું જે મોહક હાસ્ય તેણે સંતૃપ્તિની ક્ષણે ચિત્તમાં સાચવી રાખ્યું હતું તે ફરી પાછું દેખાતાં તેણે બૂમ મારી.

'પ્રબોધ ! નિમુબહેન !'

નિદ્રાઘેરો અવાજ અંદરથી આવ્યો: 'કોણ છે?'

'એ તો...હું.'

'કોણ શશીભાઈ?' અંદર પદસંચાર થઈ રહ્યો.

અમુક ક્ષણોમાં તો તે પાછો પ્રબોધના ઓરડામાં દાખલ થઈ ગયો.

'કેમ શશી, કેમ પાછો આવ્યો ?' પ્રબોધે પૂછ્યું.

માણસોને જોતાં શશીની બીક હઠી ગઈ. તેણે કહ્યું:

'ઠંડી બહુ પડે છે તેથી મને થયું કે તમારી શાલ સાથે લેતો જાઉં.'

તે આવ્યો ત્યારે જ તેનો ચહેરો નિમુએ જોયો હતો તેથી કે શાથી એ તો કોણ જાણે, પણ તેણે કહ્યું:

'હું તો ફરી કહું છું શશીભાઈ, કે તમે રાત અહીં જ રોકાઈ જાઓ. ઠંડી અને અંધારું બંને કેટલાં છે !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના, મારે જવું તો જોઈએ જ.' શશી હવે પોતે પળ માટે પણ ભય કેમ પામી શકયો તે સમજી નહોતો શકતો. પોતાના મનથી પણ પોતાને બીકણ ગણવા તે રાજી નહોતો.

નિમુએ છતાં પણ તેને રોકાઈ જવા આગ્રહ કર્યો, પ્રબોધે પણ તેમાં થોડોઘણો સૂર પુરાવ્યો, પણ શશી ન રોકાયો. શાલને શરીર આસપાસ બરોબર લપેટી તે ફરી પાછો ચાલતો થયો.

એ ને એ જ નિઃશબ્દ–સ્તબ્ધ રાત્રિ ફરી પાછી તેનું સ્વાગત કરી રહી.

પણ આ વખતે તેણે ભયને મારી હઠાવ્યો હતો. હવે તો ભય ન જ પામવો તેવું નક્કી કરી તેણે પ્રબોધના ઘરના પ્રકાશમાંથી આ અંધકારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તે ઝડપબંધ આગળ ને આગળ પગલાં માંડી રહ્યો.

વિચારો તો હજી તેના મનમાં ચાલુ જ હતા, નીલી પણ એ વિચારોમાં ગૂંથાઈ ગયેલી હતી, છતાં હવે તેને ભય નહોતો લાગતો.

'હું ભય પામ્યો!' તે મનમાં હસ્યો. 'આવી તો અનેક અંધારી રાત્રિઓ મેં ઓળંગી કાઢી છે. એમાં બીવાનું શું હતું!'

નીલી વિષે પણ તે હવે સ્વસ્થતાથી વિચાર કરી શકયો.

'બીજા સાથે એ ગમે એવી હશે પણ મને તો એ ચાહતી હો! ખરેખર!' એ વિચારે એનું પુરુષાભિમાન સંતોષ પામ્યું.

એમ ને એમ ધરોવાળો પ્રદેશ પૂરો થયો. હવે તો રણ આવી પહોંચ્યું.

ત્યાં પણ અંધારું તો એટલું જ હતું, પણ વિશેષ ગાઢ લાગ્યું. ધરોનો આશ્રય જતાં ઠંડી તો ખરેખર બલવત્તર બની.

'કોઈક નિર્જન જગ્યાએ મરી જાઉં–તમને યાદ કરતી કરતી–તો કેવી મઝા આવે!' આ નિર્જન પ્રદેશ આવતાં નીલીના શબ્દો તેને યાદ આવ્યા.

'અંતે એ બીચારી મરી ગઈ. મને યાદ કર્યો હશે કે નહિ–કોણ જાણે!

'પણ મરી ત્રાસ પામીને, રોગોના રાજા ક્ષયથી. મેં તો એને છેલ્લા દિવસોમાં જોઈ જ નહિ. કેવીક લાગતી હશે એ છેલ્લે છેલ્લે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના મનમાં છેલ્લા વખતની નીલીની એક ભયંકર મૂર્તિ રચાઈ ગઈ—આંખો ઊંડી ઊતરી ગયેલી, મોઢું છેક બિહામણું બની ગયેલું એવી. એ કલ્પનાથી જ એ ધ્રૂજી ઊઠયો, અને ત્યાં જ એક ચીસ પાડી તે ઊભો રહી ગયો. તેના પગ નીચે કશુંક દબાયું અને તે ગોળાની જેમ ઊછળ્યું. તેના ભસવાથી શશી સમજી શકયો કે એ તો માત્ર કૂતરું જ હતું, પણ એ જ્ઞાને એનું ધબકતું હૈયું ધબકતું અટકી ન શકયું. કોઈ અચિન્તવ્યા ભયે ફરી પાછો તેનો કબજો લઈ લીધો.

ફરી પાછી ભૂતાવળ શરૂ થઈ ગઈ.

'કેવી લાગતી હશે એ નીલી!' બીતાં બીતાં તેને વિચાર આવ્યો.

ક્ષયગ્રસ્ત નીલીની પળ પહેલાં જ તેણે જે કલ્પના કરી હતી તેથીય ભયંકર સ્વરૂપ ધારી જાણે તે તેની સામે ઊભી હોય તેમ તેને લાગ્યું. એના દાંત મોટા બની પોતા સામે ભયંકર હાસ્ય કરતા હતા.

શશી આંખો મીચી ગયો. આગળ ચાલવા તેણે ડગલું ઉપાડયું પણ તે જાણે ત્યાં જ જડાઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યું. આંખો ઉઘાડી—ત્યાં કશુંય નહોતું, માત્ર અંધારું જ હતું. પણ તે હવે તેને પહેલાં કરતાં વધારે ભયંકર લાગવા માંડયું.

તેણે જલદી ઘેર પહોંચી જવા દોડવા પ્રયત્ન કર્યો, થોડું દોડયો પણ ખરો—જાણે પાછળ કોઈ દોડતું આવતું હોય તેમ તેને લાગ્યું, પણ તે પાછળ જોવા હિંમત ન કરી શકયો.

અનેક ભયોને તેણે નાનપણમાં જાગ્રતમાંથી અજાગ્રતમાં હડસેલી દીધા હતા. આજે ઓચિંતા જ તે બધા અજાગ્રતમાંથી અતિજાગ્રતમાં આવી ભીંસાભીંસ કરી રહ્યા—ધમસાણ મચાવી રહ્યા.

દુઃખમાં દુઃખ ઉમેરાય તેમ તેને આજે જ પ્રબોધે કહેલું એક વાકય યાદ આવ્યું:

'એ નીલી મંગળનો એવો જીવ લેતી'તી કે ભૂત થઈને એને વળગી નથી એ જ નવાઈ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ખરેખર નીલી ભૂત થઈ હોય તો ? આ બધા એના જ ચાળા હોય તો ?' શશી ભૂતમાં માનતો, નહોતો આ બધી એના મનની ભ્રમણા જ હતી એ આ ઘડીએ પણ એ સમજતો હતો, છતાં એ કલ્પનાએ તેને પાંગળો બનાવી દીધો.

તે જોરથી આગળ ધસતો જતો હતો. મનમાં ચંડીપાઠ, કોણ જાણે કેવી રીતે, યાદ કરી આવડે એવો બોલી જતો હતો. ગામ નજીક આવતું જતું હતું, પણ સ્મૃતિ એનો કેડો છોડતી નહોતી.

તે દિવસ સાંજે જ્યારે એ પોતા પાસે આવી ત્યારે, ભલેને દંભ ખાતર, પણ પોતાને વારવાનો નીલીએ કેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો !

'તમને મંગળના સોગંદ–કશું કરો તો.' તેણે કહ્યું હતું.

છતાં પોતે તો બધું ઘોળીને પી ગયો હતો.

'અને છતાં આજે પોતે સતો થઈ મને કુલટા કહેતો હતો, કેમ ?' નીલી ભયંકર રીતે હસી તેની સામે બોલી રહી હોય એવું એને લાગ્યું. 'મિત્રદ્રોહી ! હરામખોર !'

તેનો શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો, છતાં શાલને શરીર આસપાસ જોરથી વીંટતો જતો તે ચાલી જતો હતો. જરા દૂર તેની સામે કશુંક મોટું ઝાડ જેવું ઊભું થયું હોય તેવું તેને લાગ્યું. એવું કશું ત્યાં નહોતું તેની તેને ખાતરી હતી. એ વળી શું હશે ? તેણે ઊંચે જોયું. એ ઝાડ ઉપર બેઠી બેઠી નીલી–જુવાન તંદુરસ્ત મોહક નીલી–તેને આમંત્રતી હતી. તેના બાહુપાશમાં લપાવા આંખ મીચીને તે આગળ ચાલ્યો. થોડે ગયા પછી જ તેને ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો માત્ર માણેકચોકનો થાંભલો હતોઃ ઝાડ–બાડ કશું નહોતું.

પછી તો ઘર સુધી તે દોડી જ ગયો.

ઘરનું બારણું ખખડાવતો તે ઊભો હતો ત્યારે તેનાં અંગેઅંગ ધ્રૂજતાં હતાં. આટલી સખત ટાઢ છતાં તે તો પ્રસ્વેદથી ભર્યો હતો.

તેને જોતાં જ પત્નીએ કહ્યું:

'હાય ! હાય ! તમને તો ઠંડી ચડી ગઈ લાગે છે ! આખું શરીર ધ્રૂજે છે !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કશું નથી, સૂઈ જવા દે!' કહી તે પથારીમાં ધબ દઇ ને પડ્યો.

શશી ખરેખર ભય પામ્યો હતો. રાત્રિમાં પણ અર્ધજાગ્રત–અર્ધ-નિદ્રિત અવસ્થા દરમિયાન નીલીનાં જ વિચારો અને સ્વપ્નોએ તેને આખો ને આખો ઘેરી લીધો.

સવાર પડી. તે તો અર્ધનિદ્રામાં પડ્યો હતો. તેની પત્ની તેના કપાળે પાણીનાં પોતાં મૂકી રહી હતી, કેમકે તેને તાવ ચડી આવ્યો હતો. રાતના પણ એક–બે વાર તે ઝબકી ગયો હતો તે તેણે જોયું હતું.

શશીએ આંખ અર્ધી ઉઘાડી અને તરત જ મીચી દીધી. તેણે પત્નીના હાથને બળપૂર્વક માથા આગળથી હઠાવી દીધો.

'હજીય મારો કેડો છોડતી નથી? મારો જાન લેવો છે?'

પત્નીએ પોતું ભીનું કરી ફરી તેના કપાળે મૂકયું. માથા ઉપર મૃદુતાથી હાથ ફેરવતાં તેણે કહ્યું:

'તમને થયું છે શું–કાલ રાતના આમ કરો છો તે?'

શશીએ આંખો બરોબર ઉઘાડી. એ જ ઘર, એ જ પ્રેમાળ પત્ની, સૂર્યનો મીઠો તાપ–બધું તેણે જોયું. તેની આંખોમાં અત્યાર સુધી ભરાઇ રહેલી નીલીની મૂર્તિ આપોઆપ દૂર હટી ગઈ. તેણે ફરી આંખો ચોળી જોઈ. ત્યાં નીલી નહોતી, તેનું મોહક ઝેર પીરસતું સ્મિત નહોતું, ત્યાં તો માત્ર તેની પ્રેમાળ પત્ની, તેનું ઘર, સૂર્યનાં કિરણો હતાં.

જરા બેઠો થવા પ્રયત્ન કરતાં તેણે પૂછ્યું: 'તને કશું ન દેખાયું?'

'મને તે શું દેખાય? મને તો તમે જ દેખાઓ છો. તમે શું જુઓ છો?'

શશીએ એક નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: 'કશું નહિ.'

જે ખૂણામાં આખી રાત તેને નીલી વિધવિધ સ્વરૂપે દેખાઈ હતી તે ખૂણામાં તેણે ભયભીત આંખે નજર કરી તો ત્યાં તો માત્ર કોઈ સુંદરીની છબી હમેશાં ટિંગાતી હતી તે તે જ સ્વરૂપે ટિંગાઈ રહી હતી.

તે આંખો મીચી ફરી પાછો પથારીમાં સૂઈ ગયો.

પત્નીનો મૃદુ સ્પર્શ તેના તપ્ત શરીર પર શાંતિ વરસાવી રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોતનું ચુંબન

જીતુભાઇ મહેતા

મોતનું ચુંબન કેવું હોય ? મીઠું કે કડવું ? ઠંડું કે હૂંફાળું ? મોતનું ચુંબન ટાઢુંબોળ હોય. કોઈ જીવ ખારા સંસારથી તરફડતો હોય તો મોત એને ચુંબન ભરી ઉપાડી જાય, પણ એ ચુંબન ઊનું તો નહિ જ— ટાઢું, મૃત્યુનું. છોડ પર વધુ પડતું ખીલેલું ફૂલ પણ ખીલ્યા પછીના થોડા સમયે આ ચુંબન મેળવે છે. પાંખો પર રંગીન ભાત લઈ ઊડતું પતંગિયું હસે છે, રમે છે, ને એના પર આ ચુંબન ચોડાય છે. પણ વસંતનું રંગીન સવાર આજે જીવનનો ગજરો આપી જવાને બદલે વિચારનો આવો ધા કેમ કરે છે ?

* * *

સામે દેવચકલી આવી છે—બોલાવી નહોતી તોય આવી છે. ચકલીને આજે તકરાર કરવી છે. પંખીની તો તકરારમાંય સંગીત છે. માનવી ભલે બંદૂકથી તકરાર કરે, ચકલી તો ગળું ફુલાવી તકરાર આદરે છે. સૂરજનાં કિરણથી લોભાયા વિના, ખેતર છોડીને, એ ઠપકો દેવા અહીં લગી ઊડી આવી છે. ઝાડના નીલમ ઉપર બેસી આવી બોલી બોલતાં એને લાજ નહિ આવતી હોય ?

દેવચકલીને ગામડાંમાં સહુ કાળી દેવ કહે છે. આજે ખરેખર 'કાળું' કહેવા એ કંઠને છાંટી રહી છે. ચકલીના ગળામાં આજે કંપ ભર્યો લાગે છે. મોતના ચુંબનમાંથી છટકીને એ આવી હોય એમ લાગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તકરાર? હા. આજના યુદ્ધે આ પંખીઓનો સંસાર પણ ખારો ઝેર કરી નાખ્યો છે. ચકલીના કંઠમાંથી બની ગયેલી કહાણીનું રુદન સંભળાય છે. એની બહેનપણી ચકલી ઉપર જે કાંઈ બની ગયું એનો આ ચકલીને ક્રોધ છે. સમરાંગણ પર એ કંઠ લઈ જાય છે. એ કહાણી સમજવા રણભૂમિ ઉપર જવું પડે છે.

* * *

એક ચકલી માળો બાંધતી હતી. હોંશથી એ ડાંખળાં એકઠાં કરતી હતી. માળાની સગવડ માટે ગમે ત્યાંથી એ સામગ્રી લઈ આવતી હતી. ચકલો પણ આ કામમાં મદદ કરતો હતો. ચકલો વારે વારે ખુશ થતો અને કાંટાના તારના થાંભલા પર બેસી એની મસ્તી છંટકારતો.

નવલું આકાશ ઊગી જતું તો ચકલી પણ એનું ગળું સંકોરતી. ગીતનો સમય નહોતો. ચકલીને તો બચ્ચાં મોટાં કરવાનાં હતાં. ચકલો મશ્કરી કરતો. પાસે જઈ ચકલીને પૂછી જતો: 'આ વખતે કેટલાં બચ્ચાં?' ચકલી શરમાઈ જતી, પણ એને નરની આ વાત કાનમાં પડે એ ગમતું હતું.

કોઈવાર આ દેવચકલી ચકવાને કહેતી:

'તમારે શું છે? ખાવું, પીવું અને વારે વારે સંગીતના જલસા કરવા.'

ચકલો કહેતો:

'હા, પણ આ જલસાઓ તમને ખુશ કરવા માટેના ને?'

* *

ચકલી ભૂતકાળનાં સ્મરણો તાજાં કરી કહેતી:

'હા...સ્તો ને. તમને મેં વરમાળ પહેરાવી તમારા કંઠ ખાતર. યાદ છે, સ્વયંવરમાં કેટલા નરબંકા આવ્યા હતા? પણ તમે સહુને હરાવ્યા ને હું તમારી બાજુમાં લપાઈ ગઈ.'

આમ ને આમ આ ખેતરની ચકલીનો સંસાર ખીલતો જ રહ્યો.

એક દિવસ આ ખેતરમાં એક બીજો ફાંકડો ચકલો આવી ચડ્યો. એ ચકલો બોલીમાં કાબેલ હતો. એના રૂપરંગ પણ ધ્યાન ખેંચે એવા હતા એ ઘરભંગ થયો હતો એટલે ઘર માંડવા એ જ્યાં ત્યાં ફરતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ખેતરમાં એ આવ્યો ત્યારે ચકલી એકલી બેઠી હતી. એનો જોડીદાર ચકલો ખોરાક માટે દૂર ઊડી ગયો હતો. આ પળનો લાભ લઈ આવી ચડેલા ચકલાએ પોતાનું આકર્ષણ છાંટવા માંડ્યું, એણે સપાટો બોલાવ્યો. સતત ગાયા કર્યું. પોતાના એકાંતનું દર્દ પણ એણે મિલાવી જાણ્યું. ચકલીનું ધ્યાન ગયું. ચકલીના દિલમાંથી આહ પણ નીકળી ગઈ. એ ખ્યાલ કરવા માંડી :

'બીચારો એકલો જીવ!'

અને નવા ચકલા પાસે એ ઊડી ગઈ અને બાજુમાં બેઠી. નવા ચકલાએ જેટલી કલા યાદ હતી એ પાથરવા માંડી. ચકલી એની કદર કરી રહી. બંને વધુ ને વધુ પાસે થતાં ગયાં. ચકલાનો ઈરાદો બૂરો હતો. ચકલી તો કલા પર વારી ગઈ હતી—ચકલા પર નહિ.

ત્યાં ખોરાકની ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ ચકલીનો કાયમનો સંગાથી ઊડી આવ્યો. એણે એના ખેતરમાંથી હરીફનું ગીત સાંભળ્યું એટલે તીરની જેમ એ ઊડી આવ્યો. પોતાની પ્રિયાને એણે બીજા ચકલા પાસે જોઈ એટલે એ ઉશ્કેરાઈ ગયો. તરત જ એણે તકરાર કરી. કલાકાર ચકલામાં તકરાર કરવાની તૈયારી નહોતી. જબરી મારામારી થઈ અને લોભાવવા આવેલો ચકલો ખેતર છોડી ગયો.

* * *

જીતેલા ચકલા પાસે એની સંગાથી ગઈ: 'તમે તો બહુ આકળા!'

'આકળા? મારા ખેતરમાં આવવાનો અધિકાર એને કોણે આપ્યો? હું કોઈ દિવસ બીજાનું ખેતર પચાવી પાડું છું?'

પછી તો રંગીન ચુંબન લેતી સંધ્યા આવી ગઈ. ચકલો અને ચકલી ફરી ગીત ગાવા માંડ્યાં. ખેતરમાં મંગળ સૂરો ઊતરી પડ્યા.

અને ફરી માળો બાંધવાની મોસમ આવી ગઈ. ખેતરમાં એક વાડ હતી. વાડ પાસે કોઈ વસ્તુ પડી હતી. એ વસ્તુ કઈ હતી? ચકલીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખૂબ તપાસ કરી પણ એ સમજી શકી નહિ. ચકલાને એણે આ વાત કરી. એણે પણ એ વસ્તુ નિહાળી, પણ એ કાંઈ સમજી શકયો નહિ.

'હશે કાંઈક. આપણે માટે એ સારી ચીજ છે. એ પડી છે માટે તો આપણને આવો ખૂણો મળે છે.'

પૂરેપૂરો પરિશ્રમ કરીને માળાને પૂરેપૂરો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. ચકલીને શરીરની અંદર વેદના થતી હતી પણ નવાં બચ્ચાંનો ઉમંગ એના નાના હૈયામાં ક્ષુધવાટ કરતો હતો. ચકલો પણ ચકલીને સહાય આપતો હતો.

* * *

ઝાકળનાં મોતીમાં સૂરજે સોનેરી કિરણની દોરી પરોવી ત્યાં દૂરથી ચકલીએ માળામાંથી એની સીટનાં મોતી વેર્યાં. ચકલો તરત સમજી ગયો. એક માતાની એ બોલી હતી. માતાનો એમાં ઉમળકો હતો.

આમ ને આમ માળાની અંદરનાં ઈંડાંમાંથી ત્રણ બચ્ચાં ઊભાં થયાં. બચ્ચાંને ખોરાક આપવા માટેની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. પણ હજુ બચ્ચાં સાવ નાનાં હતાં. પાંખ આવવાને હજુ વાર હતી.

ચકલી ચકલાને કહેતી :

'કેવાં રૂડાં છે! બરાબર તમારા જેવાં!'

'ના, બરાબર તારા જેવાં!'

'કેવાં પ્યારાં છે!'

'તારા ઉછેરમાં વાંધો હોય?'

'પણ તમે ખેતરના ભોમિયા છો. બચ્ચાંને ઊડવાની તાલીમ તમારે આપવી પડશે.'

'જરૂર. આ વખતે હું નવી જ રીતે એમને ઊડવાનું શીખવવાનો છું. પહેલી વાર એ ઊડશે ત્યારે એમને મજા પડશે.'

'કદાચ ફસડાઈ પડશે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જનનીની આ ચિંતાને નરબંકાએ જવાબ આપ્યો :

'કદાચ નહિ, જરૂર પડયા વિના ઊડવાનું કોઈને આવડે જ નહિ.'

* * *

'અનુભવ વિના ખેતરને માપતાં એમને આવડશે નહિ, એટલે બચ્ચાં ભૂલાં પડશે.'

માની આ ચિંતાનો જવાબ વાળતાં નર બોલ્યો :

'ભૂલાં પડયા વિના મુકામનું ભાન આવે જ નહિ.'

ખેતરના માળાની અંદર આનંદ બેસી ગયો. માળાનાં બચ્ચાંને પાંખ આવવાનો દિવસ પાસે ને પાસે આવતો ગયો.

માળાની બાજુમાં પડેલી પેલી 'ચીજ' ભણી હવે કોઈ માણસો આવવા લાગ્યા. એ ચીજને સાફસૂફ કરવા લાગ્યા. ધાતુનો ચકચકાટ જરા બહાર પડયો.

ચકલો અને ચકલી નાખુશ થયાં. એમને ખલેલ પાડનારા આ માણસો કયાંથી આવ્યા ?

પણ ચકલાએ એક અનુભવીની બોલી ચકલીને સંભળાવી :

'અરે ! એ તો ચાલ્યા જશે. પહેલાંય આવીને ચાલ્યા જ ગયા હતા ને ! આ વસ્તુ મૂકીને એ ચાલ્યા ગયા હતા તે ઠેઠ આજે આવ્યા છે.'

ચકલીએ ચિંતા કરી. એ બોલી :

'કોણ જાણે, પણ મને આ માણસોને જોઈને ભારે ચિંતા થાય છે. મારાં બચ્ચાંને પાંખ આવી જાય પછી મારો બધો ભય ચાલી જશે. જો ! ધ્યાન રાખ, આપણી બાજુ કાંઈક એ ચાલ્યા ન આવે.'

'એ બધી પંચાત તારે કરવાની ન હોય ! આ ખેતરનો હું ધણી છું. તું ફિકર કરીશ નહિ. તને દેખાય છે ? એ માણસો પેલી વસ્તુમાં તેલ નાખી રહ્યા છે ને વસ્તુના મોઢામાં હારડા જેવું કાંઈ છે.'

ચકલી ગભરાણી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જરા મોડા માણસો આવ્યા હોત, આપણાં બચ્ચાં ખલેલ વિના ઊછરી ગયાં હોત.'

'હવે ક્યાં વાર છે? અરે! હું તો ભૂલી જ ગયો. હવે તો એ દિવસ પછી જ મારે એમને ઉડાડવાનાં છે. આ ભલેને આવ્યા, હું મારા માર્ગે બચ્ચાંને બરાબર લઈ જઈશ, ઊડતાં શીખવીશ ને પછી આ ખેતર આપણે છોડી દેશું.'

ચકલીનું દિલ ભરાઈ આવ્યું: 'આ ખેતર? ભલે છોડીએ, પણ મને આ ખેતર ગળે વળગ્યું છે. એકેએક ખૂણો મને વહાલો છે. આંહીં તો આપણા હીંચકા બંધાયા છે. આ ખેતરમાં તમે મને મળ્યા, શિકારી પક્ષીઓની ચોટમાંથી તમે મને ઉગારી, મારે માટે તમે બીજાઓ સાથે વઢવાડ કરી, આપણે આ ખેતરમાં ઘર માંડ્યું...આ ખેતરની હવાએ મને બાંધી....ને આ ખેતરમાં જ આપણાં બચ્ચાં...'

ચકલી બોલતી અટકી પડી. એમના ભણી માણસો આવી રહ્યા. પેલી વસ્તુ આગળ વધુ ને વધુ માણસો જમા થવા લાગ્યા.

......અને જે દિવસે બચ્ચાંને પાંખો આવવાની હતી, જે દિવસે બચ્ચાંને પહેલાં ઉડાડવાનાં હતાં, એ પહેલાંની રાત ખેતરમાં ઊતરી પડી. એ રાતે ચકલી અને ચકલાને નીંદર ન આવી.

'જલદી સૂરજ ઊગે ને બચ્ચાં ઊડે!' ચકલી બોલી.

'આ વખતે નવું જ આયોજન હું ઉપયોગમાં લેવાનો છું.' ચકલો બોલ્યો.

'ઉસ્તાદ બરાબર થજો. મારાં બચ્ચાંને ક્યાંય પડવા ન દેતા. ને પડે તો તરત જ ઈલાજ કરજો.'

એ રાત ખેતરમાં ચકલી અને ચકલાને અતિશય લાંબી લાગી.

ખેતરની અંદરની પેલી વસ્તુની આસપાસ ગોઠવાયેલા માણસોને પણ એ રાત લાંબી લાગી. બીજે દિવસે એમને પણ ફરજ બજાવવાની હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂરજ ઊગ્યો. ખેતરની અંદરનાં બચ્ચાં આજે હસતાં ઊઠયાં. આજે તો એમને પહેલી વાર પાંખ મળવાની હતી.

'બાપુ, કેવી મજા આવશે !'

'બાપુ, મને તો તમારી પાસે જ રાખજો.'

'બાપુ, ખાવાનું મળશે ને ?'

'બાપુ, હીંચકા ખવાશે ને ?'

'બાપુ, મા સાથે આવશે ને ?'

'બાપુ, પાણીમાં નવાશે ને ?'

'બાપુ, જમીન પર બેસાશે ને ?'

'બાપુ, કોઈ બીજું તો નહિ હોય ને ?'

'બાપુ, આકાશે અડાશે ને ?'

એક સાથે બચ્ચાંઓએ સવાલ કર્યા. બિનઅનુભવની મોહક ધ્રુજારી બચ્ચાં અનુભવી રહ્યાં. પોતાની જવાબદારીનું ભાન થતાં ચકલો જરા ગંભીર બની ગયો. એ એનો માર્ગ વિચારી રહ્યો.

ચકલીએ બચ્ચાંઓને ચાંચથી સાફ કર્યાં.

'ધ્યાન રાખજો હોં ! બાપુને કનડતાં નહિ. એ કહે એમ કરજો. ઘેર પાછાં વહેલાં આવજો.'

ચકલી આજે એકેએક પળ જીરતી હતી. રેશમ જેવાં ત્રણ બચ્ચાં એણે પકાવી આપ્યાં હતાં. મખમલ જેવાં ત્રણ બચ્ચાં એણે એના નાનકડા પેટમાં રચીને જગતમાં આણ્યાં હતાં.

ચકલી શ્રદ્ધાળુ હતી. એણે બચ્ચાંને કહ્યું :

'આ સૂરજદેવને પગે લાગો. તમને જલદી પાંખ આપી દે. એય નાનેરા ! આંહીં આવ. જો, સૂરજ ઊગ્યા છે એમને માથું નમાવી પગે લાગ.'

નાનેરાએ જવાબ દીધો: 'મા, હું તો તને પહેલાં પગે લાગું. પછી મારા બાપુને, ને પછી સૂરજને.'

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાપુએ ઠરેલ સાદે કહ્યું: 'બાળકો, પગે લાગો આ કુદરતીને. આપણા સહુની એ મા છે. એણે આપણને ઉછેર્યાં, એણે આપણને ખાવાનું આપ્યું, ઝૂલવાનું આપ્યું, પાણી આપ્યું, જીવન આપ્યું. પગે લાગો તમારી આ માને. માળો બાંધવાની ખરી ઉપાધિ એણે કરી, પોતાની ગરમી આપી એણે ઈંડાં સેવ્યાં. તમારાં દુઃખે દુઃખી અને તમારાં સુખે સુખી એવી તમારી આ જનનીને ફરી ફરી પગે લાગો.'

ત્રણે બચ્ચાં લળીલળીને પગે લાગ્યાં.

'જીવતાં રહો!'

ચકલીએ આશીર્વાદ આપ્યા.

અને બચ્ચાંઓની ઊડવાની ઘડી આવી પહોંચી.

* * *

એને ખેતરમાં સંતાયેલી પેલી વસ્તુ જરા જલદ બની. આ ખેતરની અંદર હળ ન આવ્યું, વાવવા માટેનાં બીજ ન આવ્યાં, ખેડૂત ન આવ્યો, કુદરતનો કારભારી ન આવ્યો—એને થંભાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

ખેડૂતને બદલે આંહીં આવ્યા હતા સૈનિકો. હળને બદલે હણી નાખનારી મશીનગન આંહીં સંતાડી રાખવામાં આવી હતી. એ 'વસ્તુ' મશીનગન હતી. એને છાંયડામાં સંતાડી રાખવામાં આવી હતી. હુકમ મળે ત્યારે એને બોલતી કરવાની હતી.

ચકલાએ એનાં બચ્ચાંને ઉડાડયાં એ જ પળે મશીનગનમાંથી એક સાથે અનેક ગોળીઓ છૂટી. થોડી ક્ષણો પહેલાંનું ખેતર હવે ચકલી–ચકલાનું ન રહ્યું. ખેતર હવે રણભૂમિમાં પલટાઈ ગયું. એમાં જે છાંયડો કરવામાં આવ્યો હતો એ પણ લડાઈની તરકીબ હતી અને એ છાંયડા હેઠળ તો મશીનગનને ખૂબીથી સંતાડવામાં આવી હતી.

ગોળીનો હારડો હવામાં ફૂટી રહ્યો. મશીનગન ગોળી છોડતી ગઈ.

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચકલીનાં બચ્ચાંને પાંખ આવવાની ઘડી હતી એ જ ઘડીએ વિગ્રહની પળ આવી ચડી. પંખીને પાંખ આવી ત્યારે માનવીને બંદૂક ચલાવવા માટેની દુનિયા સાંપડી, ખેતરમાં નવજીવન આવ્યું ત્યારે માનવીના ખિસ્સા-માંથી મોતનો મસાલો નીકળી પડયો.

બચ્ચાં ઊડયાં–ન ઊડયાં, ચકલો ઊડયો–ન ઊડયો, બચ્ચાંને તાલીમ આપવા ઊડેલો અણજાણ ઉસ્તાદ હજુ તાલીમ આપે–ન આપે...ત્યાં તો આ નાનેરાં જીવો મશીનગનની ગોળી વચ્ચે આવી ગયાં ને ઊથલી પડયાં. ચકલી દોડી ગઈ ને એ પણ ખપી ગઈ. મશીનગનનું મોઢું બંધ થયું જ નહિ–એની જીભ નાશનો જ ઉચ્ચાર કરતી રહી.

ખેતરમાં ન ગયો ખેડૂત, ખેતરમાં ન ગયું હળ, ખેતરમાં ન ગયાં બીજ–ખેતરમાં ગયો સૈનિક, ખેતરમાં ગઈ મશીનગન, ખેતરમાં ગયું હળાહળ મોત......ચકલીના ખેતરમાં પહોંચી ગઈ લડાઈ.

...અને દેવચકલી અને એનાં બચ્ચાંનો નાશ કરનાર દુનિયાની સામે ફરિયાદ કરવા આજે વસંતના પ્રભાતે આ એક બીજી દેવચકલી મારી સામે આવી ઊભી રહી. એના ગળામાંથી એ ખેતરની ચકલીના સંસારની કહાણી કહી રહી.

શરમનો માર્યો હું ચકલીને કાંઈ જવાબ આપી શકયો નહિ. મારી પાસે એકયે જવાબ નહોતો–ચકલીના એક નાનકડા ગળાની ફરિયાદને સંતોષનારો એકયે શબ્દ માનવી પાસે નહોતો.

મારા પર ચકલી રોષે ભરાણી. મારા ચિંતનની એ આડે સૂઈ ગઈ. મને પૂછવા લાગી: 'મોતનું ચુંબન ? તમે ચુંબન કોને કહો છો ? જે યુવતી એના પ્રણય ખાતર ઝૂરતી હોય, સેજમાં પડી એના પ્રિયતમને યાદ કરતી હોય, પ્રિયતમના મિલનની આશા ન હોય, અને એને મોત ઉપાડી જાય તો એ મોતનું ચુંબન ખરું; પણ ખેતરની આ ચકલી, એનો સંસાર, એનો નાશ એ મોતનું ચુંબન નથી-મોતની એ લાત છે. મારે એની સામે ફરિયાદ છે. શિકારી પક્ષીઓ અમારા ઉપર ઘૂમતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહે છે, અમને કોઈવાર એ ચોટ મારી જાય છે, પણ અમને અમારી હોશિયારી બતાવવાની તક મળે છે...પણ તમારો આ સંગ્રામ ? ગોળીઓ છૂટે ને...મોતનું ટાઢુંબોળ ચુંબન નહિ—મોતની ક્રૂરમાં ક્રૂર લાત અમને મળી જાય છે.'

* * *

દેવચકલીની વાત સાવ સાચી હતી. હું મૂંગો જ રહ્યો. એ મારી શરમ સમજી ગઈ. એના કંઠની અંદર સૂરો નરમ પડયા. મેં કહ્યું :

'માનવી તમારી માફી ચાહે છે!'

એના જવાબમાં એ જરા ઉશ્કેરાઈ ગઈ: 'માફી ? ખેતરની અંદર ઊથલી પડેલા એ જીવો જરા જોઈ આવો ! હજુ તો એ ખેતરની ચકલીનાં બચ્ચાંને પાંખ આવતી હતી, એના પર જરાક આંખ નાખી આવો, પછી માફીની વાત કરો.'

ને દેવચકલી ઊડી ગઈ. વસંતઋતુના રંગીન્ના પ્રભાતે એ શોક કરી ચાલી ગઈ.

પછી એ દેખાઈ જ નહિ. માનવીથી એ થાકી ગઈ? દલીલ કરતાં એ થાકી ગઈ? માનવીનાં મુડદાં જોઈ એ મૂંગી થઈ ગઈ? ચકલીનાં બચ્ચાં જેવા જુવાનોને રણભૂમિ ઉપર ઊથલી પડતાં જોઈ એ પણ મૂંગી થઈ ગઈ? એની ફરિયાદ સુકાઈ ગઈ?

કોણ જાણે—એ દિવસે એ ગઈ તે ગઈ.

અને આ વાર્તા મૂકતી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધુમાડિયું

બકુલેશ

ભાંગેલા આરસના ટુકડાવાળા ટેબલ પર સિગારેટનાં ઠૂંઠાં નાખવાનું ડબલું 'એશ-ટ્રે' બનીને પડયું હતું. એ સિગારેટનાં ઠૂંઠાં અડધી બુઝાએલી હાલતમાં હજુ ધૂંધવાઈ રહ્યાં હતાં એટલે ડબલાના બંબામાંથી ધુમાડો બહાર નીકળી રહ્યો હતો. ખૂણામાં ભઠ્ઠી જલતી હતી. ભજિયાં તળવા માટેની કઢાઈ હેઠળ ધૂંધવાતા કોલસામાંથીયે ધુમાડો બહાર નીકળીને ઉપરની કાળી છતને વધુ કાળી બનાવતો હતો. એક ખૂણામાં જાળાંઓના જૂથમાં કાળા પાણીના હૃદયહીન કેદી જેવું એક કાળું ધુમાડિયું ગૂંગળાતા ધુમાડાને પોતાના મોંમાં સમાવી લેતું.

આસમાનમાં રતાશ પથરાઈ હતી. સૂરજ શહેરની ઇમારતોની ક્ષિતિજ પાછળ લપાઈને કેટલાક મહોલ્લાની આંખોમાં ડૂબી ગયેલો દેખાતો હતો.

મિલના ભૂંગળામાંથી ધુમાડો નીકળતો હતો !...કેટલાય મજદૂરોની ઉત્સાહશક્તિ જલીને ધૂંધવાઇ રહી હોય ને, એમ ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડાની કલાત્મક હાર રાતા આકાશમાં કાળી વણજાર દોરતી જતી હતી.

શિરીષ બેઠો હતો...સમી સાંજે એના દિમાગમાં ન સમજાય એવી ગડમથલનો જંગ ખેલવા માટેનું મેદાન તૈયાર કર્યું હતું. એના હાથમાં સિગારેટ જલતી હતી.

સિગારેટનાં ઠૂંઠાં ફેંકવાના ડબલામાંથી ધુમાડો નીકળતો નીકળતો ઊંચે ચઢતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિલના ભૂંગળામાંથી નીકળતો ધુમાડો પણ ઊંચે ને ઊંચે આકાશના ગેરુઆ, રાતા, આસમાની રંગોની વચ્ચેથી સફર કરતો હતો.

શિરીષના હાથમાંની સિગારેટ જલતી હતી. શિરીષ દમ મારતો. મોંમાંથી ધુમાડા બહાર નીકળતા હતા. છતના ખૂણામાં જાળાંઓના થરથી ઘેરાયેલા ધુમાડિયામાં કોલસાની ભઠ્ઠીમાંથી નીકળતો ધુમાડો ઘેરાયા કરતો હતો.

એના દિમાગમાંથીયે 'ધુમાડો' બહાર નીકળતો હતો—એના દિમાગમાં 'કૈંક' જલી રહ્યું હતું.

છ મહિના થઈ ગયા....બેકારીએ એને સમયની આકરી કિંમત બતાવી દીધી હતી. બેકારીનું દામ આપવા માટે એની પાસે પાઈ પણ નહોતી.

હોટેલની ભઠ્ઠી જલતી હતી. ધુમાડો બહાર નીકળતો હતો.

મિલની ચીમનીમાંથીયે ધુમાડો ઊંચે ઊડતો હતો.

સિગારેટના ડબ્બામાં અડધી બુઝાવેલી સિગારેટનો ધૂંધવાયેલો ધુમાડો બહાર નીકળી વાતાવરણને ગૂંગળાવતો હતો.

ડબ્બામાં આઠ સિગારેટનાં ઠૂંઠાંએ ઢગલો કરી દીધો હતો. ધુમાડાનું જોર બમણું વધતું જતું હતું.

શિરીષે ગજવામાંથી પેનસિલ અને કાગળનો ટુકડો બહાર કાઢ્યો. ધુમાડાથી ઘેરાયેલા વાતાવરણ વચ્ચે એણે કોરા કાગળના ટુકડા પર કલમ ચલાવવા માંડી.

'મેં આ રસ્તો શા માટે લીધો ?...મને પોતાને શરમ આવે છે. હું એલ. એલ. બી. થવા ચાહતો હતો, પણ પૈસા કયાં છે ? બી. એ. તો થયો, પણ નોકરી કયાં છે ? ઘેરેથી મામાના કાગળો આવે છે—પૈસા મગાવે છે. જે હતું તે મારી કોલેજની કેળવણી માટે ખર્ચી નાખ્યું. આજે છ મહિના થયા હું તલાશમાં છું—નોકરીની !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...ને ગઈકાલે જ સુનયનાના પિતાની ઑફિસમાં જઈ આવ્યો. એ તો બડા વ્યાપારી છે. રૂ બજારમાં એનો વટ છે. પણ મારે નોકરી નથી. કહે છે...વખત બહુ ખરાબ છે.

સુનયના !...આહ ! ખરેખર એ સુનયના જ છે. એ જ્યારે જાણશે કે મેં ન કરવાનું કર્યું—આત્મઘાત કર્યો–ત્યારે મને ભીરુ, કાયર, 'મર્દ' નામનો વેરી ગણી કાઢશે. પણ હવે તો બીજો ઉપાય નથી–શું કરું ?

હજી રાત બાકી છે....વિચારોના ધુમાડામાંથી મન બહાર નીકળે ત્યારે ખરું ! નહિતર આ ઝેરી ધુમાડા વચ્ચે હું જીવનને ઝેર આપી દઈશ.

મિલમાંથી મજદૂરોનાં જૂથ બહાર નીકળતાં એણે જોયાં. એ અટક્યો. પેનસિલ ગજવામાં મૂકી. કાગળ પર લખ્યું હતું તે ફરી વાંચી ગયો. એણે ફરી આસમાન તરફ નજર કરી.

સૂરજ ડૂબી ગયો હતો. એની દૃષ્ટિમાં એની આશાનો સૂરજ કદી ઓલવાઈ જાય ખરો ?... અંધારું ઘેરાતું હતું. આપઘાતનાં અંધારાં એના જીવનને ગળી જશે ?

તોયે હજીયે મિલની ચીમનીમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા બહાર નીકળતા હતા—કાળી વણજાર આસમાનના રાતા રણમાં સફર કરતી હતી.

ભઠ્ઠી જલતી હતી. ઘાસલેટની બત્તી જલતી હતી. બીડી જલાવવાનું દોરડું જલતું હતું. મજદૂરોનાં મોંમાં બીડી જલતી હતી.

શિરીષ પોતાના જીવનને પણ જલાવવાની તૈયારી કરતો હતો.

[૨]

તે એકલી બેઠી હતી ! મોં પર ચૂનો ચોપડીને, હોઠ પર 'લીપસ્ટીક'ને બદલે રાતો રંગ ચોપડીને, પહેરવાનું બહાનું કરીને એક જ ફ્રોક ઘાલીને, શરીરે નાગી, ચૂંથાયેલા–આવ્યા પહેલાં વીતી ગયેલા–જોબનને, જે હોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો શકતું હતું છતાંયે જે નહોતું, તેને બતાવતી...નાનકડી, કંગાલ, સડેલી, ગંદકી અને કચરાભરી એક કોટડીમાં !

ચૂલામાં થોડાંક લાકડાં સળગ્યા પછી ધૂંધવાતાં હતાં.

ધુમાડો બહાર નીકળતો હતો. ત્રણ સળિયાવાળી નાનકડી બારીમાંથી એ બહાર રસ્તો મેળવતો હતો.

પૈસાના ઘાસલેટની બત્તીનો કાકડો ખૂબ જોશથી બળતો હતો. એનો ધુમાડોયે ઉપર ચઢતો હતો.

એ સમજતી હતી કે કોઈ નહિ ને કોઈ એને 'રૂપાળી' ગણી, એની કોટડીમાં, એના અસ્તિત્વ નહિ ધરાવતા જોબનમાંથી ગરમાટો લેવા જરૂર આવશે.

અને એ જ્યાં જ્યાં ગઈ, જે જે જોબનનો ધૂમ જલાવી માંસ અને લોહીનો–રૂપ અને વાસનાભૂખ્યા પા કલાકના 'પ્રેમ'ના પ્રેમીઓને સંતોષવાનો–ધીખતો ધંધો કરનારા ઘરમાં એ જઈ આવી ત્યાં ત્યાંથી એને રવાનગી મળી ગઈ.

'આવીને તો કોઈ નોકરાણી તરીકે પણ નહિ રાખે !' કોઈક સ્થળેથી એણે સાંભળ્યું હતું.

એની આંખો રાત જાગીને જલતી હતી. એમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળતો એને લાગ્યો. ઘાસલેટની બત્તીમાંથી, એની શિખા પરથી, ધુમાડો લિસોટો બનીને ઉપર ચડતો હતો.

બહાર ભઠિયારખાનું હતું. ઉપર 'ડબલ' રોટી પકાવાતી હતી. અંદર માનવીઓનું ટોળું 'ગોશ–રોટી'થી પેટની ભઠ્ઠી ઠારતું હતું.

ભઠ્ઠી પરની લોખંડી તાવડી હેઠળથી અંગારમાંથી થોડો થોડો ધુમાડો કોઈ વાર બહાર નીકળતો હતો.

'આઠ દિવસ થઈ ગયા !'

'કોઈ ઘરાક નથી !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મુંબઈમાં શરાબીઓને પણ પૂરેપૂરું દેખાય છે......એ લોકો પણ ભૂલથી આ કોટડીમાં પગ નથી મૂકતા !'

'કાલે પઠાણ પૈસાની ઉઘરાણી કરશે.'

'કાલે ઘરવાળાને ભાડું ચૂકવવું છે !'

'આ ધંધો પડયો છે...હવે મને ચાકરડી તરીકે કોણ રાખે?...ભીખ માગું ? કોણ આપશે ?'

'શું કરું ?...આજે ઘરાક આવે !...ખુદાની મહેર ઊતરે !...થોડાક પૈસા મળે...બસ! આજે જ જિંદગીનો ખાત્મો કરી દઉં !'

'બસ !...આજે જ વહેલી સવારે અફીણ ઘોળીને પી જાઉં !'

'એક જ આદમી જોઈએ...અફીણના પૈસા માટે !'

એ ઊભી જ રહી...રાહ જોતી ! શરીરને વધુ જ નગ્ન બનાવતી, વધુ જ ચાળા કરતી, વધુ નખરાં લહેરાવતી, અંદરથી જલતી—બહારથી હસતી, અંદરથી મરી ચૂકેલી–પણ અત્યારે તો બહારથી જાણે જીવતી હોય તેમ...જેની હસ્તી નહોતી એ 'જોબન'ની ધૂણી જલાવીને !

એમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા !

ધાસલેટની બત્તીમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા ! હોટેલની ઘડિયાળનો કાંટો આગળ અને આગળ ચાલ્યો જતો હતો !....બાર ! એક ! વાગી ગયા !

ભઠિયારખાનાની ભઠ્ઠીમાં જલતા અંગાર પર પાણી રેડાયું. ધુમાડાએ ફરી ત્યાં વહેવા માંડયું.

માનસિક ધુમાડાના ગૂંગળાટમાં એ 'છોકરી', એ 'નારી', એ 'સ્ત્રી' પોતાના 'નારીત્વ'ની મિટાવેલી હસ્તીને જાહેરમાં મૂકતી અર્ધનગ્ન હાલતમાં ઊભી જ હતી !

'કોઈક જરૂર આવશે !'

પોલીસનો એક રાઉન્ડ !...બીજો રાઉન્ડ !!...ત્રીજો રાઉન્ડ !!!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ્તાના શ્વાસ બંધ પડ્યા. એ વાગી ગયા. 'કોઈક આવશે! ચાર–આઠ આના જરૂર મેળવી લઈશ.'

'કાલે ઝેર પીને ખાત્મો કરી નાખીશ!'

પણ એ કાળી કોટડીમાં ધુમાડાના ઊભા લીટાને ચીતરતો ઘાસલેટનો દીવો 'એક પૈસા'ની તાકાતને વસૂલ કરતો હજીયે જલતો હતો.

એ જમીન પર ફસડાઈ પડી.... કોઈકનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો... એણે આંખોને આવતા અંધારા વચ્ચે જ કહ્યું: 'આઈએ મેરી જાન! મેરે પ્યારે!' અંધારું એ મૂંગો અવાજ ગળી ગયું.

પણ એ કોણ હતું?...કે કોઈ જ નહોતું!!

[૩]

'મહાગોની પૉલિશ'થી ચમકતા વિશાળ ટેબલ પર કાગળિયાંનાં બંડલો પડ્યાં હતાં. પાસે બેથી ત્રણ ટેલિફોન હતા. બે ત્રણ ટેલિફોન?–હા, ખડિયો નહોતો, શાહી નહોતી, પણ કાચના સુશોભન વચ્ચે 'શેફર'ની 'લાઇફ ટાઈમ' ફાઉન્ટન પેન પડી હતી. એની સામે 'ચેક–બુક' પડી હતી. પાસે જ કાગળિયાંનો ઢગલો પડ્યો હતો.

ટેબલની બરાબર વચ્ચોવચ્ચ 'લેટર–હેડ'નું 'પૅડ' હતું. એ 'લેટર–હેડ' પર વાંચી શકાતું હતું:

'શેઠ મનમોહનદાસ નરોત્તમદાસ'
સીડ્સ, કોટન–બ્રોકર્સ, બૅન્કર્સ,
ફિનાન્સ્યર્સ ઍન્ડ મિલ એજન્ટ્સ.'

* * *

'આ બધાં બિલો ચૂકવવાનાં છે. બજારનું વલણ ચૂકવવાનું...ને... બેલન્સ...!'

મોંમાં સળગતી સિગારની રાખને કાચની મગરના આકારની 'ઍશ–ટ્રે'માં નાખીને શેઠ મનમોહનદાસે ફરીવાર સિગારને બે દાંત વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોઠવી...ને પછી એકદમ 'દમ' લગાવી ધુમાડાના ગોટેગોટાને અવનવી રીતે સજાવટ પામેલા ઓરડાની સફેદ છત તરફ ઉડાડી દીધો.

સળગતી સિગાર!...ધુમાડો!!...'એશ-ટ્રે'માં બે સિગારનાં ઠૂંઠાં ઠરી ગયાં હતાં...પણ ખાકના બે-ચાર ટુકડા, ફરી રહેલા વીજળીના પંખાની તાકાત વચ્ચે, ભાંગ્યા વિના-ઊડયા વિના અંદર આરામ લેતા હતા.

શેઠના દિમાગમાં અસ્થિરતાનો ધુમાડો ઘૂંઘવાઈ રહ્યો હતો. બારી-બારણાં બંધ હતાં.

શેઠે કાગળિયાં તપાસવા માંડયાં—

'વાલકેશ્વરની બિલ્ડિંગો...બધી જ મોર્ટગેજ-ફર્સ્ટ મોર્ટગેજ : સેકન્ડ મોર્ટગેજ...થર્ડ મોર્ટગેજ !...ઊંહું ! ઇમ્પોસીબલ !......એ બધાંની એક સામટી કિંમત ?...ઊંહું ! કામ નહિ થાય !...'

'શેઠાણીના દાગીના : હીરા-માણેકના દાગીના : ઝવેરાત...... બધાંની કિંમતનો સરવાળો !...'

શેઠે કાગળ પર આંકડાઓ લખવા બ્લુ પેનસિલ ઉઠાવી. આંકડા લખ્યા. સિગારનો ફરી 'દમ' લગાવ્યો.

એમના કપાળ પર પરસેવો જામ્યો હતો.

એમનું શરીર ગરમ ગરમ છતાં દિલ ઠંડુંગાર થઈ જતું લાગ્યું.

'હું નાદારીમાં જાઉં ?...એકવાર તો ગયો, બીજીવાર ગોટાળો કર્યો...હવે... ?'

'બધી જ મિલકતનો આટલો સરવાળો ! બજારને આપવાના છે... આટલા !...સરવાળો !....ઊં હું હું ! પત્તો જ નહિ લાગે ! ત્યારે ?'

શેઠ એકદમ ઊભા થઈ ગયા....શરીરની બધી જ તાકાત એકઠી કરીને તેઓ ઊભા તો થઈ ગયા-પણ પગમાં તાકાત નહોતી......એમણે દીવાલ પર લટકતી તસવીરો જોઈ.

એમને માનપત્ર મળ્યું હતું તેની 'આર્ટિસ્ટિક' રીતે છપાયેલી અસલ નકલ કાચની ફ્રેમમાં મઢાયેલી હતી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે જ વિલાયતના સા'બ લોકોને આપેલી પાર્ટીનો–મેળાવડાનો–ફોટો હતો !...ખાણી–પીણી !...શેઠની કેટલી ઈજ્જત હતી !......

અને આગળ ચાલતાં તેમની નજર બીજી તસવીર પર પડીઃ શૅર બજાર–રૂ બજારના ભલભલા વેપારીઓની સભા વચ્ચે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વચ્ચે, વ્યાપાર અને રાષ્ટ્રોન્નતિ પર ભાષણ આપતા શેઠના મુખ પર કેવું તેજ ચમકતું હતું !

અને આ ફોટો ?...વાઈસરૉયની પાર્ટીમાં ?...શેઠ રુઆબથી વાઈસરૉય સાથે હસ્તધૂનન–'શેક-હૅન્ડ'–કરતા દેખાય છે !...એમને માટે ખાસ ફોટોગ્રાફરે ઝડપેલી, ખાસ કિંમત આપીને ખરીદેલી આ તસવીર !

'ઊં...હું !...આ બધું કંઈ જ કામ નહિ આવે !'

શેઠે ચાવીનો ઝૂડો લીધો.

અત્યાર સુધી નહિ ઉઘાડેલું–કોઈક વાર જ ઉઘાડેલું–ટેબલનું સૌથી નીચેનું ખાનું ખોલ્યુંઃ આહ ! વર્ષો પહેલાં મંગાવેલી રિવૉલ્વર !...લાઇસન્સ નંબર !...હા, બધું બરાબર હતું !...

હા, એ જ રિવૉલ્વર !...જ્યારે મિલમાં હડતાળ પડી હતી ! મજદૂરોના નેતા સાથે ગરમાગરમીમાં કંઈનું કંઈ બોલી જનાર શેઠ પર મજદૂરોએ ધસારો આણી દીધો હતો !...એમના ટેબલ પર પથ્થરનો ઘા પણ પડયો હતો...ને એમના હાથમાંની એ જ રિવૉલ્વરની ગોળી છૂટી હતી !...એક મજદૂર ઘાયલ થયો હતો ! બીજો જાનથી ખતમ થઈ ચૂકયો હતો !

એ જ આ રિવૉલ્વર !

એમણે રિવૉલ્વર બહાર કાઢી, હાથમાં ઝાલી, આંગળીને એના ઘોડા પર દબાવવા લગાડી પણ ખરી. સામેના કબાટમાં આયનો હતો. એમણે પોતાની તસવીર જોઈ ! પરસેવાનાં બિંદુઓથી તર-બ-તર ભિંજાયેલું મોં જોયું !...વીખરાઈ ગયેલા બાલ વચ્ચે પડેલી ટાલ પર હાથ ફેરવી જોયો !...પરસેવો !...રિવૉલ્વરવાળો એમનો હાથ ઉપર ગયો !...મગજ આગળ રિવૉલ્વરની લોખંડી નાળ અટકી ગઈ !

૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેવી ઠંડી–ટાઢીબોળ હતી એ રિવૉલ્વરની નળી !...

'ઘોડો દબાવી દઉં ?'

ફરીવાર તેઓ ટેબલ પાસે આવ્યા. સિગારના 'બૉક્સ'માંથી બીજી સિગાર ચેતાવી. ધુમાડાના ગોટેગોટા બહાર નીકળ્યા. ગૂંગળામણ વચ્ચે એમણે રિવૉલ્વરને ફરી કાગળિયાંના ઢગલા વચ્ચે, ઊડી જતાં કાગળિયાં પર, વજન તરીકે મૂકી દીધી.

ફરીવાર સિગારનો દમ !...ધુમાડા ! ! !...ગૂંગળામણ !...પણ એ સજ્જ થયેલા ઓરડામાં ધુમાડિયું નહોતું જ !

એમને લાગ્યું કે ઓરડાનાં બારી–બારણાં ખોલી નાખું !...પંખો બસ નથી !...એમના પગ એક બારી પાસે ચાલ્યા ગયા : બે હાથ વડે બારી ઉઘાડી નાખી : પણ આટલો કંપ !...આટલી ધ્રુજારી ! !

બહારની દુનિયાએ એમને જણાવ્યું કે સાંજને રાત ગળી જતી હતી : 'કૉટનગ્રીન' શાન્ત–શૂન્ય હતું ! કેવળ એમની જ ઑફિસમાં જીવ હતો !

દૂર દૂરની મિલની ચીમનીઓમાંથી ધુમાડો નીકળતો હતો !... આકાશના લાલ રંગોની વચ્ચેથી એ ધુમાડાના ગોટાઓ પણ પોતાની ધીમી મજલ આગળ ખેંચતા હતા.

...પણ બહાર આ ધાંધલ શાનું ?...બંબાવાળાઓની ઘંટીનો જોશભર અવાજ ! આગ લાગી !...કયા ગોડાઉનમાં ?...વીમો કેટલો છે ? કોઈકે જાણી જોઈને લગાડી દીધી !!...કોનાં કરતૂક છે ?...

આ બંબાવાળા આવ્યા...! ધનનનન ધનનનન ! ઢનનનનનન ! ઢનનનનન !...ઘંટડી ! ઘંટારવ ! કોલાહલ ! માનવમેદની !

આસમાનમાં આગના કાળા ધુમાડાના ગોટાઓ !

'આપણા ગોડાઉનમાં માલ જ ક્યાં છે ?'

એમણે મગજ ફરી સ્થિર કરવા સિગારનો દમ લગાવ્યો ! ધુમાડા બહાર ફેંક્યા !...બહાર આગ લાગી હતી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમણે કપાળ પરથી પરસેવો લૂછ્યો! પછી બારીને એકદમ ફડાક દઈને બંધ કરી દીધી! ફરી વાર રિવૉલ્વર ઉઠાવી લીધી.

ખુરસી પર શરીરને નાખી દઈ તેમણે હાથમાં 'શેફર્સ' ફાઉન્ટન પેન પકડી: એમનો હાથ ધ્રૂજી ઊઠયો!

કાગળ પર લખવા માંડયું...શું લખાય?

સિગારના ધુમાડા!...બહારથી આવતો અવાજ!...એમની ગૂંગળામણ આ બધાને ગળી જતી હતી!

કંઈક લખ્યું! હાથ હજી ધ્રૂજતો હતો!

એમણે કાગળને ફાડી નાખ્યો!...ડૂચો વાળી 'વેસ્ટ પેપર બાસ્કેટ' તરફ નજર કરી એમાં ફેંકી દીધો!

એમાં કેટલાય કાગળો ફાટેલી હાલતમાં ચીરા થઈ પડયા હતા!

'હા, પેલી સુગંધાનો!...પેલી હશ્મત જાનનો!....પેલા પંઢરપુરવાળા અનાથાશ્રમના મહંતનો!...બધા જ કાગળોના ડૂચા-ચૂરા વચ્ચે આ કાગળનો ડૂચો પણ ઉમેરાયો.

ફરી લખવા પ્રયત્ન કર્યો. હાથ ધ્રૂજ્યો. કલમ ધ્રૂજી.

શેઠના હાથમાંની આંગળીઓમાંથી ફાઉન્ટન પેન ટેબલ પર સરી પડી. એ જ હાથે એમણે પાસેની રિવૉલ્વર પકડી લીધી!

એમનું માથું ટેબલ પર ઢળી પડયું! રિવૉલ્વરના ઘોડા પર આંગળી દબાય એટલી તાકાત પણ તેમનામાં નહોતી શું?

સળગતી સિગારનો ધુમાડો ઊંચે ને ઊંચે ચઢતો ગયો!

૪

ચાર માળાની જંગી ચાલ હતી. કાળી, અંધારાંભરી, અને તેમાં 'બ્લેક-આઉટ'ના કાળા બુરખા પહેરીને બેઠેલી વિધવા જેવી વીજળીની બત્તીઓ ધોળે દિવસે પણ જલ્યા કરતી. ગંદકી ફેલાયા કરતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાદર પર કચરો, મચ્છરો, વાંદા અને કંસારીઓનો વ્યવહાર રોજ રાત-દિવસ ચાલ્યા કરતો હતો.

સાંજ ક્યારે પડતી, સવાર ક્યારે પડતી, મધરાત ક્યારે થતી... એની નોંધ લેવા ઘડિયાળ સિવાય બીજાનો આશ્રય આ ચાલીને નહોતો, કારણકે ત્યાં કાયમ અંધારાં જ ઘેરાયા કરતાં. કાયમ ખૂણા પરના નળનું પાણી વહ્યાં કરતું. કાયમ ત્યાં કપડાં ધોવાયા કરતાં. કાયમ ત્યાં વાસણ ઉટકાયા કરતાં. કાયમ સંડાસની હારમાં કોઈ ને કોઈ ધબાક લઈને કમાડ બંધ કરી દેતું. હમેશ કોઈ ને કોઈ અજાણ્યું કે ઓળખાતું ત્યાંની લપસણી શેવાળવાળી જમીન પરથી લપસી પડતું !

ચાલીમાં અર્ધાં નાગાંપૂગાં ફાટેલાં કપડાંવાળાં છોકરાંઓ અંધારામાં લખોટીએ રમ્યા કરતાં.

સાંજ પડતી એમ જણાય ત્યારે ઓરડીઓમાં ચૂલા સળગતા...ને એમાંથી ધુમાડો નીકળ્યા કરતો. દરેક ઓરડીમાંનો ધુમાડો, ધુમાડિયાને અભાવે, ઓરડીમાં ગૂંગળાઈ ગયા બાદ બહાર નીકળતો–ચાલીની નાનકડી બારીઓ વાટે અને અંદરની ઓસરીમાં વીખેરાઈ જવા બારણા વાટે.

સાંજ પડતી ને ચૂલાના ધુમાડા જાગતા.

જે ભાડૂતો વીજળીની બત્તી નહોતા વાપરતા તે ઘાસલેટના દીવાને વધુ સતેજ કરતા–એમાંથી ધુમાડો નીકળતો.

નથુ દેવજીના ઘરમાં ચૂલો સળગતો હતો. ત્રણ છોકરાં નાગાં–બે છોકરાઓ અને એક છોકરી–નાકમાં શેડાની લીંટ સાથે, એની ઉપર ઊડતી માખીઓની સાથે, અહીંતહીં ઘૂમતાં હતાં. ઘૂમવાને તેઓ 'રમવાનું' ગણતાં હતાં.

ચૂલા પાસે એક સ્ત્રી બેઠી હતી.

એનો વર્ણ ગોરો હતો. કપાળમાં મોટો ચાંદલો હતો. એણે કિરમજી રંગનું છાયલ અને નીચે લીલો ઘાઘરો પહેર્યાં હતાં. એના મુખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરથી સમજાતું હતું કે એ જુવાન હતી; પણ જુવાનીનો જમાનો, વાતાવરણ, સંજોગો ગળી ગયાં હતાં !

ખૂણામાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બેઠી હતી, સફેદ વાળ, મોં પર કરચલીઓ, કાળું છાયલ અને લાલ રંગની ચોળી—એની પિછાન આપવા આટલું બસ હતું. એણે બૂમ મારીઃ

'વા'લામૂઈની વહુ !.......આટલો ધુમાડો કરે છે ? જોતી નથી ?'

વહુ કંઈ બોલી નહિ....ફરી વાર અવાજ આવ્યો: 'સાંજ પડી ગઈ, હજી આંધણ મૂક્યું નથી ? તારો બાપ શું જમશે ? આજે રાતપાળીએ જવાનો છે.'

એટલી વારમાં જ એક પુરુષ આવ્યો. ટોપી ઉતારીને એક ખૂણામાં ફેંકી. વીખરાયેલા વાળ અને ખરબચડું મોં...એના મોંમાંથી દુર્ગંધ આવી રહી હતી.

ડોસી વહુ પર ત્રાટકી પડી. વહુ ઉપરથી તેલની બરણી ઉતારતી હતી. નીચે બિલાડી 'મિંયાઉં ! મિંયાઉં !' કરતી એના પગની સાથે પોતાનું શરીર ઘસી રહી હતી. બરણી સરકી પડી—તેલ ઢોળાઈ ગયું !

ગાળોનો વરસાદ !

પુરુષનો મિજાજ ગયો !

એણે ખૂણામાંથી લાકડી ઊંચકી. ફડાફડ એ લાકડીઓ પેલી સ્ત્રીના શરીર પર પડી.

એ કંઈ બોલી નહિ. એણે બારીમાંથી બહાર જોયું...જોયા જ કર્યું !...આંખો ઢાળી દીધી—મીંચી દીધી ! અસહ્ય મારથી એ બેભાન થઈ જમીન પર ફસડાઈ પડી.

છોકરાંઓ અર્ધાં નાગાં બહાર જ ઊભાં હતાં. પડોશીઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. ચૂલામાંથી ધુમાડો ઉપરની છતને વધુ કાળી કરતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારથી ધીમા ધીમા અવાજ સંભળાતા હતા—'રોજ રોજ આમ થયા કરે છે!'

'બીચારી કમળા!'

'કેવી મજાની સ્ત્રી છે—એના આવા હાલ!'

'આવ્યે હજી ત્રણ વર્ષ નથી થયાં...ત્રણ છોકરાં થયાં...ચોથું પેટમાં છે!'

'...ને એલો—એનો ધણી—સાસુ કરતાંયે વધુ ખરાબ છે!'

'રાક્ષસ છે!'

'સાસુ તો મૂઈ ડાકણ છે!'

'અરે, કમળા તો સારી છે—મૂંગી ગાય જેવી ગરીબ છે...પણ એનો માટી કેવો છે!'

'અરે, રોજ રાતના દારૂ પીને આવે છે. ઘરને ઉજ્જડ કરી નાખે—જો કમળા ન હોય તો!'

'રોજ રોજ બીચારીને માર પડે છે!'

'ધણીને પોલીસને હવાલે કરો!'

'આ દારૂડિયા, જુગારી, નફ્ફટ અને બેશરમને તો જેલમાં મોકલવો જોઈએ.'

બહારનું ધાંધલ વધતું જતું હતું. અંદરથી કોઈ સ્ત્રીના કરુણ રુદનનો અવાજ આવતો હતો.

એ સ્ત્રી કંઈ બોલતી નો'તી. ફક્ત એક જ શબ્દ: 'મને ભલે મારો, મારું ફૂલ!...મારા ઉદરમાં છે...! એને જાળવજો!...'

પણ લાકડીઓ પડ્યે જતી હતી...સડાડડડક! સડાડડડક!... સડાડડક!......

આખરે એ બેશુદ્ધ બની ગઈ. ધુમાડો વધતો ગયો!...પવનના જબ્બર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુસવાટાએ ત્યાંથી ધુમાડાને વીખેરીને ચૂલામાં આગ મૂકી દીધી !... ફૂંકાતો પવન !...ઘેરાયેલું આકાશ !...મિનિટ પછી તૂટી પડેલો વરસાદ...

બહાર વરસાદ વરસતો હતો !

અંદર ચૂલામાં આગ જલતી હતી !

એક સ્ત્રીના મોં પર ટાઢું પાણી રેડાતું હતું– આગ જલ્યે જ જતી હતી ! બત્તીનો ધુમાડો ઉપર ને ઉપર ચડયે જતો હતો !

ચાલીમાં અંધારાની દુનિયામાં કંસારીઓ બોલતી હતી !

૫

બીજા દિવસની સવાર !

સૂરજનાં કિરણો, વરસી ગયેલા વરસાદને લીધે ભીની થયેલી વૃક્ષરાજી પર ચમકતાં હતાં. આકાશમાં વાદળો વીખેરાઈ ગયાં હતાં.

મિલની ઊંચી ઊંચી ચીમનીઓમાંથી ધુમાડો મંદ મંદ ગતિએ ઉપર ચઢતો હતો.

સામે જ મહાસાગર લહેરાતો હતો. દૂર દૂરની સ્ટીમરોનાં ભૂંગળાં-માંથી ધીમી ગતિએ ધુમાડો સ્વચ્છ આકાશમાં ધીમી–હળવી ચાલે ઉપર ને ઉપર ચઢતો હતો !

શિરીષ બેઠો હતો બાંકડા પર.

એના હાથમાં વર્તમાનપત્ર હતું, મોં પર નવી આશાની ચમક હતી. એણે ઊડી જતાં પંખીઓને આકાશના નિરભ્ર વિશાળ ઘુમ્મટમાં વિચરતાં જોયાં: ખૂબ વરસાદ પછી પ્રસરેલી શાંતિ અને પ્રકાશી રહેલા સૂરજનાં કિરણો રસ્તા પરથી ઢોળાણ તરફ વહી રહેલાં પાણીનાં ઝરણાંઓ પર નૃત્ય જમાવી રહ્યાં હતાં.

શિરીષે આ બધાંને જોયાં. સામેની અપ–ટુ–ડેટ બિલ્ડિંગના પ્રવેશ-દ્વારના બગીચામાં ખીલેલાં પુષ્પ–જૂથો પર રંગબેરંગી, તિતલીઓ–પતંગિયાં નાચતાં હતાં. ઉપર પંખીઓનો કિલકિલાટ ગીતો ગાતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિરીષે વર્તમાનપત્ર ખોલ્યું. એની નજર પડી ચોંકાવનારી ખબરો પર. મોટાં મથાળાં પર એની આંખો ઘૂમી વળી. એનાથી બોલાઈ ગયું: 'સુનયનાના પિતાએ આપઘાત કર્યો! કરોડપતિ માણસ હતો!'

મથાળાં આ પ્રમાણે હતાં.

'જાણીતા કરોડપતિ મિલમાલેકે કરેલો આપઘાત: રિવોલ્વરના ઉપયોગથી જિંદગીનો અંત.

'પાછળથી મળી આવેલા પત્રમાં આપઘાતનાં કારણનો ઉલ્લેખ.'

નીચે લંબાણપૂર્વક ખબરોની હકીકત છપાઈ હતી–વચ્ચે તેમનો ફોટો છાપવામાં આવ્યો હતો.

એણે એ આખી જ ખબર બરાબર વાંચી લીધી.

ફરી તેણે ઉપર જોયું: ખુલ્લા વિશાળ આકાશમાં રમવા નીકળેલાં સૂરજનાં કિરણો ચેતનવંતાં લાગ્યાં!

એણે છાપાનાં પાનાં ફેરવવા માંડયાં.

શેઠ મનમોહનદાસના આત્મઘાતના ખબરથી એને દુઃખ પણ થયું નહિ–ખુશી પણ ન ઊપજી. ફક્ત એની સામે સુનયનાની તસવીર તરવરી રહી!

વર્તમાનપત્રમાં છેલ્લાં પાનાનાં એક કૉલમમાં ખૂણામાં એક નાની ખબરે એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ આ પ્રમાણે હતી:

'કુંભારવાડા ચાલમાં હિંદુ સ્ત્રીએ કરેલો આપઘાત.'

'પ્રાઈમસ સળગાવી બળી મૂઈ.'

'એવું જણાય છે કે અત્રેના કુંભારવાડા ભૂલેશ્વરની પાસેની ચાર મજલાની ચાલમાં રહેતી કમળાબાઈ નામની એક હિંદુ સ્ત્રી ગઈકાલે રાત્રીએ પ્રાઈમસ સળગાવતાં, પોતાના શરીરનાં કપડાં પર થોડુંક ઘાસલેટ છાંટીને પ્રાઈમસની ઝાળથી કપડાં સળગાવી બળી મૂઈ હતી. ખબર પડતાં તેણીને ઇસ્પિતાલમાં ખસેડવામાં આવી હતી, જ્યાં અડધા કલાક બાદ તેણીનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મરનારે આપઘાત કર્યો હતો.'

એણે ફરી ખુલ્લા આકાશ તરફ જોયું. ફરી ઊડતાં પંખીઓની હાર તરફ જોયું. લાકડા પર ચઢી રહેલી કીડીઓની હારની હાર તરફ એણે નજર કરી.

સામે બંધાઈ રહેલા મકાન પર પથ્થરને ઉપર ચઢાવી રહેલાં મજદૂરોના ગીતને સાંભળ્યું:

છોને રે નાની મનખા જિંદગી
એનાં સપનાં મહાન......

શિરીષ ઊભો થયો. છાપાને ઘડી વાળીને તેણે બાંકડા પર તેની પાસે મૂક્યું. ગજવામાંથી એક કાગળ બહાર કાઢ્યો. એ ગઈકાલનો જ કાગળ હતો, જેની ઉપર તેણે 'છેલ્લા નમસ્કાર'ની વાત લખી હતી. ક્ષણવાર તે એ પત્ર ફરી વાંચી ગયો ને નજર ઊંચી કરી ફરી એક વાર સામે જોયું.

પથ્થર ઊંચકતાં મજદૂરોના કમાન વળેલા દેહનાં હાડહાડમાંથી નીકળતો હોય એવો અવાજ ચીંચુડા કરતો નીકળતો હતો—

આ રે ધૂળેથી પાછા જાગશે
મરતક ઓંઘા સંસાર
થાકયાં-હાર્યાંને હૈયે પેટશે
એની જોત હજાર

અને શિરીષ હાથમાંના પત્રની કચ્ચર ઉડાવી દેતાં મક્કમ અવાજે ગુંજ્યો:

આ રે ધૂળેથી પાછા જાગશે...

●

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભીખ્યો દાણો

નરહરિ ભટ્ટ

જીવકોર ગોરાણીના ઘરને સાંકળ જોઈ વીજળી પાછી ફરી. પાછી ફરતાં બબડી, 'મૂઈ જીવકોર! અત્યારે વળી ક્યાં ગઈ હશે? એને ઘડીનોય જંપ નહિ!' જીવકોર ગોરાણી પર વીજળી વાણિયણ ઉપકાર કરવા ચાહતી હતી. આ વસ્તુ યાદ લાવીને તે બબડી, 'મેં એને કેટલી બધી વાર કહ્યું પણ બિલકુલ માનતી નથી. બામણીની જાતને ભીખી લાવ્યા વિના જંપ વળે નહિ. કહ્યું કે ઘરડી થઈ છે ને ક્યાંક અથડાઈ મરે અને એનું મૂઠી ધાન શું વધી પડવાનું હતું? વસ્તારીના ઘરમાં એવું એકલદોકલ ડોસલું નભી જાય—પણ માનતી જ નથી.'

વીજળી પાછી ફરી પોતાના ઘર તરફ જવા જાય છે ત્યાં તો સામે જ જીવકોર ગોરાણી મળી ગઈ.

'ગોરાણી! તમને જ સંભારતી હતી. આ હું તમારે ઘેર જઈ આવી, પણ ત્યાં તો સાંકળ હતી.'

'પંચભાગ લેવા ગઈ'તી.'

'ડોસી, તમને તો પગે લાગ્યાં! હવે તો એ બધું રહેવા દો. આ ચાલતાં તો હાંફ ચઢે છે—ક્યાંક અથડાઈ મરશો! કોઈ સગુંય તમારા સામું નહિ જુએ. હવે ઘેર બેસીને માળા ફેરવો!'

'પણ જજમાન રહ્યા એટલે ગયા વિના કંઈ ચાલે? આ થોડું થોડું લાવી ધાન મેળવું છું.'

'ડોસી, તમે તો જબરાં. એ તો સપાડું ચઢે ને? સારું, કંઈ નહિ. પણ આવતીકાલે અમારે ત્યાં મારા સસરાનું શ્રાદ્ધ છે, રાંધવા આવશો ને?'

ડોસીએ હા પાડી ને વીજળી વિદાય થઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવકોર ગોરાણીના જજમાન કણબી હતા. કણબીનાં ઘર ઘણાં હોઈ તે પેટપૂરતું એને દરરોજ મળી રહેતું હતું. પંચભાગના દાણા વીણી જુદા પાડી પાછલા અંધારિયા ખંડની કોઠીઓમાં અનાજ ભરવું એ તેનો નિત્યનો વ્યવસાય હતો. અત્યારે ગોરાણીની ઉંમર પાંસઠની થઈ હશે, છતાંય આ વૃદ્ધાવસ્થામાં જજમાનને ઘેર જવાનું એ છોડતી નહોતી. ડોસીનું આ જીવન કેટલાંય વરસથી આવું એકધારું ચાલ્યે જ જતું હતું. જજમાનો મરી પરવારતા હતા અને હવે ચારે છેડા ભરાય એટલું સીધું આવતું ન હતું. પણ એ નિર્મિત જીવનમાંથી છૂટવાને બીજું આલંબન ડોસીને મળ્યું ન હતું. વીજળી ઈચ્છતી હતી કે જીવકોર એને ત્યાં દરરોજ ખાય ને છોકરાં રમાડે, પણ વીજળીની ઇચ્છા પ્રમાણે તે પોતાનો જીવનક્રમ છોડવા તૈયાર નહોતી. આખા જીવન સુધી જે જજમાનોએ તેને નભાવી હતી તેમને છોડવા તે તૈયાર નહોતી. માત્ર પડોશી હોવા સિવાય જેમની સાથે તેને બીજો સંબંધ નહોતો તેવા કુટુંબની દયા પર જીવવું એને હીણપતભર્યું લાગતું. જજમાન પર તેનો હક્ક હતો માટે એક ઘેર રહ્યા કરતાં અનેકને ઘેરથી ભીખી આણેલું અનાજ ખાતાં ગોરાણીને સંકોચ લાગતો નહિ. જજમાન ઓછા થવાથી એને અનાજ ઓછું મળતું, પરંતુ એ વૃદ્ધ પણ થઈ હતી, અનાજ સંભાળપૂર્વક વાપરતી, થોડું ખાઈ બચત કરેલું અનાજ માંદગી કે ચોમાસા માટે સંઘરી રાખતી.

વીજળીના કુટુંબ સાથેનો તેનો સંબંધ જૂનો હતો. વીજળીના કુટુંબની સ્થિતિ જીવકોર ડોસીને નભાવી શકે તેના કરતાંય સારી હતી. વીજળીના છોકરાઓ મોટા થઈ ગયા હતા અને બાપનો વેપાર ધમધોકાર ચલાવતા હતા. જીવકોરના ઘરની પછીત અને વીજળીના ઘરની બાજુ એક જ સહિયારી ભીંતની હતી. વીજળીનો પતિ નારણદાસ જીવતો હતો ત્યારે ઘરની એક સહિયારી ભીંતના કારણે ઘણી તકરારો થતી. નારણદાસ વેપારમાં દિનપરદિન કમાયે જતા હતા અને કુટુંબ વિસ્તાર પામતું હતું. ઘર નાનું પડ્યું અને ઉપર માળ ચણાવી દેવામાં આવ્યો. પણ સહિયારી ભીંતવાળા એમના ખંડમાં અંધારું પડતું હતું. ઓરડાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછલી ભીંત કોચી જાળી પાડવી મુશ્કેલ હતું. એ ભીંત પણ બીજાની સાથે સહિયારી હતી. એની સાથે ઝઘડી! જાળી પાડવી તે તદ્દન અશક્ય હતું. જીવકોર ગોરાણી જ એવી પડોશણ હતી જેને ગમે તેમ દબાવી શકાય. નારણદાસે જાળી મુકાવાની તૈયારી જોશમાં કરવા માંડી. જીવકોરે ઝઘડો કર્યો, પણ એને પૈસાદાર કુટુંબ સાથે ઝઘડવાનું હતું. જીવકોર પાસે આની સામે થવા જેવું બીજું કોઈ હથિયાર હતું નહિ. એ કુટુંબ વિનાની હતી તેનો વાણિયો લાભ લેવા ઇચ્છતો હતો. જીવકોરનો જવાબ એ હતો : 'કાલ સવારે હું મારું ઘર ભાડે આપું ને રહેનાર બૈરા–છોકરાંવાળો હોય તો?' નારણદાસ તો આ છતાં તૈયારી કરતો હતો. જીવકોરે છેલ્લો ઉપાય અજમાવ્યો. 'જાળી કેવી રીતે મૂકે છે. હું ત્યાં ઊભી રહીશ. પહેલાં બરડો કોચે, પછી ભલે ને જાળી મૂકે!'

ઝઘડો ખૂબ થયો. સૌ પાડોશી જીવકોરના પક્ષમાં હતા. વીજળીને દયા આવી. એણે નારણદાસને સમજાવ્યા. 'ડોસી કેટલું જીવવાની છે? ને પાછળ છેય કોણ? મરશે એટલે એ ઘર આપણે જ લઈ લઈશું ને ભગવાન આજના જેવી સ્થિતિ રાખશે તો બંગલી એક નહિ ઊભી કરીએ! જવા દો. બામણીનો આત્મા ન દૂભવો!' નારણદાસે ભવિષ્યની બંગલીના વિચારમાં જાળી પડાવવાનું મોકૂફ રાખ્યું.

જીવકોર આ બધું જાણતી હતી. તે વિચારતી, 'પડું પડું થઈ ગયેલું પણ ઘરનું ઘર છે તેથી પડી રહું છું–છતાં આટલું બધું સતાવે છે, તો ઘર ન હોય તો શુંય ન કરે!' જીવકોર ઘરને વધારે વળગી રહી. ઘરડે–ઘડપણ અંધારી આંખે પણ જજમાનનાં ઘર ખખડાવવાં એને ગમતાં, પણ એણે સારી રકમ મળતી હોવા છતાં ઘર કાઢી નાખવા ના પાડી. નારણદાસ મરી ગયા. વીજળીએ જીવકોરને પોતાને ત્યાં ન રહે તો અનાજ લઈ જવા ઘણુંય કહ્યું, પણ ગોરાણીએ એની દયાનો બિલકુલે સ્વીકાર ન કર્યો.

'જજમાનની જિવાડી જીવતી રહી છું તે હવે આ ઘરડે–ઘડપણ એમને નથી છોડવા.'

'પણ જજમાન તમારું શું રાખે છે? હવે અનાજ પણ ક્યાં પૂરું મળે છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીજળીને જીવકોર તરફ કંઈક દયા હતી, પણ છોકરાઓ તો ગોરાણી મરે તેની રાહ જોઈને બેઠા હતા. ઘર પર માળ ચણ્યો હતો અને જૂના પાયા પર ઇમારત ચણી ભાર વધાર્યો હતો. બંનેની સહિયારી ભીંત ક્યારે પડે એની ખાતરી ન હતી. પરંતુ ડોસી તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી ભીંત ફરી ચણાવી પણ ન શકાય. ડોસી પાસે એટલા પૈસા ન હતા અને એને ભીંત ચણાવવી પણ ન હતી.

'મારે હવે કેટલું જીવવું છે?'

'પણ અમે ચણાવીએ, અમને અમારી ભીંત આગવી કરી લેવા દો.'

વાણિયાના આ સૌ વહેવાર જીવકોર બરાબર જાણતી હતી. ડોસી ભલેને ટક ટક કરે તેથી કંઈ શેઠિયાની ભીંત આવી રખાય! વીજળીના છોકરાઓ ઉતાવળા થયા.

'મા, તારે 'જીવી કાઢી જીવી કાઢી' થાય છે, પણ આ ભીંત પડશે ને છોકરુંછૈયું પિલાઈ મરશે એનું કંઈ છે?'

'પણ આટલા દહાડા ભીંત ટકી તે થોડામાં પડી જશે? ઉતાવળા કેમ થયા છો? ડોસી માંદી તો પડી છે. આટલી ધીરજ ધરી તો સહેજ વધારે!'

'પણ એ કંઈ ભીંત ઓછી જોવાની છે? ડોસી તો એવી ઘણીય વાર માંદી પડી ગઈ. એ તો ઘરડા માનવીને મરતાં વાર લાગે!'

જીવકોર સાચે જ માંદી પડી હતી. શરીરે વા આવ્યો હતો. ઊઠી પણ શકતી ન હતી. જજમાનને ઘેર પણ જઈ શકતી ન હતી. આવી અપંગ સ્થિતિ ક્યાં સુધી ટકશે એ તે પોતે પણ કળી શકતી ન હતી. વા તો મટશે, પણ હવે પહેલાંના જેવું ચાલશે નહિ એવી જીવકોરને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. પછી જીવવું કેવી રીતે? મરવાટાણે વીજળીના ઘરનું પગથિયું ચડવાનું? આ વિચાર એને કારી ઘા જેવો લાગ્યો. અર્ધી ભૂખી રહીને પણ એ ધાનનો બચાવ કરવા લાગી.

આવી એની સ્થિતિમાં વીજળીના છોકરાઓએ સહિયારી ભીંતનો પોતા તરફનો અર્ધો ભાગ ઉકેલાવી ફરી ચણાવવો શરૂ કરી દીધો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડોસીની જીર્ણ થઈ ગયેલી ભીંતની સાથે સાથે નવી ભીંત ચણવાની હતી. એક બાજુની ભીંતને ઉકેલી નાખી હતી. નવી મેડીને ટેકા આપી જીવકોરની જૂની ભીંત પર વિશ્વાસ રાખી કામ શરૂ કર્યું. ચારેક ફૂટ ભીંત ચણી–ન ચણી ત્યાં તો જીર્ણ થઈ ગયેલી જીવકોરની ભીંત તૂટી પડી. મેડી બીજા ટેકાથી અદ્ધર લટકી રહી. કડિયો ભીંતમાં અર્ધો દટાઈ ગયો. કડિયાનું માથું પડતી ઈંટોનો મારો ઝીલવા બહાર રહી ગયું. પાટડો સાવ નમી ગયો હતો. માત્ર બે–ત્રણ નાના થાંભલાના ટેકાના આધારે એ ટકી રહ્યો હતો. મેડો પડે તો કડિયાનું મૃત્યુ સત્વર થાય. કડિયાને બચાવવો હતો. આખા મહોલ્લાના સૌ લોકો ભેગા થઈ ગયા ને ઈંટોના ઢગલામાંથી કડિયાને કાઢવા મંડી પડયા. એક ઈંટ ખેંચવા જતાં બીજી ચાર પડતી. નિઃસહાય કડિયો કોઈ નવા ઝંઝાવાતની રાહ જોતો ભીંતમાં જડાઈ ગયો હતો. એના હાથપગ ભીંતમાં દટાઈ ગયા હતા. એક એક પળ એને માટે જીવન–મરણની હતી. મેડાને હવે પૂરેપૂરો બચાવી લીધો હતો. થોડો મારો ખમીને પણ કડિયાને બચાવવો હતો. એક પછી એક ઈંટો ખસેડાવા લાગી. વાઘના મોંમાંથી છૂટેલું હરણ દાંતના જખમથી સંતોષ માને છે એ પ્રકારનો સંતોષ કડિયો રાખી રહ્યો હતો.

કડિયાના હાથ નીકળ્યા. લગભગ સાંજ પડી ગઈ છતાં હજુ કડિયો પૂરેપૂરો નીકળ્યો ન હતો. મુખ્ય જોખમ વટાવી દીધું હતું, માત્ર થોડી જ ઈંટો બાકી હતી. અંધારું થઈ જવા આવ્યું. વીજળી ફાનસ કરવા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ઈંટો ખસેડાતી ચાલી હતી. વીજળી આવે તે પહેલાં તો કડિયાને બહાર કાઢી દીધો હતો.

સૌનાં મુખ પર આનંદ અને સંતોષ હતાં. ત્યાં તો વીજળી ફાનસ લઈને આવી.

આજે વીજળીના ફાનસે બંને ઘરમાં પ્રકાશ ફેંકયો. સૌનું ધ્યાન નવા અંધારા ખંડ તરફ ગયું. કોક કાળી આકૃતિ પાતાળના ઊંડાણમાં વેરાયેલા દાણાને કાઢવા પ્રચંડ શાંતિથી સર્વનાશની એક એક ઈંટ ખસેડી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છપ્પરપગી

ઉમેદભાઇ મણિયાર

'તે દી મેં કીધું હો, ભાઈ હમણાં વરસાદ તૂટી પડશે, ખેતરે જાવાનું આજ કાંઈ નહિ. હું ઊઠી ત્યારની મારી જમણી આંખ ફરકતી'તી, પણ ઈ દીકરાએ મારું માન્યું નહિ ! વોય મા ! ઓ ભાઈ, હવે હું કેમ કરી જીવીશ ! '

'છાનાં રહો બેન, છાનાં રહો. આપણાં કરમ ! '

'આપણાં કરમ તો ભાઈ, ક્યારનાંય ફૂટી ગ્યાં, આ છપ્પરપગી ઘરમાં આવી ત્યારથી ! વાલામૂઈએ આખા કુટુંબનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું ! પાક બગડ્યા, દુકાળ પડ્યા, ઘરમાં ખાતર પડ્યાં, છોકરાનો બાપ પિલાઈ પિલાઈને સવા વરસે મૂઓ, અને હજી બાકી રહ્યું'તું તે મારા દીકરાનેય ખાઈ ગઈ ! '

'છાનાં રહો, બેન. લ્યો, મારા સમ હવે રુઓ તો. જુઓ તમે રુઓ છો એટલે સંતીવહુયે બીચારી ફફડે છે. હવે છાનાં...'

'કાંઈ બીચારી નથી ! એની આંખે ભીની નથી થઈ. એ તો કાલ સવારે ઊઠીને બીજું ઘર કરશે. મારો પેટનો ગ્યો છે. એને તો એક મૂઓ તો બીજો ! હું રાંડ ક્યાં જવાની હતી ? '

મરણના સમાચાર મળતાં લૌકિકે આવેલા ભાઈએ બહેનને શાંત થવા અનેકવાર કહ્યું. વહુ ઉપર ગાળોનો વરસાદ જોઈ વાત સમજી ગયો. વાતને બીજે રસ્તે વાળવા બોલ્યો, 'પણ ગોવલાને થયું શું, બહેન, એ તો કહે ? મંદવાડનો કાંઈ કાગળે નહિ, નહિતર હું એ ઘડીએ આવીને ઊભો રે'ત નહિ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શી ખબર, ભાઈ, કે એક દીમાં મામલો વીંટાઈ જાશે! ખેતરેથી તાવ લઈને આવ્યો તે વખતે તપતે ડિલે પારકે પગે બહાર ગ્યો છે. ચોકે નાખ્યો ત્યારેય પેટ લોઢી જેવું તપતું'તું. હું તો કહું છું, જરૂર આ રાંડે કાંઈક દોરોધાગો કર્યો છે. ભાઈ, કાંઈ માણસને તાવ મૂઆ પછીયે ન છોડે એવું ક્યાંય સાંભળ્યું છે? જુવાનજોધ પચીસ વરસનો માણસ બસ ચોવીસ કલાકના તાવમાં મરી જાય? ખેતરેથી પલળીને આવ્યો એથી શું થયું? કેટલાં વરસથી એના બાપ જોડે ખેતર જાય છે. ગ્યે વરસે જ ગામ ડૂબું ડૂબું થઈ રહ્યું'તું ને ખેતરમાં અમે ઇન્દ્રાધાર વરસાદ હેઠળ ઝાડનાં ઠૂંઠાં ઝાલી :આખી રાત ભિંજાણાં'તાં તોય તે ન કોઈને તાવ આવ્યો કે ન થઈ કોઈને શરદી. ને આજ નવી નવાઈનો ભિંજાણો તે તમે કહો, પણ હું કેમ માનું, ભાઈ! એ રાંડે જ કાંઈક કરી મૂક્યું હશે!

'તે દી સાંજે ઘરે આવ્યો ને મને કહે, 'બા, ટાઢ વાય છે.' મેં ઝટ દઈને પથારી કરી ત્રણ ગોદડાં ઓઢાડી દીધાં—નથી કાંઈ ખાધું કે નથી કંઈ પીધું. મેં કીધું, 'ભાઈ, ટીપું રાબ પી તો શરદી હળવી થઈ જાય.' એ તો ના પાડતો'તો તોય મેં પરાણે રાબ કરી ચમચો ભરી મોઢામાં નાખી. ઈ રાબ પણ ગળે ને ગળે અટકી તે પાછી થૂકી નાખી! આમ જુઓ તો તો પેટ ધખારા જેવું બળ્યા કરે, ને આમ જુઓ તો નાકમાંથી પાણી નીકળ્યે જ જાય—નીકળ્યે જ જાય! ઘણું કરિયાતું ઉકાળ્યું, પણ ગળા હેઠળ ટીપુંય ઊતરે તો ને! ઈ ઘેનમાં ને ઘેનમાં મૂઓ ત્યાં લગણ રહ્યો. એકવાર 'સંતી' કરતોક ઝબકી ગ્યો. મેં કીધું 'બી ગ્યો ને, ગગા!' સપનામાંય એ રાંડ એને છોડતી નો'તી ઈ તમે જોયું ને ભાઈ? એની સામેથી એ મીંદડી જરી આઘી ખસે જ નહિ. હજી તો સૂધમાં હતો ત્યાં જ વાલામૂઈ એ પોક મૂકી રડવા માંડ્યું, તે માણસ મરતું ન હોય તોય મરે! મેં કીધું છાની મર! છાની મર! પણ જેમ હું કે'તી જાઉં તેમ ઈ એના બાપની વધુ ને વધુ પોક મૂકતી જાય. પછી તો હું એવી ખિજાણી ને તે પ્યાલો લઈ ઘડ દઈને એના માથામાં માર્યો ત્યારે ઊઠીને બીજા ઓરડામાં એ ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેં અને માસીએ એને ચોકે લીધો ત્યાર પછી એક ઘડીમાં એણે દેહ છોડી દીધો.

'એ મૂઆ પછી ચૂડલો ભાંગવા એને બહાર કાઢી, પણુ મૂઈ ડીલરખી એક પછડાટ પણ ન ખાય! ગામનાં માણસો મોંમાં આગળી ઘાલી ગ્યાં ધણી મરી ગ્યો ને બાયડીને કાંઈ થતું ય નથી! મને થયું, હું પછડાટ ખાઈશ તો એને લાજ આવશે એટલે આટલા વરસની ડોસીએ મેં પછડાટ ખાધી, પણ એનું રુંવાડું યે ફરક્યું નહિ. પછી તો મેં માસીબાને કાનમાં કીધું "વાંસે જઈ, દ્યો રાંડને એક ધક્કો." માસીબાએ વાંસેથી ધક્કો દીધો તો લાજ રહી. ભાઈ, શું કરું તમારી સંતીવઉના પ્રાક્રમની વાત! તમે કહો છો ફક્ડે છે. કાંઈ ફક્ડે એવી નથી!'

ભાઈએ પૂછ્યું, 'સંતીવઉ થોડા દિ તો ઈઆં રે'શે ને કે માવતરે જાશે?'

ગોવલાની માએ જવાબ આપ્યો, 'હજી તો ઈ બેઠી! એનો બાપ કાણે આવ્યો'તો તે વાત કરી હશે. તે મને પચાસ વરસની ડોસાને શિખવવા બેઠો કે ગોવલો મરી ગ્યો એમાં સંતી શું કરે? મેં એવો ખખડાવ્યો તે ઉઠીને હાલતો જ થઈ ગ્યો. વધુ તો હું બોલી નહિ. મારા મનમાં, કોણ આવે સમે નાતજાતમાં માણસો વાનો કરે એવું કરે.'

'બેન, સંતીવઉની કેટલી ઉમર થઈ હશે?'

'હશે, ઓગણીસેક. અગિયાર વરસની હતી ત્યારની ઘરમાં આવી છે તે હું, કાંઈ સારું ખાવાનું આવ્યું હોય તો નાની જયલીને ન આપું મને થાય, લાવ, મારા ગોવલાની વઉને ખવડાવું. ખવડાવી ખવડાવીને મોટી કરી તે ઇના હહરાને ખાઇ ગઈ, ઘરની લખમીને ખાઈ ગઈ, ઘર ખાઈ ગઈ, ખેતર ખાઈ ગઈ, અને છેવટે બાકી હતું તે મારા દીકરને ય ખાઈ ગઇ! કોણ જાણે મૂઇ કેવાં પગલાંની ઘરમાં આવી છે, તે રિદ્ધિસિદ્ધિને નામે તો, આવી છે ત્યારથી, ઘરમાં વાછડી જ ફરી ગઇ છે! ગોવલાને ઘેર એક છોકરાનું મોં યે મેં ન જોયું. મેં તો ઘણું કીધું ગોવલાને કે તું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હા કહે તો ઊભા ઊભા બીજી લઈ આવું, પણ ગોવલાને વળી એની દયા આવી હશે તે મને કહે, " ના, બા. "

' મારો તો આખો વંશવેલો આ રાંડ છપ્પરપગીએ ઉખેડી નાખ્યો. મારી પાછળ પિંડ દેવાનેય રાંડે કોઈને રાખ્યો નથી. પણ હું તો કહું છું કે એનું ને એના પિયેરિયાંનું યે નખ્ખોદ જાજો ! ઇ રાંડ જોડે નાતરું કરશે એનાય ભોગ છે ! વોય ! બોલી બોલીને મારી તો છાતી યે દુઃખવા આવી. ઊઠો તમે, જી ભાવે ઇ ખાઇ લ્યો. એની વાત કર્યે કાંઇ આરો આવે એમ નથી. '

*

ગોવલાની મા, માસી, કાણે આવેલી જયલી, એ ત્રણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગોવલાની વહુની સ્થિતિ ત્રણ જંગલી બિલાડીઓ વચ્ચે એક ઉંદરડી ફસાઇ પડી હોય એટલી કરુણાજનક હતી.

થોડા દિવસ થયા ગોવલાની માને એક એવી માન્યતા બંધાઇ ગઇ હતી કે ગોવલાનો જીવ હજી ગતિએ ગયો નથી અને એનું પ્રેત છાપરા પર બેસી દરરોજ રાત્રે રડતું સંભળાય છે. એણે એની બેનને વાત કરી, ' બેન, આજ ચારપાંચ દી થયા રોજ રાતે મને ગોવલો સપનામાં આવે છે ને કીએ છે, "બા, પાણી પા; બા, મને ખવડાવ" આનો અરથ તો બેન, સમજશને કે હવે આપણે દાડો કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ કયાંથી, મારા કપાળમાંથી, દાડો કરીશ ? ઘરમાં ખોટો રૂપિયો યે આનાં પગલાં થયાં ત્યારનો રહ્યો નથી. દાડો નહિ કરીએ ત્યાં લગણ ગોવલાની ગતિ થવાની નથી. હવે તો જો ગોવલાની વઉ એનો દાગીનો દીએ તો દાડો થાય. '

' તે કીઓ ને આપે ! કયાં ઇના બાપને ઘેરથી લઇ આવી છે ? ' એની બહેને કહ્યું અને પછી ગોવલાની વહુ સામે જોઇ બોલી, ' એલી વઉ ! કયાં છે તારો દાગીનો ? કાઢી દે તો તારા ભાયડાનો દાડો થાય. '

વહુએ કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે ગોવલાની મા અને માસી લગભગ એક સાથે જ બોલી ઊઠયાં, ' કેમ કાંઇ સાંભળતી નથી ? ' ત્યારે ગોવલાની વહુ બોલી, ' સાંભળું તો છું. પણ પછી હું શું કરું ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પછી તારે શું કરવાનું હતું વળી ? તને ઘરઘનારો તને રોટલો નહિ આપે ?'

'મારે ઘરઘવું નથી.'

'ત્રણે સાથે ચોંકી ઊઠયાં 'હેં ?'

'ઘરઘવું નથી તો શું કરવું છે ?' માસી બોલ્યાં.

'અરે, ઇ અત્યારે ભલેને કીએ, પણ પંદરમે દાડે કોઇ મુસલમાનને લઇ ભાગી ન જાય તો મને કહેજો. ઇ તો વળી નાતીલો યે નહિ લીએ !' જયલી બોલી.

'ન ભાગી જાય તોય પંદરમે દી મારા ઘરમાંથી તો ટાંટિયો ઝાલી બા'ર ફગાવી દેવાની એ તું યાદ રાખજે, હા, વળી !' ગોવલાની માએ કહ્યું.

'નાતરું નહિ કરે તો બાપનું નાક વઢાઇ જાશે !' માસી બોલ્યાં.

'ને ઘેર ઓરમાઇ મા સંઘરશે, તે હું જોઇશ !' ગોવલાની મા બોલી.

'અરે નાતરું કરવું હોય તો મારી જેઠાણીનો ભાઇ હમણાં જ...' જયલીએ સૂચનારૂપે વાત કાઢી, પણ માસી વચ્ચે જ બોલી ઊઠયાં, 'એ ઇ જાણે ને એનો બાપ જાણે કેમ ખરું ને, બેન ? પેલાં તો દાગીના કાઢી દીએ તો ચાર ભામણ જમે, ને દાડો થાય તો ગોવલાની ગતિ થાય. એ ! સંતીવઉ, જો પૂછ, આ તારી સાસુને, ગોવલો ઇને રોજ સપનામાં આવે છે કે નહિ.'

'હા રાંડે જીવતાં પણ સુખે રે'વા ન દીધો ને મૂઆ પછી યે ભૂત કર્યો ! એ ! વઉ ! કાંઈક લજ્જા હવે, કાંઇક લજ્જા ! દાગીનો દે તો તારો ભાયડો ગતિએ જાય.'

'ઇ...શું...સપનામાં આવે છે !' ગોવલાની વહુએ રોતાં રોતાં પૂછયું.

'હા, તારા પાપે જ ને !'

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહુનો દાગીનો વેચી ગોવલાનો તેરમાનો દાડો થયો; અને બ્રાહ્મણોએ પણ પેટ ફાટાફાટ લાડુ ખાધા પછી શાન્તાકારં ભુજગશયનં વાળો સર્વ-પ્રસંગે કામ આવે એવો શ્લોક લલકારી ' ગોવાભાઇનો આત્મા સ્વર્ગે જજો ' એમ આશીર્વાદ આપ્યો ત્યારે ગોવલાની માની બધી ચિંતા દૂર થઈ ગઈ.

પંદરમે દિવસે એની ધમકી પ્રમાણે ગોવલાની મા વહુ પાછળ પડી : ' હવે જોઈએ તો કોઇ જોડે નાતરું કર, ને જોઇએ તો તારા બાપને ઘેર જા. પણ મારે તારું કામ નથી. ' તે જ દિવસે એક ઓળખીતા પટેલનું ગાડું કરી વહુને મોકલી દેવા નક્કી કર્યું. ગાડાવાળો ડોસીનો ખાસ ઓળ-ખીતો હતો અને સંતીવહુના બાપને પણ સારી રીતે ઓળખતો હતો. ધક્કા મારીમારીને ગોવલાની મા, માસી અને જયલી મળી ગોવલાની વહુને બેસાડી અને ' લ્યો સાચવીને લઈ જજો ' એમ ગાડાવાળાને કહી, ઘરમાં જતાં જતાં બોલ્યાં ' હાશ ! બલા ગઈ ! માંડ છૂટયાં ! '

બે કલાક પછી ખડભડાટ કરતું એક ગાડું ગોવલાની ડેલી આગળ જ અટકી ગયું, એટલે ત્રણે જણીને ફાળ પડી કે બલા પાછી આવી કે શું ? ત્રણે સ્ત્રીઓ ઊઠી બારણામાં આવી ઊભી ત્યાં તો ગાડાવાળો ઊતાવળથી બારણું ખોલી અંદર આવવા જતો હતો તે ઠેસ આવતાં બચ્યો ગોવલાની મા બોલી, 'શું છે, પટેલ, એટલું બધું ? શું ભૂલ્યાં વળી ? રહી ગ્યું કાંઈ માગણું બાકી ? '

' અરે ડોસીમા ! તમારી વઉ વાવમાં પડી ! '

' હાય રે ! કેમ કરતાં વળી ? ' જયલીએ પૂછ્યું.

' અમે ઓલી વાવ આગળ ગામને પાદરે પોંચ્યાં ત્યાં મને કે' કે મારે કળશિયે જાવું છે, ગાડું ઊભું કરો. હું ગાડું ઊભું કરી, ચલમ, સળગાવી બેઠો. ત્યાં ધૂંફાંગ દઈને કરતો મેં અવાજ સાંભળ્યો. વાવમાં જઈને જોઉં તો તમારી વઉ ! એક વાર પાણી બાર માથું દેખાણું પછી, કાંઈ જ નહિ. કેમ કરતાં અંદર પડી ગઈહશે ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ ગોવલાની માસી એને ધમકાવવા લાગ્યાં, 'તે તને પાણીનો કળશિયો અંદર જઈ ભરી દેતાં શું થાતું તું.'

'મેં તો કહ્યું 'તું, બાકી બાઈ માણસ જોડે કેટલીક રકઝક થાય ?'

ત્રણે સ્ત્રીઓ ઘડી એકમેકનાં સામું જોઈ રહી. પછી ગોવલાની મા બોલી, 'રાંડ મરતાં મરતાં ય મને વગોવતી ગઈ? માણસો કે'શે સાસુએ મારી નાખી. દુનિયાને હું શું જવાબ દઈશ. આ તો મારા આગલા ભવની ખરી દુશ્મન નીકળી !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ક્ષણ

શ્રી. મોહનલાલ શુક્લ

ગંદકી મૂળથી હતી. વળી સવારથી કાળા ડિયાણ આકાશમાંથી મોતના આગમ કહેણ જેવા વરસાદે ઝડીઓ ઉપર ઝડીઓ મોકલવી શરૂ કરી હતી. ગંદકી એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે બહારનો માણસ એમાં પગ પણ ન મૂકી શકે.

આખી ચાલમાં અંધારૂં હતું. પગ મુકીએ ત્યાં સડેલી ભાજીનાં છોડાં, એઠવાડ કે છોકરાંનાં મળમુતરમાં જ મુકાઇ જાય. ચાલની લાંબી ઓસરીમાં ફાટેલાં કપડાંનાં કે જુનાં ગંધાતાં ગોદડાના ગાભા જ્યાંના ત્યાં પડયા હતા. અને એક છેડે આવેલી ખાળના કોહાતા કચરા અને જાજરૂની ગંધ બીજા છેડા સુધી પથરાઇ રહેતી.

સવલાનું કામ તો આખા મદનપુરાના લત્તા સાફ કરવાનું હતું અને વખત પણ એ જ હતો. પણ વરસાદે એને ચાલુ પગારે રજા અપાવી હતી.

ભેજ અને ઠંડીએ છાતીમાં જાળું ગુંથ્યું હતું. નવરાશ, દરદ અને ટેવે ફુંકાતી બીડીના સટ લેતાં અંદર સીસોટી વાગતી હતી અને ધીમું દરદ ઉપડી આવતું હતું. પણ ટેવાયલા હાથ વારેવારે બીડીને મોઢા આગળ લઇ જતા અને ધુમાડો અંદર જઈ આવતો.

યાદ કરે વાંસામાં પણ શૂળ નીકળતું હતું, વળી આ ચચ્ચાર મહિનાથી હાથપગ કળતાં હતાં. પણ એમ જાતને યાદ કર્યે કાંઈ ઓછું સુખ વળવાનું હતું ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેચપરનાં ખોરડાં અને તડકામાં પડેલી સુકી સીમ જાણે કહેતાં હતાં કેમ ભાગી ગયો સવલા? આંઈ તને આવું તો કાંઈ દખ નહોતું! તે કાકો હોય તો મારે, પણ આમ છોતાંની જેમ નીચોવી ન નાખે!

'પણ તે દિ' કયાં ખબર હતી કે ઉલમાંથી ચૂલમાં પડવાનું છે? ને આંઈ આવ્યો તયેંય કયાં કોઇને કીધું તું કે ભાઈ આમ થાશે?'

'એલા, સવાલો છે કે?'

રવજીએ સાંભળ્યા છતાં કાંઈ જવાબ ન દીધો. ખીમાને કયાં કોઈ પીડા હતી? 'એને ઠાલી હોટલું ને રાંડુંની વાતું કરી દિ' કાઢી નાખવો— ઇ ધંધો થઇ ગ્યો છે. ઈ તો મૂછુંના આંકડા ચડાવ્યા કરે!'

ખીમાએ અંદર આવીને કીધું: 'કેમ એલા, આજ મરવા પડયો છો? મેકું આણંદાશ્રમમાં તને પકડી પાડું, પણ તારું તો કંઈ ઠેકાણું નથી.'

સવલાએ ઉધરસ ખાવા પ્રત્યન કર્યો પણ ગળફો અંદર જ ખખડી બેસી ગયો. તોય ધીરા અવાજે કહ્યું:

ખીમાભાઈ હવે તો હોટલની છોડો! ઈ ભજિયાંના લોંદા ખાઈને તો મંદવાડ લીધો!'

'લે હવે રાખ, મેં તો આટલાં વરહ લેર ઉડાવી, કોઈ દિ' કચર સરખી થઇ નથી! ને તને કયાં નથી ખબર ઓલી કીસ્નાબાઈ તો કિયે છે કે, આજ પરતાળીસ વરહેય હું જુવાન લાગું છું!' કહી ખીમો મૂછુંના વાળ ચડાવવા લાગ્યો. એના મિથ્યાભિમાન અને પરવા વગરનાં મોઢાં ઉપર માણસ માત્ર હલકી ઇચ્છાઓથી જ ભરેલું છે એવો જાતથી જાણેલો વિશ્વાસ હતો અને સવલાને એનો જ થાક લાગતો હતો. અને એ મૂંગો રહ્યો.

મૂછોના વાળને બગાડતી પાનની પીચકારી મોરીમાં નાખી, ખીમો ફરી બોલ્યો: 'અને ઓલી ફાતમા તારા ખબર પૂછતી'તી. કે' લઈ આવ એકવાર!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવલાએ બીડીને બાજુની જમીન પર દાબી ઓલવી નાખી અને ફાટેલ, મેલી ગોદડીને ડીલ ઉપર ખેંચતાં પડખું ફરીને કીધું:

'ખીમાભાઈ! આ બધી બાયડીઉં મને બાયડી જ નથી લાગતી. માળા સાળા સંચા છે સંચા. ને જિતનર કિયાં એવું વધારાનું સે તે એમ કૂતરાની જેમ જીવી કાઢી યે?'

ખીમાએ આજ સવલા પાસેથી નવા શબ્દો સાંભળ્યા હતા. પણ એમ તો ગામમાં કંઈક નવું થયા કરતું હતું. ખીમાના મનનું ચોકઠું બધી વાત પોતાની રીતે સમજતું. હા, હા, હા, કરી મોટેથી હસીને એણે મનમાં સમજી લીધું કે, માણસજાત સાળી અવળી છે. મરવા પડે તયેં ભગતીબગતી સુઝે છે. આપણે તો આ હાલ્યા પાનવાળાને ત્યાં, અને વિચારતાં તો એના પગ એને ઓરડીની બહાર લઈ ગયા.

સવલાના કાન ખીમાના ફાટેલાં ચંપલના દાદરો ઉતરતા ઘસરકા સાંભળી રહ્યા હતા. મનમાં હતી સંચા જેવી બાયડીઓ અને માણસોની યાદ. આ વરસાદમાં અંધારી ચાલોમાં ભરાયેલાં અને બહાર નીકળવા ફાંફા મારતાં પોદળામાં પડેલી ઇયળો જેવાં માણસોની યાદ.

મેઘાપર એક સુકી ધાર પર આવેલું ગામ હતું. ગામનો કચરો કાઢી બપોરા ટાણે તો સવલો સાવ નવરો થઈ જાતો. એક દિ' ટીંબે જઈને બેઠો બેઠો પાણા ઉલાળતો તો ત્યાં દરબારી ઉતારામાંથી એક છોકરી નીકળીને ધાર તરફ આવી.

પાતળું સોટા જેવું શરીર, ઉજળાં લુગડાં અને ગોરું ફિક્કું મોઢું હતું એનું. હાથની લાંબી આંગળીઓ કરેણની લાંબી ધોળી કળીઓ જેવી હતી. જાણે કે હમણાં સુગંધ ફૂટશે ને નખ ઉપર હતાં લાલ મેંદીથી ય લાલ રંગનાં ટપકાં!

તરકોશી વાડીનો કેડો ધાર ચડીને જાતો હતો, આ નિર્જળ ભોમકામાં એક જ વાડી હતી. છોકરી એ રસ્તે ચાલી આવતી હતી. સવલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો પાણાની જેમ જ જ્યાં હતો ત્યાં જ બેઠો રહ્યો. કેડી બે હાથ છેટેથી જાતી'તી અને પેલી છોકરી પાસે આવતાં જ ઊભી રહી બોલીઃ

'એય, આ રસ્તો વાડીએ જાય છે ને ?'

સવલાને પહેલાં તો રસ્તો કયો તે વિચાર થઈ ચડયો પણ છોકરીનો લંબાવેલો હાથ જોઈ કેડી જોઈ કહે,

'હા, બુન !' અને જવાબ દેતાં છોકરી સામું જોતાં એની મોટી કાળી આંખોનાં તેજથી અંજાઇ એ બાઘોલા જેમ જોઇ રહ્યો.

છોકરી હસીઃ હજી પંદરેક વર્ષની હશે. એના નાના હોઠની વચ્ચેથી સફેદ દાંતની હાર પણ હસી ઊઠી ! અને ઝીણી બનેલી આંખોનાં કુદરતી મીઠાં સ્મિતે સોમાનું દિલ જીતી લીધું.

'તે તું અહીં શું કામ કરે છે?' છોકરીએ પૂછયું. એના ફિક્કાં મોઢાં પર તડકાની ગરમીથી લાલાશ ચઢતી હતી. ઉધરસનું એક ઠસકું ખાઇ એણે ફરી પૂછયું : 'તને ખબર છે હું અહીં શું કામ આવી છું ?'

'ના' સવલાએ પહેલો સવાલ ભૂલી જઇ બીજાનો જ જવાબ આપ્યોઃ પછી અચાનક યાદ આવતાં બોલ્યો : 'હા, હા, તમે મુખી કાકાને ઘેર આઈવાં સોને ? ઓલો રઘવો રોજ દવાઉં લયાવેસે ઈ તમારા સાટું જ ને ?'

'હા, મને રોજ તાવ આવતો એટલે બાપાએ અહીં મોકલી છે. અહીં હવા સુકીને ? એટલે ! મુખી કાકા અને મારા બાપુ સાથે ભણતા.' છોકરીએ બહુ ગંભીરતાથી પોતાની વાત કરી.

સવલો વિચારતો હતો કે, લે માળી આ શે'રની છોડી કેટલી ડાહી ડાહી વાતું કરે છે ! પણ એ થ્યું છે સું ? તે આમ સાવ પીળી પડી ગઈ છે ? ગામની ઓલી મોતડી ન વખતી હજી છાણાં જ થાપે છે ને આવી ડાઈ તો થાય તયેં ખરી.

'તે તમારા બાપા ક્યાં સે ?' સવલાથી વગર વિચાર્યે પૂછાઇ ગયું.

'એ તો મુંબઇ રહે છે ! પાછા આવશે. મને અહીં ગમે છે બહુ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાવ પણ નથી આવતો, પણ એકલું બહુ લાગે છે ! છોકરી વિના કારણ વાતો જ કર્યા કરતી હતી.

અચાનક સવલાને તેની અઢાર વરસની જિંદગીમાં પહેલી વખત ડહાપણ આવ્યું અને એ બોલી ઊઠયો :

'તિ બુન તમે આમ તડકામાં ઊભાં રૈ'સો તો પાછાં માંદાં પડસો.. લાવો હું વાડી સુધી પુગાડી દઉં.' કહેતાંક એ ઊભો થયો અને ખોળામાં રાખેલા પાણકાનો ઢગલો થયો.

પેલી છોકરી ખૂબ મોટેથી હસી પડી અને પછી સુકી ઉધરસ ખાવા લાગી. તેનું આખું મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું. અને આંખો ચમકવા લાગી. અચાનક એક મોટું ઠસકું આવ્યું અને છોકરીના હોઠ પર લોહી દેખાયું. સાથે જ ઉધરસ બંધ પડી ગઈ પણ જાણે શિત વળતાં હોય એમ છોકરીના પગ ઢીલા થઈ ગયા અને તેણે ટેકા માટે સવલાનો હાથ પકડી લીધો.

સવલાના મનમાં અનેક ફેરફાર એક સાથે થઈ ગયા. આ ફૂલ જેવી છોકરી નક્કી થોડા દિ'માં જ મરી જવાની ! અને કેવી સુંદર હતી એ, કેવી સુંદર ! શું ભગવાન એવો જ સુંદર નહિ હોય ? કાકાનો માર ખાતો તયેં જો આવા જ કોઇ ભગવાન દેખા દે તો માર પણ ન લાગે !

પણ સવલાને જાતનું ભાન થયું 'અરે બુન, હું તો ઢેઢ છું.' કહી એણે હાથ છોડાવી લીધો.

છોકરીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. હોઠ પરનું લોહી નાના એવા રૂમાલથી સાફ કરી નાખી એણે રૂમાલ કેડી પર નાખી દીધો. સવલો એ રૂમાલ તરફ જોઈ રહ્યો કેમ કે, એનાથી આ છોકરીનું દરદ અને રોવું જોવાતું ન હતું. એના ગળાંમાં પણ ડૂમો ભર્યો હતો. એને થાતું હતું કે લાવ એને ઉપાડીને વાડીએ કે પાછળ મુખી કાકાને ઘેર મૂકી આવું !

સવલાને પડખા ભર સુતાં સુતાં એ છોકરીને યાદ કરતાં આજે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંસુ આવી ગયાં! મેધાપરની સુકી હવા તો ગમે તેવા એ રોગને ય સાજો કરી દીયે! ને જો એકવાર ત્યાં પોચું તો ગામને એવું બનાવી દઉં કે, પછી દુનિયા આખી ત્યાં સાજી થાવા હાલી આવે!

તો પછી ગામ છોડી મુંબઈ આવવાનું મન કેમ થયું હતું? એ છોકરીને લીધે જ ને? જાણે મુંબઈ એવી છોકરીઓથી ભર્યું હોય! અને પોતે બધાંને પોતાની જાતની માની હાલી નીકળ્યો હતો! કાકાનો માર, અપમાન બધું સાવ ઝેર જેવું કરાવનાર શું એ જ નહોતી!

પણ પછી તો શહેરે એને બરાબર સાથમાં લીધો હતો! ચાલતાં અંધારાંમાં રહીને ય એને પહેલાં તો લાગતું હતું હતું કે આંઈ તો એક સુવાનું જ છે ને? બાકી તો આખી મુંબાઈ આપણી હોટલમાં, ટ્રામમાં ટ્રેનમાં, સીનેમામાં ગમે ત્યાં ઘૂસી જાવ કોઈ રોકતું નથી! મેળાપરમાં જે, ગામને અડયા વગર માત્ર કાકાના મારનો જ માત્ર સ્પર્શ પામેલો સવલો મુંબઈની દુનિયાનાં ભાતભાતનાં માણસો હારે હૈયાં મિલાવી હાલતો હતો!

પણ સવલો જે નહોતો સમજ્યો એ ચાલ ભારે જબરી હતી. સવલાનું મન ભલે જીવન અને સુખના સૂર્ય માટે ઉઘડતાં કમળ માફક જાગી ગયું હોય, એના પગ તો કાદવમાં જ હતા! આજુબાજુ ગંધાતાં કોહાતાં પાણી અને કચરાનાં મચ્છરો દેડકાં અને સાપ હતાં!

હોટલુંમાં ભલે કાચની ધોળી રકાબીમાં ભજિયાં આવે, પણ હતા તે ચાલના કચરા જેવા લોંદા જ. મોટી, બળતાં પેટને ઠારે એવી હોટલમાં તો પગ મુકવાય પૈસા નહોતા!

પહેલાં તો કામ પતે અને અને મુંબઇ જોવા હાલી નીકળતો. એક રસ્તો ખાલી નહોતો કે જ્યાં બજાર ન હોય! એમ માણસુ કાંઇકને કાંઇક વેચાતું લીધા જ કરતાં હતાં!

પણ ચાલમાં પશવો, કાનજી ખીમો અને ડોળિયો પણ હતા.

'ઓ હો સવલાભાઇ આજ ક્યાં ફરી આવ્યા?' વગેરે ટોણાથી–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેમાં કોઇ કોઇનાં બૈરાંઓ પણ ભળતાં—એ કંટાળી ગયો, કે પછી એના હેત હૈયાંને મુંબઇની મહાન બજારમાં એક કોળિયો પણ ન મળ્યો એટલે એ પણ ફાવે તેની સાથે ભળવા ને ભટકવા લાગ્યો !

પૂરાં બે વર્ષમાં તો સવલો ખરેખરો મુંબઇનો જીવડો થઈ ગયો. કામકાજ પતાવીને હોટલુંમાં ધામા નાખવા, સીનેમાનાં ગાયનો સાંભળ્યાં કરવાં, વાળતાં વાળતાં ગાયા કરવાં અને બડાઈઓ ભરી વાતોના ચાપડા ઠોકયા કરવા. નહિ નહિ કરતાં વીસ પચીસ બીડીનો ધાણ નીકળી જતો અને ખીસું ખાલી થાય તો ઉછીના લઇને ય હોટલ અને બીડીના ધુમાડામાં બેઠા વગર જીવને ગોઠતું નહિ. જાણે કે એના વિના તો આ ઝાકઝમાલ મુંબઈ નકામું છે !

કોઈ કોઈ દારૂ પીતા, ખીમા જેવા બાયડીઉંની બજારમાં રખડતા પણ સવલો એ બાજુથી સાવ વેગળો રહ્યો હતો. હા, ખીમા જેવા માણસની વાત સાંભળતાં એ ગળે આવી જાતો. 'હવે રાખ રાખ, મુખાં !' એમ કહેવા સવલાને મન થઈ આવતું. તો કોઈ વાર સાવ કંટાળો આવતો. બાયડીઉંની પીંજણની ય હદ હોય ! પણ ટંટો થવાની શરમે સવલો મૂંગો મૂંગો સાંભળી લેતો:

એમ તો એણે આખી મુંબઇ સહી લીધી હતી. બેળેબેળે જિવતર એટલે વખત કાઢી નાખવો એવું જ એના મનમાં ભરાઇ ગયું હતું.

એક વાર ભંગીઓનો એક નેતા મળ્યો હતો.

સારાં સફાઇબંધ કપડાંવાળો માણસ ભંગિયાંની ચાલમાં આવે એટલે બધા શેહ ખાઇ જાય તેમ સવલો પણ કંઈ કંઈ થઇ ગયો હતો. કોઈ કહેતો હતો કે, ગાંધીનો માણસ છે; કોઇ કહે, ઇતો ઓલા મજુરવાળા છે. તો કોઈ ચાલાક ગણાતો કહેતો, 'ભાઈ ઈ તો છુપી પોલીસનો માણસ છે. આમ આપણા ભરમ જાણી લેવા ફરે સે.'

અચાનક પોતાની ઓરડી ઉપર એને આવેલો જોઈ સવલો, કઈક પેલી છોકરીને જોઇ થયું હતું એમ, બાઘોલા જેમ ઉભો થઇ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને બેસવાનું પણ કેમ કેવાય? ને ઈ ઊભો હોય તો સામે ઊભા પણ કેમ રે'વાય?

પેલાએ આવીને કહ્યું : 'અહીંયા નિશાળ કાઢવી છે. ભણવા આવશોને?

સવલાએ કોઈ દિવસ આવી બાબત વિચાર કર્યો નહોતો એટલે જવાબ વગર ઊભો રહ્યો.

પાછળ વાતચીત સાંભળવા ટોળે વળેલા ચાર પાંચ જણા સારું લગાડવા બોલી ઊઠયા : 'સા'બ ઈ તો બાંગો છે!'

'હેં?' કહીને પેલા જુવાને ફરીને બધા સામે જોયું અને બધાને પાછળ હટી ગયેલા જોઈ પૂછયું :—

'કેમ, તમે બધા આવશોને?'

બધાએ એક બીજાનાં મોઢાં જોઇ હકારમાં માથા ધુણાવ્યાં. એટલી વારમાં તો સવલો સ્વસ્થ બની ગયો હતો અને કહ્યું કે, 'સાબ મને વાંચતાં આવડે સે.'

'એમ? ત્યારે તો તું બધાને ભેગા કરી શકશે! ચાલ મારી સાથે આપણે નિશાળનું કામ નક્કી કરશું;'

સવલો, ભોંયપર પટેલી કાળા રંગની પણ મેલથી પીળી પડેલી ટોપી માથે નાખી બહાર નીકળી પડયો.

એ પછી તો સવલાની મહેનતે રોજ જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓની નિશાળ ચાલી પછી એક વખત એમાંથી યુનિયન ઊભુ થયું અને હડતાળ પણ પાડી. અને સવલો જેલમાં પણ જઈ આવ્યો. પણ દુનિયા ફરી નહિ. પેલા જુવાનની સાથે બહાર નીકળ્યો ત્યારે જે નવાં જિવતરની આશાથી સવલો ભર્યો હતો એ બે મહિનાની જેલની સરખી મજુરીમાં કોથળો થઈને બહાર પડયો.

જાત ભાઇઓ બધા રોજ હોટલું ભરતા, વેઠયા જિંદગી ગાળતા હતા. નેતામાંના કોઇકે કહ્યું 'યુનિયન ઊભું કરીએ.' પણ સવલો કહે 'ના રે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જોતા નથી ? ઈ તો બધા એમાં જ મરવાના ! ને મારામાં તો હવે જોર રહ્યું નથી !'

પણ ચુપ થઈ ગયેલા સવલાના દિલમાં હોટલું તરફ નફરત આવી ગઈ હતી.

બધાની રોજ રોજ વેડફાતી જિંદગી જોઇ એની છાતીમાં શૂળ ઊઠતું. કામકાજ કરી સીધો પથારીમાં પડતો અને 'કાંઇ થવાનું નથી, કાંઇ વળવાનું નથી. આ તો અંધારિયો કૂવો છે !' એવા વિચારો ઘોળતો બીડી પીતો પીતો રાતની રાતો કાઢી નાખતો. ખીમા જેવા વાત સંભળાવવાના શોખીન કે, કોઇ સવલાની હાલત જોઇ પીગળતા કોઈ પૂછતા :

'હાલને જરા ફરી આવીએ ?'

તો સવલાનો જવાબ તૈયાર હતો : 'શું કરવા ?' જેનો જવાબ કોઇ પાસે નહોતો. કોઇ વાર મન હળકું કરવા બોલતો પણ ખરો. એને આ હોટલ, સીનેમા ને ટ્રામું સિવાય કાંઇ કરવાનું ખરું ? આ યુનિયન કર્યું પણ જેલમાંથી બા'રો આવ્યો ત્યાં ધુમાડો પણ નથી રહ્યો !'

મળવા આવનાર આ કચવાટથી કંટાળી ચાલ્યા જતાં. કોઇ વાર ઝગડા કે કેશવાની વહુ આવી પૂછતી :

'કેમ સવલા ભઇ, કાકાને પત્તુ-બત્ત લખ્યું ? આમ વગર વાંકે જીવ ઉપર શું દાઝતા હશો ?'

સવલો કાંઇ ઉત્તર ન આપતો. કોઈ વાર એના જેવા દસબાર જણના રોટલા ઘડી દેતી ગંગડી રોટલો મૂકતાં પૂછતી : 'તિ હમણાં કેમ બાં'રો નીસરતો નથ ? બધા કે'સે સવલાને વળગાડ થ્યો સે.'

પણ સવલાને કોઇ વાત હલાવી શકતી નહિ. એના મનની નિરાશાથી શરીર દુબળું પડતું હતું કે પછી એકવાર કથળેલું શરીર બેદરકારીમાં પડી મનને ય નિરાધાર કરતું હતું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડ્યાં પડ્યાં ગોદડી નીચે હાથ નાખી બીડી કાઢીને પેટાવી સવલો સળી સામું જોઇ રહ્યો. ક્યાં હતી ઓલી છોકરી! મરી જ ગઈ હશે! અને પોતે ય હવે એ જ રસ્તે હાલ્યો જાતો હતો! એમાં શું નવાઈ હતી? અને શું વાંધો હતો! કાંઈજ નહિ!

બળતી સળીએ આંગળીને દઝાડતાં હાથમાંથી પડી ગઇ પણ મન કહેતું હતું: 'ભલેને આંગળી બળી જાય! જોઉં તો ખરો જીવતું અંગ બળે તો શું ફેર પડે છે?' અને જોસમાં આવી બીડીનો સટ લેતાં જ છાતીમાં ચાસકો નીકળ્યો.

એણે તરત બીડીને ભોંમાં દાબી દીધી પણ એનું મન અને શરીર રોગ સામે બળવો પોકારી ચૂક્યું હતું!

જાણે કોઈ જાદુગર ગંજીફાનાં પાનાં ફરફરાડ ફેરવતો હોય તેમ દરેક જોયેલી વસ્તુના ન જોયેલા અરથ છેતરપીંડી અને બીજાનું ખાવાની ટેવ બતાવી ઝપાટાબંધ ફરવા લાગ્યા. રોગે ઘેરેલાં મનનો પરપોટો જાણે દુનિયાને સમજતો ફૂલતો હતો અને ઉપરના ભીના ચળકાટમાં દરેક બનાવ નકામી હાયમારીની પસાર થતી હાર માફક પલટતો હતો.

શાકવાળીઓને પોલીસો પકડતા હતા, શાકવાળીઓ શાક લેવા આવતા વેપારીને લોભાવતી હતી, માણસોને જલદી મુકામે પહોંચાડતી ટ્રામ એની મહેનતનાં ફળને પણ જલદી ખતમ કરી નાખતી હતી; દુકાનોમાં પડેલા મિનિટે મિનિટે વેંચાતા માલમાં ચળકાટ હતો પણ ખરીદનારને એ લોભાવ્યા પછી કામ આપવાની નહોતી, મીઠાઈવાળાની મીઠાઈમાં કેસરને બદલે રંગ હતો, વાજિંત્રોના ગીત મેઘાપરના દિલમાંથી મેળે મેળે નીકળતા રાસડાં નહીં પણ નકામી મારી જાતી જિંદગી ભૂલાવવા થતા તીવ્ર અવાજો જ હતા! માણસોના મોઢા પર પૈસા, સ્ત્રી, સત્તા અને કેવળ દુરાચારો માટે જીવતા, જીતેલાને હારેલા જૂગજૂના આંકા હતા. આમ ક્યાં હતું જિવતર, જે મેઘાપરની સીમના તડકામાં પાણી માફક ચાલ્યું જાતું હતું? આ તો વેઠ હતી વેઠ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવલો જાતને કહેતો હતો 'હાલને એલા, આજ આમાંથી જાતને મોકળી કર! આ વલખાં અને તે ય સાવ ખોટાં, આજ માટીના દેહથી બધી આળપંપાળ ફગવી દે! મનખો તો ઢોરના જિવતરથી ય બદતર છે. ઢોર તો માળાં ગમાણમાં જ મરે છે! પણ આ તો ગમાણમાં મરવું ને માન્યા કરવું સરગ! આજ તો બધા ઢોંગને જાતે ફેંસાડા કરી નાખ! આંઈ તો કોઈને કોઈની પડી નથી હાથે કરીને જાતને મુરખ બનાવવી?

ધરતીના કિચડ અને અંધારાં આકાશની વચ્ચે દબાતી ચપટી થતી દુનિયાનાં આવાં કૈં કૈં દશ્યો તેના મગજમાં ચડતા હતાં. માણસોનાં પાન ખાધેલાં મોઢાં, પડેલા દાંતની વચ્ચેની ખાડ, બધાં કોઈ બદસુરત અરથ વગરની દુનિયા આખીમાં ફેલાયેલી બદી જેવાં એને કહેતાં હતાં બધું નકામું છે. જાગો અને ઉંઘો, જીવો અને મરો! એમાં ફેર શું છે? મોતની વાટ જોવા જીવતરને હાથે રે'સાવું શું કરવા?

વિચારો—અસંબદ્ધ છતાં નકામાં જીવતર અને મોતની ટાઢકના એક જ રસ્તે દોરી જતા એને ચારે બાજુથી અસામાન્ય મોટા થઈ દબાવતા હોય એમ એના હાથ ઝડપભેર પછેડીનો ફાંસલો તૈયાર કરતા હતા.

અચાનક પેલી છોકરી યાદ આવી. મનને ઝટકારતાં એ મોટેથી બોલી ઊઠયો: 'ફૂલે ય મરે છે ને કચરો ય મરે છે!' અને ફાંસલો વળીમાં બાંધી ખેંચી જોયો. વળીની ધૂળનો કચરો આંખમાં પડયો એને કાઢવાની રાહ જોવા પણ એને ફુરસદ નહોતી. બારણાં પછવાડે કોલસાનું ખોખું હતું એ ખાલી કરી ફાંસલા નીચે મુકી ફાંસલો પકડી માથા ઉપર નાખ્યો.

અચાનક રસ્તા ઉપર એક હાકલ પડી: 'દુનિયાકે મજદુર એક હો!' સરઘસનાં હજારો ગળાં બોલી ઉઠયાં.

એ ભિષણ અવાજને સાંભળતો સવલો એક ક્ષણ ઊભો રહી ગયો. પરંતુ એ એક ક્ષણ બસ હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ મહેનતની ઘોર જેવી જિંદગીમાં હજી પણ સુખ માટે લડવા માણુસ જીવ્યે જાય છે? કઈ ચીજને આધારે? સારાં માણસો મરી પરવારે તો બાકી કોણ રહેશે? જીવવાનો હક્ક કોનો? મરવું એટલે તો આ બધાંની મહેનતની કબર ઉપર હું જ માટી ફેરવું!

ફાંસલાને કાઢી નાખી સોમો નીચે ઊતરી ગયો. થાકના માર્યા પથારીમાં બેસી જવાયું. આંખનાં કણાં અને દિલના દુ:ખો સાથે જ વહી રહ્યાં.

હલકા થતાં હૈયે પણ વિખરાતા વાદળોમાં વિચારની બળવાન વીજ એક ક્ષણ ચમકી ગઈ—

જો મજૂર ન જાગે, તો આ મારી જેમ દળાતી માણસજાત આ જીવતર માટે મહેનતનાં મોત સામે લડશે કોણ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જય હે, કવિરવિ !

સુન્દરમ્

તવ ગીતસલિલની સલીરધારા
વહી નિરંતર છલકી કિનારા,
ગુજરી દિકદિકકર્ણે, વનતરુવરને પર્ણેપર્ણે,
પૃથિવીઉરને નૂપુર છંદે પુલકિત કર્યું અભિનવ આનંદે,
જનગણઉર અભિગાયક કવિ હે ! ઝીલી તવ રસગાથા
ભરતી ફેરે જયરથ વિચર્યો વિશ્વતીરથને પાથા,
જય હે! જય હે! જય શાશ્વત ગાતા !
કાલકૂટ વિષહરણ વિધાતા !

ચિરસૌન્દર્યરસિત તવ વાણી,
ગીતિ ઝંકૃત આર્ષ પુરાણી,
કાનનમાં ઋષિઆશ્રમવૃન્દે, દેવભુવનને મંદ્ર મૃદંગે,
રાજભવનને વિલસિત રંગે, દીનજનનને ખંડિત અંગે,
શતશતવિધ સૌન્દર્યવિધાયક કવિ હે ! તવ કલગીતા
શિશિરાહત માનવમનકુંજે વસંત થઈ પલ્લવિતા.
જય હે ! જય હે ! જય પ્રાણપ્રવર્ષા,
અભિનંદિત જગઉદધિ પ્રહર્ષા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંતરતમ અંતરની રાગિની,
તલસનની આરતભર કાહિની,
પ્રાણવીણાના કંપિત તારે ઉદ્દગારી મુખરિત અભિસારે,
નિદ્રિત ચિત્તની વાસવદત્તા ઝબક પરી ભઈ પ્રભુપ્રમત્તા.
પરતમ રસ કલ્લોલક કવિ હે! રવિ તવ કાવ્ય સમીરણ
ધરણીતલ રણપટ પર વરસ્યા દિવ્યામૃત રસવર્ષણ.
જય હે! જય હે! નવ સૂર કબીરા!
કાલિદાસ રસભર્ગ ગભીરા!
તવ ગીતસલિલની સલીલધારા
વહી નિરંતર છલકી કિનારા.

•

વહે છે ધારાઓ

ઉમાશંકર જોષી

વહે છે ધારાઓ યુગ યુગ થકી ધાન્યધનની,
પ્રફુલ્લેલી નિત્યે ઋતુ-ઋતુ-ફળે ધન્ય ધરણી.
પડોશીનાં પોષ્યાં શિશુ કંઈ હજી પોષીય રહે,
બતાવો છો માડી ઉદર અમને કેમ જ કહો!
પરાયાં પોતાનાં કદી નથી ગણ્યાં છેય ધરવ્યા
અરે મોંઘાં સ્તન્યે કંઇ વિષધરો, અન્ય નિજ વા.
કમી શાનીયે ના, નવ કૃપણતા જાણી કદી યે:
અહો આ કાર્પણ્યે જનનિ વિંટળાઇ કયમ જીવે?

અમારા આયાસો અબલ મૃદુ આક્રંદ સમ હા!
ડુબે એયે ઘેરાં જગકલહયંત્રો મહીં મહા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે ના એકેયે કણ તવ મુખે મૂકી શકિયે,
અને જોડી બંને કર, તવ મુખે તાકી રહિયે.
તને ડંખે માડી ઉદર મહીં ખાડા અસહ, કે
અહીં આજે લાજે, જણતર છતે, પેટ તુજ તે!

રેંટિયાબારશ
૧૯૯૯

ભલે સજની સંચરો!

કરસનદાસ માણેક

ભલે સજની, સંચરો, ન નીર નયને ભરો!
કરો ચરણસ્પર્શથી અવર દેશ કો ઉજ્જવળો!
ઘણાં વરસ આપણે સહવસ્યાં, હસ્યાં ને રડયાં,
લડયાં ય તે કદી, કદી ક્ષણજીવી ઝનૂને ચડયાં,
ભવાં ભીડી, ચડાવી મ્હોં, કરડી ઓઠ ઘુરકયાં ય તે!
ખરૂં! સ્વપનમાં ય તે ન હતી કલ્પી આવી ઘડી:
ન ધાર્યું'તું રહી જશે અણચિંતિ સુધાની ઝડી!
અરે મધુર ભાવિની હૃદયહારિ ચિત્રાવલી
કંઈક ચીતરી; ભરી નરી અધીરતા પ્રાણમાં!
ત્યહાં-વીજળી ત્રાટકે જલદહીન આકાશથી,
તુટી ત્યમ વિયોગની, ઉભય શિર શમશીર શી,
ઘડી કડકડી; અને
પ્રચંડ ભૂમિ-આંચકે
તરુ-ઉર વીંટાયલી લલિત વેલી સો જોજને
ઊડી જઈ પડે-પડયાં ત્યમ સુદૂર અન્યોન્યથી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભેદ્ય થઈ ગૈ' ખડી ભયદ ભીંત સંસારની
વચોવચ જ બેયની !

હું તો પ્રિતમ તે રહ્યો પ્રિતમ; અન્ય પિતૃવર્યો
પિછાન ઘડીની વિના તુજ પતિ બની ચે ગયો !

કર્યું તુજથી જે બન્યું વિહિત શાસનો ટાળવા :
લડી, ઝગડી ને રડી પ્રલયપૂરને ખાળવા !
સુકેલ સતતાશ્રુએ નયનપંકજો તાહરાં
સુલોચન, હજુ સ્મરૂં-સ્મરૂં, ભરાય હૈયું ત્યહાં;

છૂટેલી, વિખરાયલી હૃદય-કાળ ફફડાટ શી
ત્રિવેણી તુ જ કેશની :
સદા વિરહી વેશની પ્રતિનિધિ-પતાકા જગે,
થઈ મુજ સનાતન સહચરી રમંતી દૃગે;
વિવર્ણ વળી સાડી જે ફક્ત દેહ આચ્છાદવા
વીંટાળી'તી યથાતથા :
કદી શું કરુણા-કથા
(મહા-પ્રલયની વ્યથા)

ભુલીશું સખિ, તે દિ'ની કડડભૂસ ધરણી ઢળી
ક્ષણાર્ધ મંહિ જે દિને સકળ સૃષ્ટિ સ્વપનાં તણી !

ત્રણેય શબ્દો હજુ-બલિ રસાતળે ચાંપતા
હરિવરતણા ત્રણેય પગલાં સમા સાંભરે !
'બધું ઉંધું વળ્યું !' કહી નયનયુગ્મથી વ્હૈ જતાં
વિલોલ ઉરને કુંણા કરતલોથી થંભાવતી
છબી સજની, તારી એ, સ્મૃતિપટે જડેલી, શું તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદીય, જનનાન્તરે, રજભરેય, ઝાંખી થશે !

છતાં નવ ઘટે હવે નયનનીર ભરવાં, સખિ,
ઉન્હાં ઉર-સમીરથી હૃદયહીર હરવાં સખિ,
બન્યું બની ગયું જ જે, અફળ તંત કરવાં સખિ,
ન ક્રંદન ન ઓરતા, ન અરમાન ધરવાં સખિ !

હું જાણું સજની, નથી તું થઇ દૈન્યદિગ્મૂઢ કૈં–
હતો ન કૈં આપણો પ્રણય મ્હોરની ઘેલછા !
તું ને હું કંઈ શૈશવે સ્વપનસૃષ્ટિમાં મ્હાલતાં
સમુદ્રતટવેળુમાં ગઢમિનાર બાંધ્યે જતાં

કઠોર જગતંત્રવાસ્તવિકતા થકી વેગળાં
ગમાર, ગભરૂ, કુંણાં ઉરમિ-બાળ થોડાં હતાં !

ન તેમ વળી આપણે પ્રથમદર્શનોત્પન્ન કો
સુદુર્જય વિકારના મૃદુ શિકાર ભોળાં હતાં !

દિધેલ વિધિએ તને સુરુપરાશિ સોહામણો;
સિંચેલ પ્રતિભા-પ્રભા સુરુચિ તાહરે અંતરે;
સુઓપ વપુ-ઉરના વિરલ યુગ્મ ઐશ્વર્યને
વસી વિનયવર્ષતા ગુરુકુલે ચડાવ્યો સખિ !

તું ને સજની હું મળ્યાં પ્રથમવાર ત્યારે કંઈ
હતી ન રસ-ચન્દ્રિકા નવ ઉષા ગુલાબી હતી,
ન વા સ્થલ હતું નિતાન્ત રમણીય કો એહવું
જયંહિ અવશ ભિન્નજાતિ-મિલને મનોભૂ સ્ફુરે !
ન તેમ વળી વાયુમંડલમંહિ ખુણે ખાંચરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રજે રણકતું હતું મધુરવાત્મ રોમાન્સ કો !
હું તો ટુટલ ખુર્સીમાંહિ સિગરેટ પીતો પડયો
હતો, અડધ ઉંઘમાં ફક્ત માંકડો વીણતો
અને કદી કદી ઉંચે ચડી જતા ધુમાડા મંહિ

પ્રમોશન- રિડકશનો ચીતરી રાચતો કંપતો !
ત્યહાં તુ ટપકી, સખિ, અમૃતબિન્દુ વેરાનમાં
પયોદહીન વ્યોમથી જયમ જુવાની લૈ ઉતરે;
અને રણની આગઝાળ જલતી ધરિત્રી ધરે

નવાં શ્વસન ને નવાં વસન ને નવી વાસના
કંઈક મહિના વીત્યે ! બસ તું હૂબહૂ એ રીતે
ઉરે મૂંગી પ્રવેશી ગૈ; પછી અનેક વરસો સુધી
અબોલ અણચાલ નિષ્ક્રિય લપાતી બેઠી રહી !

અરે ખબર ત્યાહરે શી હતી કે શિરસ્તા મુજબ,
તને, બધી અમારી ઑફિસની શર્ત સંતોષતી
ઉમેદવતીને, બડા ઉપરી સા’બના હુકમથી
સ્વમન્ત્રી પદ સ્થાપતાં જીવન માહરામાંહિ મેં
પ્રચંડ પરિવર્તની ધરણીકંપ વ્હોર્યો હતો !
પ્રમોશન ઘણાં લહ્યાં,
રિડકશન ઘણાં સહ્યાં,

પ્રમોશન પરંતુ આ જડ જગત્ થકી જ્યોતિમાં
કદી ય નવ માણ્યું’તું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને રિડકશન હવે—
વળી ? નયન જો દ્રવે ! સમ તને સખિ, જો રુવે !
રિડકશન વિના પ્રમોશન મિઠાશ કેવી ખુવે !

રિડકશન પ્રમોશનો કુશળતાથી ભેગાં વણી;
મહાવણકરે રચી મનુજજીવનોની ઝીઝી
અસંખ્યવિધ ચાદરો, ન કરવી ઘટે મેલી તે
નિરર્થ કચવાટ ને કરુણ ક્રન્દનાશ્રુથકી !

[અપૂર્ણ]

●

શેલીને

હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ

તેં પર્વતીય પ્રકૃતિ નિરખી, અનેક
રંગી દીઠી ગગનશોભન વાદળીઓ,
મૃત્યુસમો નિરવધિ જલરાશિ, ચંદા
ફક્કી વળી સરતી વાદળમાં; દીઠાં તેં.

સ્વાતંત્ર્યમાં મનુકુલોની બધી ય સિદ્ધિ
છે; જોઇએ, સમર તેં સહુના વધાવ્યા
જે અર્પતા જીવન માનવતાની બેડી
તોડી ફગાવી મથતા નવભાવનાર્થે.

જ્ઞાને, તમે નૂતનસર્જન આશ જોતો
સૌંદર્ય સ્પર્શ મહીં ચેતન અગ્નિજવાલા
તેં દેહ બંધ થકી મુક્ત, અબંધ પ્રેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયો, પીધો, 'નુભવીને અમને ય સિન્ધુ
એ પ્રેમનો નિરખાવા, અવગાહવા એ
આવ્યું ત્રિજું નયન તેં શિદ એનું જોવા.

ચંડોલ ગાન નભનીતરતું ઝીલીને
ઉલ્લાસગાન મહીં જોઇ વિષાદ રેખા—
ને તે દીઠી શિશિર મારુત શીત પૂંઠે
ફૂંણી વસંતકુંપળો નવ-પ્રાણપૂર્ણ.
આ સાંકડા પૃથિવિના પથ છોડીને, ઓ
મુક્તાતમ ! ચિદ્ ગગનમાં કરતો વિહાર.

●

નિશાદર્શન

સુંદરજી ગો. બેટાઇ

સન્ધ્યા શમી આ જુહુને કિનારે,
ને ઘોર રાત્રી જગસિન્ધુ આવરે;
અમ્ભોધિ શું ગર્જન આ ચિરંતને
અહીં **મહાભારત** એમ ઉચ્ચરે ?
ઇતિહાસ તણે પાને પાને એક જ શબ્દ એ,
વર્તમાન કિતાબે યે વિધિની વક્ર લેખણે
માનવી રક્તથી પાછો ઘૂંટાતો શબ્દ એક એ.
અવન્ધ્ય ભાસે ધૃતરાષ્ટ્રવંશ !
કેવી ખડી કૌરવની પરમ્પરા
કૌટિલ્યના કોટિક ખેલ ખેલતી
વિભેદતી માનવતા ચિરંતના !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીરો તણું ક્રૂર વિનાશવાદ્ય
અનેક તારે જગ આજ ગાજતું;
સિકન્દરોની જબરી જમાતની
પ્રમત્ત શબ્દે સળગંત ઝંખના.

બુભુક્ષા પૂર્વમાં ગાજે તીક્ષ્ણ જાપાનચક્રની,
પ્રાચીન ચીનસ્વાતન્ત્ર્ય છેદી ઉત્કર્ષ ઝંખતી.
છેદાશે ચીન કે ઝબકી જાગશે નવસંસ્કૃતિ ?
એવા કૈં કૈં વિતર્કોની ડામાડોળ અહીં સ્થિતિ.

ઊઠ્યું ઇટાલી, હબસીનિયા ગ્રસ્યું,
અને હવે તો દિસતું જરી ગયું;
કર્યો જગે તે ક્ષણ ફફડાટ,
ના કિન્તુ કોઈ શક્યું રોધી વાટ.

લોભ માત્સર્ય ને દંભ તણા ત્રેવડ બન્ધથી,
રોધી સ્વાતન્ત્ર્યનું સત્ત્વ ખડી છે શસ્ત્રસંસ્કૃતિ.

મુસોલિનીની ન શમી જ ગર્જના,
ત્યાં હિટ્લરી વીજ પડી યુરોપમાં;
વિદ્યુદ્‌યન્ત્રો શાં સહુ રાજતન્ત્રો
પૃથ્વી વિશે સત્વર ખટ્‌ખટી ઊઠ્યાં.

સતામણી ધાંધલ એક પક્ષે,
મનામણીદંભ તણી ય લીલા,
ડરામણી, કૌશલ, શાઠ્યવિદ્યા,
ભેળાં મળ્યાં ને ખત સંધિનાં લખ્યાં.
એ લેખની શાહી સુકાઇ ના ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદ્દંડ નાઝી દલની પ્રચંડ
ભીંસે પીસાઈ ગયું નાનું રાષ્ટ્ર.

છેલ્લા મહાયુદ્ધનો અગ્નિશેષ
સંભાળથી સંધિ વિશે જ સાચવ્યો,
તે આજ સંવર્ધન પામી વિશ્વે
પુનઃ પ્રચંડાગ્નિ બની ભભૂકયો;
લીધ પોલાન્ડસ્વાતન્ત્ર્ય બલિ, તોય ન એ શમ્યો;
પીંખાયા રાષ્ટ્રને મારી પાટુ રીંઝ રણે ઘૂણ્યો.

પ્રતિભાની કદી ખોટ નથી જગતને નડી,
આજે યે પ્રતિભાખામી જગમાંહી નથી નથી.
હઠીલી ને છકેલી ને સ્વાર્થીલી પ્રતિભા જગે
વિધ્વંસમાર્ગ માતેલી મૃત્યુના ધ્વજ રોપતી.
સત્તાની, સ્વાર્થની ચાલે હોડ ઉન્મત્ત વિશ્વમાં
જગમંગલતા માટે પ્રતિભા પરિપૂત કયાં ?
ઇસાઈ જગતે માંડી ઈસુ–ઉદ્બોધ–તર્જના !

પૂર્વે કીધાં મૂઢ સામ્રાજ્ય લોભે
જે જે છાનાં પાતકો વા છતાં જે,
તે તે સર્વે ઊબળી આજ આવ્યાં,
ને પૃથ્વીને અંગઅંગે જ ફૂટ્યાં.
જ્યાં ત્યાં ચાલે રક્તની ઉષ્ણ ધારા,
જ્યાં ત્યાં ઊઠે ગંધ બૂરા પરૂના,
સોજા જ્યાં ત્યાં ને સડા સર્વ સ્થાને;
અસાધ્ય શું રોગ લાગ્યો ધરાને ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે મહાકાલનું ચંડ નેત્ર
વર્ષાવતું ભીષણ અગ્નિ-અસ્ત્ર;
ને માનવી સંસ્કૃતિ રક્તધારે
ન્હાઇ કદી કો નવો જન્મ પામે:
એવું ભયંકાર નિહાળી ભાવિ
મહા કવિ તણી વાણી ઘોષ ગંભીર ઉદ્‌ગિરે.

સ્વાતન્ત્ર્યરક્ષા લઘુ રાષ્ટ્ર કેરી,
ઉત્કૃષ્ટતા સંસ્કૃત માનવીની,
સંબન્ધમાળા આન્તર રાષ્ટ્ર કેરી,
લોપાઇ જાતી પરિરક્ષવાને,
ને વિશ્વને શાન્તિ સમર્પવાને
આજે મહાભારત યજ્ઞ આદર્યો;
એ યજ્ઞમાં બલિ બની કૃતકૃત્ય થાને!

આવાં ઉડન્તાં જગની હવામાં
ઉદ્દંડ ઉચ્ચારણ ગર્વગાજ્યાં.
યુદ્ધથાકયા, યુદ્ધત્રાસ્યા, લોહીભીંજ્યા જગત્તટે
શાન્તિની પ્રાપ્તિને માટે મૃત્યુ એક જ માર્ગ છે?
મૃત્યુમેઘ સમાં વ્યોમે વિમાનો ઘરૂઘરી રહ્યાં,
સિન્ધુમાં ય જગાડે છે ટૉર્પેડો મૃત્યુગર્જના,
પીસાતી અવની જાણે કરાલી કાલચક્કીમાં,
જલમાં, સ્થલમાં, વ્યાપ્યાં છે ઝેર મૃત્યુનાં.

પિશાચલીલા અવિવેક મૃત્યુની
ખંડેરાયાં કૈંક શહેર દાખવે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીંધાઈને મૃત્યુદાઢે ચવાયાં,
ઘવાઈ જીવે અધિકાં મર્યાં એ,
સ્ત્રી બાલ વૃદ્ધ કદિ ના રણમાં ચઢ્યાં જે.
વિજ્ઞાનમદિરામત્ત મર્કટી મૂઢ માનવે
સ્વકલ્પ્યાં ઇન્દ્રજાલોમાં માંડયો શું આત્મઘાત છે?
વિનાશવીજવીંઝાતો પૃથ્વીનો પટ વિસ્તરે,
કારમી માનવી ચીસો વાતાવરણને ભરે;
માનવી કવિતા એને શબ્દમાં શું જ ચીતરે?
વીંધી ગુહા શિખર તુંગ હિમાદ્રિ કેરાં
ને સિન્ધુમોજ ચઢી ચોદિશમાંથી આવે
ગર્જન્ત હ્યાં હૃદયભેદક માત્ર એક
મહાભારતનો શબ્દ तद्दूरे तद्वन्तिके.
સ્વાતન્ત્ર્યના—ના,

સામ્રાજના આશક રાષ્ટ્રપંજે
સ્વાતન્ત્ર્ય કાજે તલસંત તરફડે
બીજું મહારાષ્ટ્ર; અશસ્ત્ર જંગો
ખેડ્યા છતાં સ્વત્વ હજી ન સાંપડે.
અમિત્રનું યે શુભ નિત્ય વાંછતો,
અશાન્તિમાં યે વર શાન્તી ઝંખતો,
ફરી ધનુર્જ્યા શુચિ યુદ્ધધર્મની
સત્યાગ્રહી વીર દીસે છ સાંધતો.
નિઃશસ્ત્રતાની ઋતદર્શી એ ઋચા
ઉચ્ચારીને રાષ્ટ્ર પુનઃ પ્રબોધતો.
એ રાષ્ટ્રનો શાયર અલ્પ અક્ષરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘેરું નિશાદર્શન અહીં ચીતરે, ૧૦૫
અમ્ભોધિ–આરે વલખંત મુક્તિને.
અવનીને શિરે વીતે રજની પ્રલયંકર,
પ્રભાત તો દિસે દૂર સર્વભદ્ર શિવંકર. ૧૦૮

•

પગથીની કથની

ગોવિંદ સ્વામી

મોટરો, ગાડીઓ, ઘોડા, ટ્રામ ને કૈં સાયકલો,
ફાલતુ માનવીને કો વહેણ વચ્ચે વહી જતી;
કાલિન્દી સરખી કાળી, લાંબી વાંકી ચૂંકી જતી
ડામરની સડકના કાંઠાને રોકી રાખતી
પગથી હું હજારોની રજ માથે ચઢાવતી
જગત્પત્ની સમી આંહીં મૂગી મૂગી નિહાળું આ
જગની જીર્ણ સૃષ્ટિનાં નિત્ય નૂતન દર્શનો.

હજી તો આભની સડકો રવિકાજે ન સ્વચ્છ થૈ
રે ત્યાં કૈંકના પગલે હું કૃતાર્થ થઈ જતી.

મોડું થઈ જાય એ બ્હીકે મીલ મઝદૂર દોડતા,
છાપાના ફેરિયાઓના અવાજે કાન ફૂટતા,
લ્હેરીલાલા વળી ક્યાંય લટારો મારવા જતા
ફિલ્મના ગાયનો તાજા તાજા કૈં લલકારતા,
લ્હેરથી પાય મૂકીને અંગ મારું ચૂસી જતા.
ફાલતુ તારલા જેવા સૂતેલાને વળાવીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આભની સડકો ત્યાં તો ઝળાંઝળાં થઈ જતી
રવિરાજા તણી સ્વારી કાજે શી રમ્ય શોભતી.

ધરીને પ્રભુને જીભે વેપારી ત્યાં પધારતા,
મૂંડવો કેમ કોઈને રીત એની વિચારતા.

પોતાના બાપનું જાણે હોય એમ જ આવીને.
છત્રી કે પેનના મોટા ડૉક્ટરો આવી બેસતા,
મોસંબી વેચવાવાળા કે કૈં એવા જ ફાલતુ
આવી આવી જમાવે ત્યાં અડ્ડાઓ કૈં અવાનવા,
પોતાનો ભૂંગિયો પોતે પોકારીને ગજવતા
બજારાંગણુ આખું ને સાથે પોતે ય ગાજતા.

આંધળાં આંગહીણા કે લૂલા લાચાર આવીને
ભિખારાં ધર્મના નામે પૈ પૈસા કાજ બેસતા.

અજાણ્યા પંથીઓની ત્યાં કતારો કૈંક જામતી,
ને એમ ઘરાકોની ભીડ મારે થતી જતી.

સાંજે આભની સડકો જ્યારે ધૂસર થૈ જતી
માથે મારે ઘણીયે ત્યાં ધૂળ થાપી જઈ જતી.
ચૂસેલી શેરડી કેરા કૂચા જેવા મજૂરની
કતારો ઘેર દોડે ત્યાં થાકેલી ને ઉતાવળી.

આવી આવી હજારોની મેદની નિત્ય આવતી,
સર્વના પગલા ચૂમી કૃતાર્થ થઈ ઊભતી.
વેશ્યા કેરા ઘરાકોથી મારે ઝાઝા ઘરાક છે.
મૂગા મૂગા બધાની ય તો ય સેવા બજાવી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને રાતે મૂક હૈયે હું ચાંદની શીત ઝીલતી,
હોટલના બાલુડાકેરા પારણાઓ ઝુલાવતી,
ભિખારી કૈંકને મારે ખોળે વિશ્રાન્તિ અર્પતી,
આંધળા અંગહીણાને અંકે મારે સુવાડતી
આભની સડકોમાંયે તારલાઓ અવાનવા
આવીને વિહરી રહેતા તેમ મારે ય ખોળલે
નિત્યના બાલૂડા મારા સેજ મારી સુહાવતા.

એમના ઘરમાં કોઇ માતા કે બાપ ના મળે,
દિવસે આંહી બેસીને ભીખ માગી પૂરું કરે,
શૈશવે સાહરે ખોળે કૂદતા નાચતા રમે,
યૌવને ભીખ માગીને મહેનતે વા પૂરું કરે.
વૃદ્ધત્વે ભક્તિના ધામો આંહીં સર્વે જમાવતા,
જિંદગી એમ એ મારે ખોળે આખી વિતાવતા.

સાથી મારા સદાના એ જિંદગીઓ વહાવતા,
પગથી હું અને એ ય વિશ્વની પગથી સમા
અર્થના રથની નીચે રગદોળાય માર્ગમાં,
ઘસારો અદકો લાગ્યો તોય એને સહી લઈ
વિશ્વની વણઝારાનો ભાર પીઠે વહી જતા,
અમારે નિત્યના આંહી સૂતા સૂતા નિહાળવા
સૃષ્ટિના રથના પૈડાં છાતીએથી ફરી જતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દવ લાગ્યો–

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

દવ રે લાગ્યો ને ખંડો સળગિયા
સળગે સાગર ને આભ,
બળ્યાં રે શે'રો ને બળિયાં ગામડાં
સારે સંસારે લાય–દવ રે

(૨)

ઊંચી રે ઇમારત બાંધી બુદ્ધિએ
તેનાં મોભેય ઝાળ.
મથીને હૈયે રચિયા બાગ જે
લાગી તેમાંય આગ—દવ રે

(૩)

લોહી રે પડે ને લપકી ઊઠતી
ઝાઝે જોરે એ ઝાળ,
ફરે રે જળમાં જાતી આભમાં
તેને શાની રે પાળ.—દવ રે

(૪)

બળે રે મહેલો બળતાં ઝૂપડાં,
સળગે મોટા ને બાળ.
ઊભા રે સળગાવી દૂરે જે બધા
થાતો સહુનો એ કાળ—દવ રે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૫)

બુઝાવી શકે ન એને રાજવી,
કોઇ નહિ વા કુબેર.
એક રે સૌ થાયે અદના આદમી
ત્યારે અટકે એ કેર—દવ રે

●

શરીર વિજ્ઞાનના શોધકની જીવની વાંચીને

સ્વાપ્નસ્થ

અહીં પ્રકૃતિની પ્રવાહવશ નિત્ય ક્રીડા થકી
અલિપ્ત, નિજ અર્થપૂર્ણ, જનચિત્ત સૃષ્ટિ ખડી;
અકાલ જનમૃત્યુ કારણુ તપાસી ઉન્મૂલવા
પ્રજીવક શરીરતત્ત્વ તણી જે કરે સાધના?—
ઊભો મનુજ મર્ત્ય, કિન્તુ મનની પ્રમાનુષતા!
લસી પ્રબળ શી રહી નયન બુદ્ધિનિષ્ઠા મહા!
સજીવ, ગ્રહતી શરીરગુણ માનવોત્ક્રાંતિના.
ટટાર ક્ષણજીવી શું શરીરની જ છે શક્તિ આ?

અહીં અમર કાલમાં ક્ષણ મહીં ક્ષણો જો, મરે;
અશેષ કદિ વસ્તુના; પણ અશેષ વ્યક્તિત્ત્વ આ
અયાદ યુગથી બન્યાં, બની રહ્યાં પલે ને પલે,
અશેષ નહિ તેમ આ જીવન, વિશ્વની ચેતના;
અજર, અવિરામ, ઉન્મુખ, વિરાટ ઉત્ક્રાંતિનાં
બલે મહીં જિવી અમર્ત્ય બની માનવી મર્ત્યતા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યૂ. એસ. આર. વિલ્કીનો રૂઝવેલ્ટને પત્ર

બલવંતરાય ક. ઠાકોર

[પંચશુ છંદ]

પ્રમુખશ્રી, આ મહાવિગ્રહે એક અવલોક્યું અદ્ભુત જગે : માછિમાછણુ બ્રિટિશ આઠથી એંશિનાં
સેંકડો સાતદિન આઠ ઉલટેલ, ડંકર્કથી
અસમ યુદ્ધશ્રમિત લાખ એંઅઢિ સુવક શત્રુના
ગગનથી પીઠથી બાજુ ઉભયે થકી ઉગ્ર ને
સતત સંહારમાંથી ઉગારી, બ્રિટિશ ખાડિને
પાર, પ્હોંચાડવાને વતન. બીજું અદ્ભુત અહીં
જોઉં છૂં: હૂં ન, જગતે જુવે ન્યહાળિ હ અંચરજે.

આ સ્ટલિંગ્રાડ છે હોવિ તો નોક પર. ઇયાં થકી
નાઝિદલ ગરુડતીણી નજર એકગમ મોસ્કો,
મગ અવર ખચિતગિરિ પ્રાંત કૉકેસસે ફેંકતૂં,
બેયને બેચરી ઝાળ પર ઝાળના રાક્ષસી
ઇલ્મને સાટકે સાટકે જેર કરવા તણો
કારસો રૌદ્ર ઉત્સાહભર અનવરત યોજિને
વીંઝિને, સ્વસ્તિકો–નિજ વિજયવાવટા, રોપિ ત્યાં
યે શકે. આ દ્વિનદની જુવો જોઇ નકશે રહો
લંબપ્હોળી વિવિધ ખીણજાળો, અને આપને
યે તિહાં થૈ જશે સ્પષ્ટ, આ શો ગજબ ઘાતકી
ભય શિરે રૂસને છે ઝઝૂમ્યો. અહો નાઝીનો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ટલિંગ્રાડોપરી નાઝિવૃશ્ચિકતણા દારુણ
આંકડા આ ધસે, ભચ્ચ ભોંકાય ને ખેચરી–

ઝૂંડંડખોતણી અગનશૂળો શિરે,–ગાજિ હૈ
આણુ ત્યાં પ્રૌઢ દઢ સ્ટલિનની આંતરિક્ષે;
કેસરીસિંહહુંકાર શો ઘોષ એ વીંધતો
સાત પાતાલ, પૃથ્વી સિંધુ ઝ્હોળાતણા
પડ પડે ઘૂમતો, બહુલ બિંબપ્રતીબિંબ પસ-
રાવતો, ધીર ચડિયો ક્રમે, અનિલઘુમટે ય ના
થંભિ ઊંચે ગયો ગગનશિર, ને તિહાંથી પડી
ચોદિશ સરર વ્યાપિ છપાઇ ગયો જગતમાં
સર્વતઃ ખંડખંડે મનુ જ હૈયહૈયે !

શો હતો બોલ એ ? શી હતી સ્ટલિનની વાણુ એ ?
" સોવિયટ નાગરિક, સામ્ય કૉમ્રેડ, હે રૂસના
વીરવીરાંગના ! લોક કહે આપણે રૂસનર
રૂસસ્ત્રી મનુકુલે રીંછડાં ! ફોક નવ વચન રે
લોકનૂં. ભલું મળ્યૂં પર્વ આ જગવચન એ કુડૂં
રૂડું સાચૂં કરેવાતણૂં. રૂસનર, રૂસસ્ત્રી,
રીંછની ઋક્ષુતા વીરતા ક્રૂરતા અડગતા
સદ્ય સોળે કળા પ્રકટશો ! ને ઉભો ત્યાં જ હો
સ્થાણુ સમ અવિચલત, રોકતા નાઝિલૂટારુને.
દુષ્ટ એ એક ડગ આગળે ના વધે જીવતો !
સોવિયટ માતની આણુ પ્રત્યેકને ! માત છે
આપણી અતુલબળ, આતતાયી તણો કાળ છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર્પઘેલામુખે ફાળ ઝંઝાજવી દેતિ એ
ઝાળ છે ! હો જડ્યા સ્તંભ શા છો જિહાં સુભટ સૌ.
કડક પર કડક તમ સ્હાય માટે દ્રુત આવશે
સજ્જ સંપૂર્ણ સહ ટેંક ને ખેચરી સેંકડો;
અવર સેના દ્વિગમ અવનવા મોરચા માંડશે,
સોવિયટ યુવકયુવતી સર્વે ઝૂઝશે મરણિયાં.
નાઝિને તગડતા, ભોંય લેટાવતા, સોવિયટ-
ની ધરા તસુ તસુ ય જીતી લે'શૂ ફરી બંધુઓ !
ખો ભુલાવી દિયો એ બલોન્મત્ત પાડોશિની.
કાલ લગિ રુસ હતો ત્સાર ઉમરાવ છૂંદાયલો:
આજ આઝાદ નરનાર ઉભરાતિ આ સોવિયટ !
નાઝિ શૂં, જગત આખાથિ યે અજિત છે સોવિયટ ! ”
પ્રમુખશ્રી. શું કહું ? જંગ હાવા પ્રચંડાતિસં-
હારકા, કો ન જોયો શ્રુણ્યા દેશકાળે પુરા.
રૂસ જિતશે જ, તો યે વિજય એ હશે કારમી
હાર શો પ્રલયકર. રૂસ છે દોસ્ત ભડ, દોસ્તની,
ભીડ હાવી વિષે શૂં ન આપણુ થકી કૈં બને ?
દિવસ પર દિવસ ડુંગર વધે ખ્વારિ પર ખ્વારિના.

આપણા મિત્ર જે અન્ય ફ્રાંસપ્રમુખ, નાઝિનો
સિતમ ત્યાં યે વિંઝે કોયડો. એ ગુલામી દશા
પત કરે, સખ્ત ને વ્હેતરાં કારખાને કરે,
નાઝિ શસ્ત્રાસ્ત્રના ગંજ ઉપજાવતા, તો ય પણુ
પામતા એ નથી અન્ન પુરતું ક્યમે. લાંઘણે
હૃદયદુબળા યુવક જૈફી જૈફી વિના. વ્હેમ ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ કથળ્યાતણા, માલ બગડયાતણા ભેદી કૈં
યે તણા બોલચાલ પડે, તુર્ત ત્યાં એક કે
સો અરે સેંકડો યે હણાયે જતા ચપટિમાં.
કોણ જીવે છ ? કયારે થ’શું ઠાર ? કૈં યે સુઝે
ના,–રચ્યા નાઝિ નાપાક દુર્જય ભયો અવનિ વિજિતે !
સ્પાટનો યે ન હત્યારડા આવડા ! નાઝિનો
રાજનીતીગુરુ બેનમુન મુંડગિરિવિજય ટી-
બા રચ્યે રીઝતો ખાનખાનાન જધીસખાં !
કેર વર્તી રહ્યો આમ વિજિતો વિષે, ને રણે.
મોતના ભક્ષ, શૂરા રણે શત્રુ સંહારતા.
મોતના ભક્ષ નિરુપાય બોંબે થતા ખેચરી
મોતના ભક્ષ વિજિતો, નરે નૃપણું લવ રહ્યે.
મોતના ભક્ષ સર્વ સ્થળે અગણ દીનંદિને.

વર્ષ બેત્રણ જ જો રહે મચ્યું આમ ઘમસાણ આ,
જંગ જીત્યે, યુરોપે નવા અર્ધ વસતિ હશે,
નામિચાં શહેર બોંબે લિધાં બલિ હશે, સંસ્કૃતી
એ રસાતલ હશે, વ્યાધિ દુષ્કાલ ફાલ્યા હશે.
પ્રલય વિકરાલ આ લઘુ ન ઊપાડ રોધી શકે.
ઊતરી ખાડિ વા ચીરિ દરિયા મહા, પ્રમુખશ્રી,
સૈન્ય સબળાં ઉતારો જિ ચર્ચિલ સહે નાઝિની
પીઠ પર યુરોપમાં શત્રુ આ અતિબળી. બળહરણ
એહના માટ એકે ગતી ઘાવ કે દાવ કો
અવર બ્રહ્માસ્ત્ર કો બુદ્ધિ નિરખે ન, હે પ્રમુખશ્રી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪ અસમ યુદ્ધ : બ્રિટિશ લશ્કરો પાસે પૂરતો શસ્ત્રાસ્ત્ર ટેંક ખેચરી આદિ સરંજામ વિગ્રહારંભે હતો જ નહીં.

૧૨ ખેચરી : એરોપ્લેન. ૨૨ ડંખ : વીંછીની ઝુંદડી ઊંચી થઇને છેડા ઉપરનો ડંખ નીચે આવતી ગતીવાળા ઘાએ મારે છે. ખેચરીનાં બોંબ ઉપરથી નીચે પડે છે. એક આગ લગાડે છે. બીજાથી "વાહ્ય" બળે છે. લશ્કર આખું તે વીંછી, બે બાજુથી ઘેરી વળતી ટુકડીઓ તે 'પિન્સર્સ' વીંછીના આગલા આંકડા; માથે ખેચરીથી બોમ્બમાર તે વીંછીના ડંખનો માર. ૨૫ પૃથ્યા : વિશાળ (જૂનું વિશેષણ) ૩૦ હૈયે હૈયે. ૩૨ કમ્યૂનિસ્ટો સામ્યવાદી (સમાનતા વધારે ચોખ્ખા રૂપમાં સ્થપાવી જોઇએ, સમાનતાવાળા સમાજબંધારણના હિમાયતી) અને એકબીજાને "કૉમરેડ" (નિત્ય કામકાજમાં સાથી) કહેનારા, માટે "સામ્યના હે કૉમ્રેડો." ૩૬ કરેવા : કરવાનું જૂનું વધારે ભારસૂચક રૂપ. ૪૨ ઝંઝાજવી : અત્યંત ઝડપી. ૪૮ સવે=સવ' ૫૦ લે'શું : લેઇશું. ૫૬ : પુરા : પુરાણા (વિશેષણ) અથવા 'પ્હેલાં' (અવ્યય). ૫૯ હાવી (અને ઉપર આવી ગયેલ) હાવા (૫૫) હેવિ (૯)–ન. ભો. દી.ની જોડણી, અહીં વધારે ભાર દેવાને. ૭૭ ખેચરી : અહીં બોંબનું વિશેષણ.

મુંબઇ, એપ્રિલ ૧૯૪૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સોવિયેતના લાલ નાગરિકને

ઓ બંધુ! ઓ મિત્ર! અહો બિરાદર!
મોસ્કો અને સ્ટાલિનગ્રાદ–વતની!
યુક્રેનના જંગલના શિકારી!
ઉઝબેકના પહાડી ’થવા વનેચર!
દા’ડે કરે પ્રાણભરી મજૂરી
રાતે ધરે સ્વાંગ તું ગેરિલાનો.
ઓ રૂસના મુક્ત પ્રબુદ્ધ નાગરિક
તારા થકી દૂર અતીવ દૂરે
તારા થકી છેક જ ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિમાં
પરિસ્થિતિમાંહીં પડેલ અદના
ગુલામી ઘેરી ધરતી ઉપરના
સૈનિકની ભક્તિ ભરેલ વંદના
સ્વીકારશો ને?
ઓ દોસ્ત! ઓ લાલ બુલંદ નાગરિક!
તું તો પ્રજાળે નિજની કૃતિને
–ધાન્યે ભરી વહાલમયી વસુંધરા
સંપત્તિના રત્નભરેલ નિર્ઝરા;
અને મહા નીપરનો પ્રબંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—રે, સૃષ્ટિનાં સૌમ્ય સુભવ્ય સર્જન
સંહારતો તું ગરવે સ્વહસ્તે,
કે—દુશ્મનો ખાખ થઈ ઢળી પડે.
ઓ લાડિલા લાલ પ્રજાપ્રજાના!
લડે તું તો તારી નિજી ધરાપે
આઝાદી આખી ધરણીતણી સટે.
અમે અમારાં નિજનાં ગૃહોમાં
નિર્વાસિતો બંદી સમાં પડેલાં.'
ઓ સૃષ્ટિના જીવનના વિધાતા!
લડે અથંભ્યો અણજંપ રાત દિ
ગલી ગલી ખેતર ખેતરે ઘરે
તસુ તસુ એક્ક શ્વાસ શ્વાસે
હઠાવતો, દુશ્મનને પછાડતો
માતંગને આખરનો સુવાડતો
અમારી એની વચ્ચે ઊભો તું
દીવાલ અણતૂટ ખડી કરી દઈ!
અહીં અમારી ગભરુ પ્રજાને
ગુલામીની દાહભરી પ્રજાને
અવૈક્યને પાશ પડી પ્રજાને
હૈયે નવો આતશ તું જલાવતો.
અને પણે રાક્ષસ એડી નીચે
કચડાયલો પ્રાણ યુરોપ સર્વનો
ધીમે ધીમે લોચનિયાં ઉઘાડતો
તણખો છૂપો આગરૂપે ભભૂકવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારી હૂંફે પ્રાણભરી ઊભો થતો !
ઓ મિત્ર ઓ જાગ્રત સિદ્ધ સર્જક !
કલ્યાણકારી શિવરૂદ્ર રમ્ય !
ગુલામી ઘેરી ધરતી ઉપરના
સૈનિકનો પ્રાણ ઝુરે છ તારી
મહોબ્બત તણો જામ ભરી ભરી પીવા
તારી મીઠી યાદ મહીં જીવી જવા.
ઓ મિત્ર ! ઓ વીર સમસ્ત સૃષ્ટિના !
અનન્ય અદ્દભુત મહાનુભાવિતા–
મહીંથી એકાદ કણીય આપી જા
કે–તારી પૂંઠેય અમેય આજે
આ વ્યર્થ વંધ્યા સમ જિંદગીને
અમારી પોતાની ગઈ સ્વતંત્રતા
ને સૃષ્ટિની ભવ્ય સુનવ્ય મુક્તતા–
મહીં મિટાવી દઈ સાર્થ થઇએ.
રે દોસ્ત ! તારે ફિકર કશી છે
મહાન લેનીન તણો સહોદર
સ્તાલિન તારી પડખે ઉભો છે
મારેયરે, મિત્ર, ફિકર કશીના,
તારે ખભે ખંધ અડી ઉભો છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુગલ્સરાઇ

રામપ્રસાદ શુક્લ

[ગુલબંકી]

૧

મુગલ્સરાઇ !
વાહ સરાઇ મોગલો તણી !
સાંભળ્યો જ શબ્દ સ્થૂલ.
હું ન જાણું વર્ગમૂલ,
જન્મ કે વિકાસકેરું કુલ,
કેટલાંય ચિત્ર મોગલોતણાં સરી જતાં અમૂલ.
જહાંગીરે વસાવી શું હશે સરાઇ
નૂર્જહાનકાજ બંગદેશમાં જતાં સવાઈ ?
ના જરૂર શાહજા'' તણી હશે સુરમ્ય આ કૃતિ
અર્જમન્દબાનુ સાથ કોઇ દી કરી હશે અહીં સ્થિતિ.
ટ્રેન ઊભી તો રહી.
ઉતારુઓતણી કતાર કેટલી વહીવહી ?
કંઈ ગયાં, વળી નવીન આવિયાં
કોઈ બેસી તો ગયાં, ન કોઇ સ્થાન ફાવિયાં
અહીંતહીં ફરે ઉઘાડવાસ બારણાંતણી ઘણી થતી
ટ્રેન ચાલવાતણી સીસોટીઓ હવે થતી થતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

ઉતાવળાં જરા ડગે
ચંપલોભર્યા પગે
બેઉ કાનમાં ઝૂલે લળી લટાક લોળિયાં
સાડીકેરી કોરમાં સુરમ્ય રંગ ઢોળિયાં;
લગાર ફરૂફરંત એહને કરે ગ્રહી સમારતી,
જરીક વેણીને ગતિથકી ઝુલાવતી,
સ્મિતોની સેરથી સુમંદ ઓષ્ઠને હલાવતી,
સ્વપ્નનાં વિલુપ્ત ચિત્ર જેવી સુંદરી પધારતી.
યુવાન ભાઇ સાથ આવી ખોલી દીધ બંધ દ્વાર
સ્ફૂર્તિથી ચડયાં જ બેઉ ઊપડયું તદા સવાર
હું હતો ત્યહીં લગાર
દૃષ્ટિ ફેંકી એક'વાર
પાટિયાંપરે જમાવી આસનો દીધાં અ'વાર
થર્ડ કલાસના ડબા ! થયો તું ઉચ્ચ સાતવાર
આજનાં પ્રભાતની બધે ખીલી રહી અહો શી પૂરબહાર.

૩

ટ્રેન ચાલતી થઈ હું દેખતો ઘડી પછી
વર્તમાનપત્રમાંથી આંખડી લઈ ઊંચી
બેઉ બાજુ ખેતરોતણી મહાકતાર,
માંહી છોડ સરૂસવોતણા કરી રહ્યા વિહાર.
પીતરંગી પુષ્પકેરી લાખ લાખ છે બિછાત,
એ પરે વહે અખંડ સૂર્યરશ્મનો પ્રપાત,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેજનો જુવાળ ચોગમે ચડંત ભવ્ય ભાત,
સોનલે મઢેલી સીમકેરી આખીયે જમાત.
મધ્યમાં અમારી ગાડી જ ચાલતી ગડ્ગડાટ
કાપતી જતી અનેક યોજનાની દીર્ઘવાટ
બંગદેશ હું જતો હતો, અબોલસુન્દરી
ક્યહીં જતી હશે, વિચારમાં પડયો ફરી.

૪

એટલામહીં
ભાઇબેન બેઉ કેરી વાત ચાલતી ત્યહીં
ઘડીક હિન્દી ને ઘડીક વિલાયતી થતી જતી.
વર્તમાનપત્રથી પઢેલ આજસુધીની
હકીકતો વિષે ઘણા મતો કથ્યે જતી.
મા'સભા, કિસાનની સભા, સમાજવાદની
જર્મની, અમેરિકા, યુરોપ, રૂસદેશની
થોડીથોડી ઊઠી રજકણોની લહેર,
સ્પર્શી વાતને વહી જતી હતી સમાન સેર.
માર્ક્સ લેનિને ય,
સામ્યવાદી સ્ટેલિને ય,
વાતથી બકાત્ રહે જ એવડી હતી શી ખેર ?

૫

હું ય વાતમાં વહ્યો,
બધા ય રાષ્ટ્રનો અહીં ઘડો જ લાડવો થયો.
વાત તો વહ્યે જ જાય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષ કેટલો ગયો ન ખ્યાલ કોઈને કળાય,
"સમાજવાદી છો ?" હસી સુમંદ પૂછ થાય.
"ના જી. હાલ તો સુધારવાદી છું,
ફર્જના હિસાબથી હું રાજવાદી છું;
નસીબ સાથ યારી છે ઘણી જ આકરી,
આજકાલ દેશીરાજ્યમાં કરું છું નોકરી"
વદી જરા હસ્યો; હસી પડી ય તે,
સાચી સાનને ન ગૂંચ અલ્પતા નડી ય તે.
"પેટ ને કુટુંબકાજ
છોડવી પડે છ લાજ"
બોલીને જરાક નેત્ર એક બાજુ વાળિયાં,
કીકીસાથ કીકીનાં લગાર તે જ ઢાળિયાં,
સુસ્વભાવનાં અનેક ચિહ્ન મેં ત્યહીં જ ભાળિયાં.
મિત્રતાની હૂંફનો, સમીર બેઉમાં સર્યો.
ઓતપ્રોત થૈ ઘડીક વિશ્વમાં વહી ગયો,
થર્ડ ક્લાસનો ડબો સુધન્ય આજ થૈ ગયો,
ટ્રેનની મુસાફરીનું પુન્યપર્વ દૈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે કારાગારે ?

હસિત હ. બૂચ

તમે કારાગારો ?
અમારી આંખોનું બધું ય હીર જ્યારે ફિટી ગયું,
અમો પંગૂકેરું ચરણબલ જ્યારે ખૂટી રહ્યું
અમારી છાતીનું ધમણ પણ નિઃશ્વાસ ભરિયું,
અરે ! જ્યારે ધીખે અમ જઠરભઠી અનશને,
અને અંધારામાં ગહન વિણઆધાર ડૂબતા
અમે જાતે સર્જ્યાં અઘ–કુટિલસ્વાર્થો–વિષયનાં
અરણ્યોમાં જ્યારે નિજ નિજ હુંકારે ભટકિયે;
–યુગર્ષિ, ત્યારે, હે !
તમે કારાગારે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંબઇનો રેડીયો

નવલરામ ત્રિવેદી

સુણી મુંબઈ આકાશીવાણી;
જાણે પોષ માસનું પાણી
વૈશાખે કો નદી સુકાણી,
કે કાસમ ઘાંચીની ઘાણી,
થોડું તેલ, વધારે પાણી,

દિલ્લી મુંબઈ વચ્ચે ફરતી
બાર વરસથી ચારો ચરતી,
ભરતી ડગલાં ડરતી ડરતી,
સાંજ સમે જીવતી કે મરતી
પણ પ્રભાતમાં નવદમ ભરતી,
થાળી બજાવી રંજન કરતી.
ભાષણકારો આવે તાણી,
નાટકચેટકની ધૂળધાણી,
છોડો ગરબા રામકહાણી,
છૂટેક વકરા કેરી કમાણી,
સુણી મુંબઈ આકાશવાણી,
નહિ ચોડવે મગ એ પાણી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવીન્દ્ર-સાહિત્યનો પ્રધાનસૂર

રતિલાલ મહેતા

સાહિત્ય અને પ્રગતિવાદની ચર્ચામાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યને માનવું એ એક રીતે તો ખૂબ જ જોખમી અને વિકટ કાર્ય છે. કારણ કે, એક તો એમનું સાહિત્ય-સર્જન એટલું બધું પ્રચુર અને વૈવિધ્યમય છે, કે એની આલોચના તો શું પણ એનો અભ્યાસ માત્ર ભારે પરિશ્રમ અને મંથન માગી લે છે. અને બીજું એમની સર્જન-લીલા લગભગ ૭૦ વર્ષના લાંબા સમય-પટ પર વિસ્તરેલી પડી છે, એટલે એમની કૃતિઓને એક એક કરીને ઊંચકીને એમને અમુક ચોક્કસ ધોરણ પણ ચકાસી જોવાનું કામ પણ મુશ્કેલ છે, એટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય છે.

રવીન્દ્રનાથ એક વિરાટ વ્યક્તિ હતા. તેઓ કેવળ કવિ કે કલાકાર જ નહોતા, પણ પ્રખર ચિંતક અને વ્યવહારુ કાર્યકર પણ હતા. એમનું જીવન, ઘણા ભૂલભરી રીતે માને છે તેમ, કેવળ તરંગો, કલ્પનાઓ કે સ્વપ્નાઓનું જીવન નહોતું: રવીન્દ્રનાથ પણ સામાન્ય માનવીની માફક જીવનજંગમાં ઝઝૂમ્યા હતા, અનેક કૌટુમ્બિક આપદાઓમાંથી તેઓ પસાર થયા હતા, સમાજના અનેકવિધ અપમાનો અને વિરોધો એમણે સહન કર્યા હતાં, રૂપ, રંગ, માધુર્ય અને સુગંધના તેઓ પ્રમત્ત આશક હતા એટલા માટે એમનું જીવન સુંવાળું ને એશઆરામી હતું એમ માનનારા ગંભીર ભ્રમણામાં પડયા છે.

રવીન્દ્રનાથ એક પ્રચંડ પ્રભાવશાળી વિભૂતિ હતા. એમની પ્રતિભા અનેકરંગી હતી. બેશક, તેઓ અણુએ અણુ વ્યક્તિવાદી હતા, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમનો એ વ્યક્તિવાદ સ્વત્વની શોધરૂપ જ હતો, અને એ સ્વત્વની શોધ એમણે કોઈ દૂર દૂરનાં, અસ્પષ્ટ, અને અસ્પૃશ્ય અને અફળ આદર્શો કે કલ્પનાઓમાં નથી કરી, પણ રોજ-બ-રોજના જીવનમાં જ આ પૃથ્વી પર પગ મૂકીને જ કરી છે. પોતાના જીવનને એમણે હંમેશાં એક છોડવારૂપ માન્યું હતું. છોડ જેમ માટીનાં આવરણો ભેદીને બહાર અંકુરિત થાય છે, ને બહારનાં પ્રકાશ, હવા, પાણી પીને તેમ જ અનેક જાતના અવરોધો ભેદીને પ્રસ્ફુટ થઇ ઊઠે છે, ને ચારે પાસ પોતાની સુગંધ ફેલાવી રહે છે, એવી જ ગંભીર પ્રક્રિયા એમણે એમના જીવનની માની હતી. જીવનમગ્ન બનીને જ રવીન્દ્રનાથે પોતાનુ વ્યક્તિત્વ વિકસાવ્યું હતું. જીવનની એકેએક પળ આ રીતે જ વ્યતિત થઈ હતી. વ્યક્તિવાદી રવીન્દ્રનાથ, એટલા માટે, અણુએ અણુ માનવતાવાદી પણ હતા.

એટલે કે ૮૦ વર્ષનાં એમનાં સમૃદ્ધ અને સભરભર જીવનને સમગ્રતયા જોઇએ તો જ એનું સાચું મૂલ્ય આંકી શકીએ. એમનું દૈહિક જીવન અને સાહિત્ય-જીવન એ કોઇ અલગ અલગ વસ્તુઓ નહોતી. માનવી રવીન્દ્રનાથ અને સાહિત્યક-કવિ-કલાકાર-ચિંતક રવીન્દ્રનાથ એક બીજામાં સંપૂર્ણપણે ઓતપ્રોત હતા. આંદ્રે મોર્વાએ લખેલી શૈલીની જીવનકથાની એક મુખ્ય ક્ષતિ એ ગણાવાય છે કે, એમાં શૈલીનું એની કવિતાને બાજુએ રાખીને આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. રવીન્દ્રનાથની બાબતમાં પણ કદાચ એથી ઉલટી રીતે આલોચના થઈ જવાનો ભય રહે—માનવી રવીન્દ્રનાથને ભોગે કદાચ કવિ રવીન્દ્રનાથ પર જ વધારે પડતો ભાર મૂકવામાં આવે આં ભયથી આપણે મુક્ત રહીએ. એક જ વાકયમાં કહીએ તો રવીન્દ્રનાથની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ—સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સુદ્ધાં—સંપૂર્ણપણે જીવનાભિમૂખી ને જીવનપક્ષી હતી.

અલબત્ત, એવો દાવો તો કોઈ જ નહિ કરે કે એમણે જે કંઈ લખ્યું છે, કહ્યુ છે, અથવા કર્યું છે, એ બધું જ એક સરખી રીતે ઉત્તમ, અથવા તો સર્વથા પ્રગતિશીલ હતું. ભાગ્યે જ કોઈ સાહિત્યકાર, કલાકાર કે કાર્યકર માટે આમ કહી શકાય. રવીન્દ્રનાથ જેવા અનેકરંગી પ્રતિભા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શીલ માનવી માટે તો નહિ જ. આપણી અન્વેષક કે વિવેચક દૃષ્ટિ માત્ર એટલું જ માગી શકે કે એમના જીવનનું તેમ જ એને પ્રતિબિંબિત્ કરતાં સાહિત્યનું પ્રધાન વહેણ કઈ બાજુ હતું. એ દૃષ્ટિએ જોતાં રવીન્દ્રનાથનું જીવન જેમ સ્વત્વની અને એ દ્વારા માનવત્વની ચિરંતન શોધ રૂપ હતું, તેવી જ રીતે એમનું સમગ્ર સાહિત્યજીવન એ જ પ્રગતિગામી પ્રેરકબળથી દોરવાયલું હતું.

અદ્‌ભુત એમનો મનોવ્યાપાર હતો, ને એથીયે વધારે અદ્‌ભુત એમની સંવેદશીલતા હતી: એમના હૃદયની સંવેદનશીલતા પુષ્પના કોમળ પ્રસ્ફોટથી માંડીને જગતના મહાસંહાર સુધીની પ્રવૃત્તિઓને આવરી લે છે, અને એમની બુદ્ધિની જાગરૂકતા બાળકના ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નોના ઉકેલથી માંડીને વિશ્વસંસ્કૃતિના જટિલ પ્રશ્નોની વિચારણા સુધી પથરાઈ રહી છે.

હૃદયનાં સ્વાભાવિક નાનકડાં સંવેદન રૂપે ફૂટેલું કાવ્યઝરણું ૮૦ વર્ષની એમની જિંદગીને અંતે સાહિત્યનો ચોદિશ ગજવતો એક પ્રચંડ ધ્યેયલક્ષી ધોધ બની ગયું હતું. માનવી અને કુદરતનાં જૂજવાં રૂપોને એમની કલમ અને વાણી સ્પર્શી છે. બાળક રવીન્દ્રનાથ કવિતા રચે છે, ને ગાય છે. એ પછી કુમાર રવીન્દ્રનાથ અભિનય દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરે છે. કલમ અવનવાં શબ્દસ્વરૂપો રચે છે. ઘર અને શાળાનાં બંધનમાંથી છૂટીને કવિ 'અસીમ, બાધાહીન' જગતનાં દર્શન કરવા મથે છે:

> અગાધ વાસના, અસીમ આશા,
> જગત દેખિતે ચાઇ.

જગતને જુએ છે, માનવી અને કુદરતને નિહાળે છે, ચારે પાસ બંધન, કદરૂપતા, ઘર્ષણ અને વિષાદ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. યુવાનનું મન બળવો જગાવે છે:

> આમિ ભાંગિબો પાષાન-કારા
> આમિ જગત્ પ્લાવિયા
> બેડાબો ગાહિયા
> આકુલ પાગલપારા...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોડકાં કાવ્યો, ખંડકાવ્યો, ટૂંકી વાર્તાઓ, નવલિકાઓ, પરીકથાઓ, શૌર્યકથાઓ, નવલકથાઓ, નાટિકાઓ, નાટકો, ગીતો, ગીત-નૃત્ય નાટિકાઓ, નિબંધો-સાહિત્ય સર્જનના તમામ સ્વરૂપોને એની કલમ ઝીલતી જાય છે, ને જીવનમાં આવતાં અનુભવો ને સંવેદનોને વ્યક્ત કરતી જાય છે. લખે છે, લખતા જ જાય છે. વિરોધો જાગે છે, વિરોધો સામે એકલે હાથે ઝઝૂમે છે. ધાર્મિક, સામાજિક તેમ જ રાજદ્વારી રૂઢિચુસ્તતા સામે સખત પ્રહારો કરતી એમની કલમ અને વાણી બંગાળમાં અને દેશભરમાં એક નવી હવા જગાવી રહે છે. બંગાળના ભાગલા પાડવાની વાત આવે છે, ને સમગ્ર દેશમાં એ સામે ઊઠેલા વિરોધની આગેવાની એ લે છે—ગીતો દ્વારા તેમજ પ્રેરક પ્રવચનો અને કાર્યો દ્વારા 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ' ઊપડે છે, ને રવીન્દ્રનાથ એમાં ઝંપલાવે છે. 'સ્વદેશી સમાજ' એમના વિચારોની તાદૃશ આરસી બની રહે છે. હિંસાવાદ જાગે છે, ને તત્કાળ રવીન્દ્રનાથ સહૃદયતાથી છતાં એટલી જ સખ્તાઈથી એનો વિરોધ કરે છે, રાષ્ટ્રવાદના સંકુચિતપણાને ખુલ્લું પાડે છે, ને વિશ્વબંધુત્વ અને આંતરરાષ્ટ્રવાદનું આહ્વાન કરે છે. શાંતિનિકેતન એમના આ નવપુરુષાર્થનું પ્રતિક બની રહે છે. વારંવારની પરદેશ-યાત્રાઓએ, દરમ્યાનમાં, એમની દૃષ્ટિને વ્યાપક બનાવી છે, ને એમના સાહિત્યસર્જનમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને હેતુ લક્ષિતા વધારે ને વધારે ભળતી જાય છે, ને જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાં ફાસિસ્ટવાદ તેમજ સામ્રાજ્યવાદ અને લશ્કરવાદ સામે રૌદ્ર પોકાર ઉઠાવીને આખરે તેઓ ખુદ 'છલનામયી' વિધાતાને પણ પડકારતા 'ચિરશાંતિનો અક્ષય અધિકાર' મેળવે છે.

આ છે એમની જીવન-સર્જન-લીલાનું એક ઝડપી ચલચ્ચિત્ર: એનો પ્રધાન સૂર છે: બંધનમુક્તિ અને પ્રગતિ. જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં આ જ એમનું પ્રધાન વહેણ હતું: તેઓ આગળ ને આગળ કૂચકદમ કરતા જ રહ્યા. બે રીતે એમની આ પ્રગતિ ચાલતી હતી: એક તો કાવ્યમાં, વાર્તામાં, નાટકમાં અથવા તો બીજાં કોઇ પણ સાહિત્યસ્વરૂ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પમાં, સંગીતમાં, ચિત્રમાં, નૃત્યમાં, ભાષામાં, વ્યવહારમાં અને ધર્મમાં તેઓ જૂની અને રૂઢ પ્રણાલિકાને તોડતા આવતા હતા; અને બીજું, તેઓ દુનિયાના નવીન પ્રવાહ સાથે હંમેશાં નિકટના સંપર્કમાં રહેતા હતા, એટલું જ નહિ પણ જાતે નવા નવા પ્રયોગો અજમાવતા જતા હતા-વિચારોમાં તેમ જ એમને વ્યક્ત કરવાનાં સ્વરૂપમાં એમની આ સતત પ્રયોગશીલતા અને નવીનલક્ષિતા એ જ એમની પ્રગતિશીલતાનું સૌથી મોટું અને સુસ્પષ્ટ પ્રમાણ કરી શકાય.

આ લખતી વખતે રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યસર્જનમાં જે નિગૂઢ રહસ્યમયતા, અપાર્થિવતા, અને વાસ્તવિક-જીવન-વિમુખી ઈશ્વિરમયતાના અંશો હોવાનું કહેવામાં આવે છે, તે પ્રત્યે મારું દુર્લક્ષ નથી જ. આ અંશો જરૂર જોવામાં આવે છે, પણ મોટે ભાગે એમની પ્રારંભિક સાહિત્યકૃતિઓમાં જ. જે દિવસોમાં રવીન્દ્રનાથ બંગાળના વિદ્યાપતિ-ચંડિદાસના ગીતોમાં કે કબીર વગેરે સંતોની સંતવાણીમાં, અને એ પછી આરબી ઈરાની સૂફીઓની ઘેરી ફિલસૂફીમાં વિચરતા હતા તે દિવસોનાં સંભારણાં રૂપ જ એમનો આ રહસ્યવાદ ગણી શકાય; અને એમની કહેવાતી ઈશ્વરમયતા અથવા ધર્મમયતા બ્રહ્મસમાજના જમાનામાં વેદ-ઉપનિષદ સાથેના તેમ જ પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ સાથેના ગાઢ પરિચયનું જ પરિણામ કહી શકાય. પણ એ વખતની ય એમની રહસ્યમયતા કે ધાર્મિકતા જીવન-વિમુખી તો નહોતી જ. એમનું નવીનતત્પર માનસ આ બધો વખત દરમિયાન પશ્ચિમના શેલી, કીટ્સ, બાયરન ને વડ્ઝવર્થ જેવા કવિઓ તેમ જ ગેથે જેવા તત્ત્વચિંતકો સાથે પણ વિહરતું હતું, અને આ બધા સંસ્કારોનો સમન્વય રવીન્દ્રનાથની નવોન્મેષ શાલિની પ્રતિભાથી રંગાતો જતો હતો. એમાંથી જ એમનો સત્ય અને સુંદરનો આદર્શ વધુ ને વધુ સુરેખ ને સુસ્પષ્ટ બનતો ગયો. રહસ્યવાદી રવીન્દ્રનાથ એ કોઈ સ્વયંસંતુષ્ટ, આત્મરત, કે ખ્યાલી માણસ નહોતા. કુદરત અને માનવ સાથેનો એમનો સંબંધ પળેપળના સંવેદનોથી ભરપૂર હતો. રવીન્દ્રનાથ જો કોઇના પણ સાચા પૂજક હતા તો તે માનવના, જીવનદેવતાના, સૌંદર્ય દેવતાના, સત્યદેવતાના. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂજા એ જ એમનો ધર્મ હતો; એમને મન અનિષ્ટ ખરાબ હતું કારણ કે એ બદરૂપ હતું, અને સત્ય ઇષ્ટ હતું કારણકે એ સુંદર હતું. રવીન્દ્રનાથ જરૂર આદર્શવાદી હતા, પણ તે સર્વોચ્ચપ્રકારના. કોઇ પણ જાતના રૂઢિગત ધર્મો ને વાદોથી પર અને મુક્ત રહીને એમણે સત્ય–સુંદર–શિવની પૂજાઅર્ચના કર્યા કરી છે. એમનો રહસ્યવાદ, એ દૃષ્ટિએ, જરાય અસ્પષ્ટ રહેતો નથી.

વર્ષો પહેલાં જ્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાન ચિંતકો આઇન્સ્ટાઇનના નિવાસસ્થાને ભેગા મળ્યા હતા ત્યારે રવીન્દ્રનાથે સત્ય અને સૌંદર્યના પોતાના આદર્શને રજૂ કર્યો હતો. એમણે વૈજ્ઞાનિક આઇન્સ્ટાઇને કહેલું કે, સત્યની પ્રાપ્તિ માનવ દ્વારા જ થઇ શકે. આઇન્સ્ટાઇનને આ સામે એવી દલીલ કરી હતી કે માનવી ન હોત તો પણ એપોલો બેલ્વેડીયર તો સુંદર જ રહેત. આની સામે રવીન્દ્રનાથે કહેલું કે વિશ્વાત્મામાં જે સંપૂર્ણ સંવાદિતા રહેલી છે, એ જ સૌંદર્ય અને વિશ્વમાનસનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એ જ સત્ય. આઇન્ટાઇન જેવા વૈજ્ઞાનિકની પ્રતિભા પણ આજે જ્યારે યુદ્ધગ્રસ્ત અને વિનાશમત્ત દુનિયાની વચ્ચે વિનાશકાર્યના ઉપયોગમાં જ યોજાતી જણાય છે, ત્યારે રવીન્દ્રનાથનો આ માનવધર્મ સત્ય–સુંદરની વિશુદ્ધ સાધનામાં ગૌરવાંકિત બનીને જ ઊભો છે.

અને આ માનવધર્મ માનવીને અનિષ્ટો–માનવતાનો ધ્વંસ કરતા હર-કોઈ પ્રકારનાં અનિષ્ટો–સામે શાંતિથી હાથ જોડીને બેસી રહેવાનું નથી કહેતો, પણ રાજકીય ગુલામી જેવા બાહ્ય બંધનો, તેમ જ નિષ્ક્રિયતા, ભીરુતા, અજ્ઞાન, સ્વાર્થ, વિલાસિતા, વહેમ અને રૂઢિઓના જેવા તમામે તમામ આંતરિક બંધનોને તોડીવછોડીને ખરેખરી આઝાદી મેળવવાનું બુલંદ આહ્વાન કરે છે. રવીન્દ્રનાથનું સમગ્ર સાહિત્ય આહ્વાનને જ અવાજ આપે છે:

જગત જુડિયા એક જાતિ આછે
સે જાતિર નામ માનવજાતિ

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગે ચોલ, આગે ચોલ, ભાઇ.
પોડે થાકા પિછે, મોરે થાકા પિછે.
એંચે મોરે કીબા ફોલ ભાઇ.
આગે ચોલ, આગે ચોલ, ભાઇ.
* * *
હૃદયે હૃદયે છુટુક બિજુલી
પ્રભાત ગગને કોટિ શિર તુલિ
નિર્ભયે આજિ ગાહો રે……

આપણા દેશમાં કે દુનિયામાં એવું એક પણ દૃશ્યસ્વરૂપ નહોતું, અને એવો એક પણ બનાવ નહોતો કે જેનું સંવેદન રવીન્દ્રનાથના અંતરમાં અને સર્જનમાં, એક યા બીજા પ્રકારે ન થયું હોય. કવિવરનું સર્જનકાર્ય સ્થિતિસ્થાપક નહોતું, સતત ગતિશીલ હતું, અને એટલે જ એમની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની સમષ્ટિમાં એક એવો વેગવાન, પ્રગતિમાન ગુણ રહેલો છે કે જે એ પ્રવૃત્તિઓને છૂટક છૂટક જોવાથી ઉવેખાઈ જાય છે.

આ પ્રગતિશીલતા ટાગોરનાં ચિંતન–સાહિત્યમાં તેમ 'પ્રભાત સંગીત'થી લઈને, 'બલાકા', 'પુરબી', કે 'મહુયા' સુધીના પ્રારંભિક અને પ્રૌઢ દશાનાં કાવ્યોમાં, રૂપક નાટકોમાં તેમ જ શહેરી જીવનની નવલકથાઓમાં પણ દેખાય છે, અને એમાં સામાજિક સમજ–દૃષ્ટિનો પ્રવેશ ધીમે ધીમે થતો જ રહ્યો છે. અને જીવનના અંતિમ દિવસોમાં તો એક પ્રકારની ચોક્કસ, નક્કર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આવી ગઈ છે. વૃદ્ધાવસ્થાએ અને માંદગીએ એમને થકવ્યા કે હરાવ્યા નહોતાઃ ઊલટું, એમાંથી એ નવી જ શક્તિ ને નવી જ દૃષ્ટિ લઈને બહાર આવ્યા હતા.

૧૯૩૦ની રશિયાની મુલાકાતે, '૩૦–૩૨ના હિંદના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામે અને શાહીવાદી દમને, ચીન પરના જાપાની આક્રમણે, '૩૫માંના હબ્સીનિયા પરના ઇટાલીના જંગલી આક્રમણે, અને '૩૬માંના સ્પેનના આંતરવિગ્રહે–એક પછી એક, દુનિયામાં બનતા આ બનાવોએ એમના માનસ પર જબ્બર અસર કરી હતીઃ માનવી બંધનગ્રસ્ત પડયો હતો, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિતા એકના એક પૂજાસ્થાન સમી માનવતા કલુષિત બની ગઈ હતી. અને આખરે ૧૯૩૯માં માનવ અને માનવતાનું ભાવિ મૃત્યુ અને વિનાશના ઉકળતા ચરૂમાં ઝીંકાઈ ગયું.

વિશ્વની પરિસ્થિતિની આ ભૂમિકાની સામે કવિના પોતાના અંતનો પગરવ પણ સંભળાઈ રહ્યો હતો. '૩૭ અને '૪૦ની માંદગી દરમ્યાન તેઓ મૃત્યુ સામે બળપૂર્વક ઝઝૂમતા રહ્યા, પણ આખરે '૪૧માં એમને વિદાય લેવી પડી.

છેલ્લાં દસ વર્ષોમાં રવીન્દ્રનાથના માનસ પર પડેલા પ્રત્યાઘાત સચોટ અને જીવંત હતા. ૮૦ વર્ષની એમની જીવનયાત્રા હતી. એમણે બધું જ જોયું–અનુભવ્યું હતું. માનવતા માટે જે મહાન આશાઓ એમણે સેવી હતી એ બધી જમીનદોસ્ત થઈ હતી. સર્વત્ર નિરાશા ને અંધકાર જ દેખાતાં હતાં.

પણ એથી કવિ કદિયે નિરાશ થયા નહિ. માનવીમાંની એમની શ્રદ્ધા છેક છેલ્લી ઘડી સુધી અચળ રહી. તેઓ મૃત્યુની નજીક આવતા હતા. એ અંતિમ યાત્રા માટે તેઓ પૂરેપૂરી તૈયાર હતા, પણ એ માટે તેઓ આતુર કદીયે નહોતા. જગત એમને પ્યારુ હતું, માનવી એમને પ્યારો હતો, કુદરત એમને પ્યારી હતી :

મોહિતે ચાહિના આમિ સુંદર ભુવને,
માનવેર માઝે અમિ બાંચિબારે ચાઇ,
એઇ સૂર્યકરે એઇ પુષ્પિત કાનને;
જીવન હૃદય માઝે યદિ સ્થાન પાઇ.

* * *

ધરાય પ્રાનેર એલા ચિરતરંગિત
વિરહ-મિલન કોતો હાસિ અશ્રુમય—
માનવેર સુખ દુ:ખે ગાંથિયા સંગીત
યદિ ગો રચિતે પારિ અમર આલય

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાશ્વત માનવીમાં, મહેનત-મઝદૂરી કરતા માનવીમાં, એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી, ટાગોરે વસ્તુઓને એમનું હૃદય આપ્યું, ને વસ્તુઓએ એમનું હૃદય એમની પાસે ખુલ્લું કર્યું, અને એટલે જ એ સામાન્ય વસ્તુઓ તરફ જ તેઓ વારંવાર વળ્યા છે.

જીવનના અંતિમ દિવસોમાં ટાગોર એમના હૃદયના અંતરતમ ઉંડાણોમાં વધારે ને વધારે જીવનાભિમુખી બનતા ગયા હતા. વિશ્વસ્રષ્ટાની, વિશ્વશક્તિની, હાજરીનું ભાન તો સતત હતું જ, પણ તે સાથે માનવમાં એમની શ્રદ્ધા પણ અડગ ને અવિચળ બનતી જતી હતી. માનવી, સામાન્ય માનવી, કવિવરની દૃષ્ટિને વધુ ને વધુ રોકતો આવે છે. મિલ મજદૂર, ખેડૂત, સાંતાલનારી, મંગપુનો પહાડીજન, ધોબણ, નોકર, કુલી, રીક્ષાવાળો—આ અને આવાં વર્તમાન સામાજિક-આર્થિક વિષમતા અને જુલમને રજૂ કરતાં અસંખ્ય દૃશ્યો કવિનાં આ અંતિમ કાળનાં સર્જનમાં દેખા દે છે. 'રશિયાર ચિઠ્ઠી' (૧૯૩૧)માં દેખાયલી નવી દૃષ્ટિ એ પછીના વર્ષો દરમ્યાન 'પરિશેષ 'કાલેરયાત્રા' 'રથેરરાશિ' 'વિચિત્રિત', 'શેષસપ્તક' 'પત્રપુટ', 'શ્યામલી', 'કાળાંતર', 'સેનજુતી' 'આકાશપ્રદીપ' વગેરે કાવ્યસંગ્રહોમાં વધુ ને વધુ સુદૃઢ, અને સુરેખ બનતી જાય છેઃ સામાજિક જાગરૂકતાનાં આ બધાં ફળો છે. પણ '૪૦ની માંદગીમાંથી થોડી વાર માટે બહાર આવ્યા પછી 'નવજાતક' અને 'સનાઈ'માં એ દૃષ્ટિ બૌદ્ધિક પૃથક્કરણશીલતાનો ચોક્કસ ગુણ ધારણ કરે છે. અને છેલ્લે મૃત્યુની અંતિમ પળો પહેલાંના 'રોગશય્યાય,' 'આરોગ્ય,' અને 'જન્મદિને'મા જીવન અને મરણના મંથનો વધુ ઊંડાણ પામે છે. નવી દૃષ્ટિમાંનો વિશ્વાસ વધુ તાકાતવાન બને છે. કવિ બોલી ઊઠે છેઃ

આમાર કવિતા જાનિ આમિ
ગેલે ઓ વિચિત્ર પેથે હોય નાઇ શે સર્વગામી
કૃષાનેર જીવનેર શરિક જે-જન
કર્મે ઓ કોથાય સત્ય આત્મીયતા કરે છે અર્જન,
જે આછે માટિર કાછાકાછિ
શે કવિર બાની લાગિ કાન પેતે આછી......

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ કાવ્યોમાં તેમ નાટકોમાં પણ આ નવી દૃષ્ટિનો સતત વિકાસ થતો જ રહ્યો છે. 'પ્રકૃતિર પ્રતિશોધ'થી માંડીને છેક 'ચાંડાલિકા' સુધીની એમની નાટ્યસૃષ્ટિ કયારેક રૂપકરૂપે તો કયારેક ઐતિહાસિક વર્ણન રૂપે, કયારેક પ્રહસન રૂપે તો કયારે ગંભીર ચર્ચા રૂપે, એક જ સૂર–સંભળાવી રહી છે–બંધનમુક્તિ. 'પ્રકૃતિર પ્રતિશોધ'નો સન્યાસી, જગતને એક વિરાટ ભ્રમ માનીને, એના માયાબંધનમાંથી છટકવાને માટે સંસાર છોડી ચાલ્યો જાય છે, અને કઠોર તપશ્ચર્યા વડે 'અસીમ'ને પ્રાપ્ત કરવાની એ આશા સેવે છે. પણ એ તમામ પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ જાય છે એક સુકોમળ કુમારિકાના માયાસ્પર્શ વડે–અને સન્યાસીને સમજાય છે કે તપસ્યાના બંધનમાં અસીમનું સ્થાન નથી, એનું સ્થાન તો છે જીવંત પ્રકૃતિના ખોળામાં, સ્વાભાવિક જીવનછંદની વિચિત્ર રાગિણીમાં. ગૃહીની સાથે જ્યારે ત્યાગીનું મિલન થયું, ત્યારે સીમામાં અસીમ મળી ગયું, અને સીમાની મિથ્યા તુચ્છતા તેમ જ અસીમની મિથ્યા શૂન્યતા દૂર થઈ.

'ડાકઘર'ના વસ્તુમાં જાણે આ જ બીજ ડાળાંપાંખળાં સાથે ઉછરતા છોડરૂપે દેખાય છે. સહજ પ્રકૃતિની આકસ્મિક ચમક વડે જ્યારે જ્યારે પણ આપણે અમલની જેમ બહારની પ્રકૃતિના આકર્ષણનો અનુભવ કરવા તૈયાર થઈએ છીએ, ત્યારે જ બરાબર વૈદરાજ અને અમલના પિતારૂપી આધુનિક સભ્યતાની ચાંપ આપણાં ગળાને દાબી દે છે. 'રક્તકરબી' આ જ વસ્તુને, વધારે સ્પષ્ટ અને ખુલ્લી રીતે, સામાજિક વિષમતાની અને વર્ગશોષણની છબીરૂપે આંકે છે, એ જ વાત 'ફાલ્ગુની' અને 'અચલાયતન'માં કહેવાઈ છે. 'રાજા ઓ રાની'માં રાજા–પ્રજા વચ્ચેનાં ઘર્ષણને, વધારે કલામય રીતે, અવાજ આપવામાં આવ્યો છે. 'મુક્તધારા' તો જનતાના ઉઠાવની જ સીધી વાત લાવી મૂકે છે.

હા, આ બધામાં રવીન્દ્રનાથે માનવ અને કુદરત વચ્ચે જે એક જબ્બર અંતર પડી ગયું છે એની સામે જ પોકાર ઉઠાવ્યો છે, અને એમનું કવિહૃદય, રસ્કિન, ટૉલ્સ્ટોય અને ગાંધીજી જેવા માનવકલ્યાણ–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાંછુંઓ અને દુઃખકલેશથી માત્ર દ્રવી ઉઠતા આત્માઓની જેમ જ દ્રવી ઊઠ્યું છે, એટલે 'મુક્તધારા'માંની નાકરની, સામુદાયિક ઉઠાવની, સંગઠનની વાતોનું મહત્ત્વ આ બધો વિરોધ યંત્રોની દુનિયા સામે જ ઉઠાવાય છે એ હકીકતથી જરા ઓછું થઈ જાય છે. પણ યંત્રો માનવકલ્યાણ અર્થે પણ ઉપયોગી બની શકે છે એનું દર્શન એમને પાછળથી થનારું હતું.

રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓનું લાંબુ વિવરણ જરૂરી નથી. એમની વાર્તાઓમાં બંગાળના, હિંદના સમાજનું બારીક નિરીક્ષણ નજરે પડે છે, અને કવિ-હૃદયનાં સંવેદનો પણ સ્પષ્ટ રીતે એમાં આંદોલિત થતાં જણાય છે. ઘણીવાર આ વાર્તાઓમાં રવીન્દ્રનાથ રંગદર્શિતામાં ને 'ભારતીય સંસ્કૃતિ'ના કહેવાતા આદર્શોની તરફેણમાં ઢળી પડતા જણાય છે. છેક 'શેષેર કવિતા' અને 'યોગાયોગ'માં પણ એમની દૃષ્ટિ સમાધાનવાદી દેખાય છે. 'ચોખેર-વાલી'ની વિનોદિનીનું પાત્ર, 'ગોરા'માંનું ગોરાનું જન્મ-રહસ્ય, 'શેષેર કવિતા'માંનું અમિત અને યોગમાયાનું વલણ, તેમ જ 'યોગાયોગ'માં કુમુદિનીનું પુનરાગમન, એ પ્રગતિ-મગ્ન આંખને ન રૂચે એવું છે. પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે રવીન્દ્રનાથ શુદ્ધ સર્જક હતા, માનવીની વાસ્તવિક દિલ-અથડામણો પર જ એમની દૃષ્ટિ ઠરી હતી. જે પાત્રો એમણે લીધાં એ વાસ્તવિક દુનિયાનાં પાત્રો હતાં. પાણીમાં જીવતી માછલીને તમે જેમ જમીન પર લાવીને મૂકો તો એનું જીવન અટકી જાય, તેમ બંગાળના એ વખતના વાતાવરણમાં રહેતાં માનવીઓને એકદમ નવીન વાતાવરણમાં લાવી મૂકો તો એમનો વિકાસ સ્વાભાવિક ન જ બને. પણ બદલાતી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિએ નવા પાત્રો સર્જાવ્યાં, ને રવીન્દ્રનાથે એમને તરત જ અપનાવી લીધા. 'ઘરે બાહિરે' 'દુઈ બોન' 'માલંચ' અને 'ચાર અધ્યાય' એના પુરાવા રૂપ છે, અને છેલ્લે 'તિન સંગી'માં તો નવી દૃષ્ટિ ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ બતાવે છે.

'ચાર અધ્યાય'માં ઈન્દ્રનાથ બોલે છેઃ 'માણસને લઈ એનાં રસાયણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોધવાં એ જ મારી સાધના છે.' ઇન્દ્રનાથની આ વાણી કેટલી અર્થ-ગૌરવભરી લાગે છે!

એ જ ઇન્દ્રનાથના બીજા ઉદ્‌ગારો જુઓ:

'ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો પરાજયના મહાસ્મશાને સમાપ્ત થાય એવું પણ બને. પણ એ મહાકાવ્ય જ રહેવાનાં. ગુલામીમાં કચડાતી હીણ માનવતાના આ દેશમાં મરણના જેવું મરણ મેળવવું એ પણ સૌભાગ્યની વાત જ છે, એ પણ એક લ્હાવો છે...'

'રસ્તામાં આડો પથ્થર પડ્યો હોય તો એની વિરુદ્ધ જે રીતે ઓજાર વાપરીએ તે જ રીતે બ્રિટિશ શાહીવાદીઓનો સામનો કરવાનો છે; અક્કલ-હોશિયારીને નેવે મૂકીને નહિ. એ લોકો (બ્રિટિશ શાહીવા-દીઓ) સારા છે કે ખરાબ એમાં દલીલને સ્થાન છે. એમનું શાસન તે પરદેશીઓનું શાસન છે. એને લીધે આપણે અંદરખાનેથી ખવાઈ જઈએ છીએ. આવી અકુદરતી પરિસ્થિતિને મિટાવવાનો પ્રયત્ન કરવા-માં જ મારા મનુષ્યસ્વભાવની સાર્થકતા છે...'

આવા પ્રેરક વિચારો, ઠેર ઠેર, રવીન્દ્રનાથની નવલોમાં વેરાયલા પડ્યા છે. શરૂઆતની નવલોમાં રવીન્દ્રનાથ મુખ્યપણે બંગાળના સામા-જિક જીવનના સૂક્ષ્મતમ વાણાં-તાણાંને અદ્દભુત બારીકાઈથી ને કલા-નિપુણતાથી ખુલ્લાં કરે છે, પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપા-વીને તેઓ દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનના ગૂંચવાતા મહાઅરણ્યમાં લાવી મૂકે છે. એમાંથી બહાર નીકળીને તેઓ છેલ્લે છેલ્લે એમના નવદૃષ્ટિ-મંડિત આદર્શને, વધારે નિખાલસતાથી ને સીધી રીતે રજૂ કરી દે છે. તમામ જાતના રૂઢ બંધનો અને પૂર્વગ્રહોમાંથી, તેમ જ રાજકીય, સામા-જિક અને આર્થિક ગુલામીમાંથી, મુક્ત એવા માનવી અને માનવતાના ધ્વજધારી તરીકે જ રવીન્દ્રનાથ અહીં દેખાય છે: છેલ્લાં દસ વર્ષોમાં અવિરતપણે આ મહાગાન એમણે એમના સાહિત્યસર્જનમાં ગાયું, ને છેવટે સંસ્કૃતિના આ છડીદારે 'Crisis in Civilization'માં માનવ-જાતને ઘેરી ચેતવણી આપતાં વિદાય લીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવીન્દ્રનાથના જીવન અને સર્જનને અલગ પાડી શકાય નહિ એમનાં સર્જનની પ્રકાંડ અદ્ભુતતા અને વિવિધ રસમયતા આપણને સ્તબ્ધ કર્યા વિના રહેતી નથી; પણ સર્વત્ર બંધનમુક્તિનું જ ગાન ગુંજ્યા કરે છે:

આપદ આછે, જાનિ આઘાત આછે
તાઇ જેને તો વક્ષે પરાન નાચે,
ઘૂચિયે દે ભાઇ પૂંથિ-પોડાર કાછે
પથ ચલાર વિધિ વિધાન યાચા
આય પ્રમુક્ત, આયરે આમાર કાંચા

ચિર યુવા તુઇ જે ચિરજીવી
જીર્ણ જરા ઝરિયે દિયે
પ્રાન અફુરાન છડિયે દેબાર દિવિ......

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીતો–એક હથિયાર

શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

આપણી–આપણ સાહિત્યકારોની ય કસોટીના દિવસો શરૂ થઈ ગયા છે. આપણું પોતાનું રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વ અને સ્વાધીનતા હાંસલ કરવાની ફરજ આજે એકે એક દેશાભિમાનીને શિર ઊભી છે. પ્રગતિશીલ સાહિત્યકાર પાસે એ ફરજ વધુ નક્કરરૂપ માગી રહી છે.

અને આપણે હતાશ થવાની જરૂર નથી. જ્યાં જપાની આગ વરસી ચૂકી છે એ પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારો ક્યારનો સળવળી ઊઠ્યો છે. બંગાળ, આંધ્ર, અને મલબારે મશાલ ચેતાવી છે. જનતાને જાગ્રત કરવા બંગાળે અનેક નવાં કળાસ્વરૂપો સર્જ્યાં છે, તો આંધ્ર અને મલબારે પુરાણાં સ્વરૂપોમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો છે. આંધ્ર મલબારે ગીતો અને કથા, હરિકથા તથા પૂરકલી, કોલકલીનાં નૃત્યો દ્વારા જનતાને શાહીવાદ અને ફાસિવાદનાં ભીષણ સ્વરૂપોનું અને તેની સામેની પ્રજાકીય ફરજોનું ભાન કરાવ્યું છે. પ્રજામાં નવો જુસ્સો, નવી આશા, નવી ઉમેદો જન્માવી છે. સમસ્ત ભૂતકાળના ભવ્ય વારસાને આ દેશભક્ત સાહિત્યકારોએ અપનાવી લઈ એનો ક્રાંતિકારી ઉપયોગ કર્યો છે.

અને આ કાંઈ યુરોપના વિક્ટોરિયન યુગનો "સુધારાવાદ" નથી; આમાં હિંદના ગાંધીવાદી યુગની પ્રાચીન સંસ્કારની સંશુદ્ધિની ભાવના નથી; આ તો પ્રાચીન સ્વરૂપોનો ક્રાંતિકારી હેતુ, ક્રાંતિકારી વસ્તુ અને ક્રાંતિકારી ભાવના માટેનો નવો ક્રાંતિકારી ઉપયોગ છે. ઉચ્ચ સામાજિક જાગ્રતિનું આ લક્ષણ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૂજરાતનું આમાં શું ને કેવુંક સ્થાન છે? શું ગૂજરાતને એવું પ્રાચીન સંસ્કારજીવન નથી? શું એની પાસે નવા જીવનને ને નવી ભાવનાને અનુરૂપ સંસ્કારસ્વરૂપો નથી? શું ગૂજરાતે આજ લગી એનાં એ સંસ્કાર-આયુધોનો જીવનલક્ષી ઉપયોગ કદી કર્યો નથી? શું આજે એનો ક્રાંતિકારી ઉપયોગ શક્ય નથી?

આનો જવાબ કોઈ પણ ગૂજરાતી ગૌરવપૂર્વક આપ્યા વિના નહિં રહે—ભલે આજે આપણે એ આયુધોને લગભગ ભૂલી જવા આવ્યા હોઈએ કે ભાથામાં બાંધી રાખ્યાં હોય. નરસિંહ, મીરાં ને અખો, પ્રેમાનંદ ને શામળ, ભોજો ભગત ને દયારામ વિવિધ સમયે વિવિધ ભાવનાઓના પ્રચાર અર્થે અત્યંત સચોટ સ્વરૂપે પરભાતિયાં, ગીત-કથાઓ, ગીતો, ભજનો, ગરબા ને ગરબીઓનો ઉપયોગ કરી ગયા છે. સમાજનાં અનિષ્ટો સામે ઝૂઝવામાં આ આયુધોનો ઉપયોગ કરી ગયા છે. ઉપરાંત, આપણા અનેક અનામી લોકકવિઓએ ભવ્ય કુરબાનીની કથાઓ, વીર ગાથાઓ તથા સમાજ જીવનની કરુણ સત્યકથાઓને વીર અને કરુણ લાવણીઓમાં ને સોરઠાઓમાં ગાઈ છે. હજી ય આવાં લોકગીતો અને ભજનો તથા પરભાતિયાં ગરબા અને ગરબીઓ, ગૂજરાતને સુપરિચિત છે. દાંડિયા, રાસ, માણભટ્ટ કથા અને રામલીલા હજી આપણા ગ્રામજીવનને માટે જીવતી-જાગતી રસપ્રદ વાનગીઓ છે.

આ બધું છે, ને હજી કાંઈ સાવ સુકાઈ ગયું નથી. અલબત્ત, આજે આ બધાં સ્વરૂપો કેવળ આનંદઉપભોગ યા તો રિવાજનાં સાધનો ને વાનગીઓ જ બની ગયાં છે; એમની પાછળ જીવનનો કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ રહ્યો નથી: કેમકે આપણા આજના વાસ્તવજીવનથી તેઓ સાવ કપાઈ ગયેલાં છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે આજ પૂર્વે એ બધાં સ્વરૂપો નિર્થક ગતાનુગતિક રિવાજો રૂપે જ હતાં, યા કેવળ ઉપરછલ્લાં મનોરંજનાં જ સાધનો હતાં. ચોક્કસ સમયે તો એમણે ગૂજરાતના જીવનના ઘડતરમાં જાગ્રત અને સફળ ભાગ ભજવ્યો છે, એ ભૂલી શકાય એમ નથી. નરસિંહ અને મીરાંએ સમાજ, કુટુંબ અને જૂની પ્રણાલિકા સામે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઠાવેલો અવાજ તો ગૂજરાતનો પ્રથમ ક્રાંતિકારી વારસો છે. ત્યાર બાદ ધ્યેયલક્ષી સાહિત્યના અગ્રણી તરીકે આગળ આવ્યો **અખો.** એણે વેદાંતને પદ્યબદ્ધ કરવા ઉપરાંત સામાજિક દુષણો સામે જે જબરજસ્ત જેહાદ ચલાવી હતી એ તો મહાન સમાજસુધારકોની જ યાદ આપે છે. પણ ઘેર ઘેર જેમનાં ગીતો ગુંજી ઊઠ્યાં હતાં તેવાં લોકહૃદયનાં કવિ નરસિંહમીરાંનો ગૌરવભર્યો વારસો સાચા લોક કવિ તરીકે કોઈએ આગળ ધપાવ્યો હોય તો તે ભટ્ટ પ્રેમાનંદ હતો. (૧૬૩૬થી ૧૭૩૪). એ એક મહાન કવિ અને સંગીતજ્ઞ હતો. એણે પુરાણ-કથાઓને મહાકાવ્યોમાં અદ્દભુત કૌશલ્યપૂર્વક ગૂંથી છે. એ પોતે જ પ્રખ્યાત માણભટ્ટ હતો. સંગીતકોની ટુકડી લઇ તબલાં ને માણ લઇ એ નીકળી પડતો; ગામડે ગામડે ઘૂમતો ને રાતોની રાતો કથાઓ કહેતો. એણે એની સારી જિંદગી આ કર્તવ્ય પાછળ અર્પી દીધી હતી. સાચે જ એના દિલમાં એક વિશાળ અને સમાનવ્યાપી ધ્યેય જાગ્યું હતું. એણે ગૂજરાતી ભાષા અને ગૂજરાતી સંસ્કારિતાને ઊંચે આણવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, એ દિવસોમાં ગૂજરાતી ભાષાની શરમજનક હાંસી થતી જોઇ એનું દિલ સળગી ઊઠ્યું હતું. ગૂજરાતની ધરતી પર ગૂજરાતી ભાષાની કિંમત ન હતી, એને હિંદી-ઉર્દુ આગળ કશું સ્થાન ન હતું. દરબાર અને પ્રતિષ્ઠિત સમાજની ભાષા તરીકે કોઇ એને લેખતું ન હતું.

“ અબે તબે કે સોલહ આને, ઇકડે તિકડે બાર,
અઠે કઠે કે ચાર હી આને, શું સાં પૈસા ચાર ! ”

આવી કરુણ હાલત જોઈ પ્રેમાનંદે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી: ‘મારી આ માદરી જબાનને પ્રતિષ્ઠા ન અપાવી શકું ત્યાં લગી માથે પાઘડી નહિ મેલું.’ અને એક ‘મિશનરી’ની અદાથી તે આ કર્તવ્ય પૂંઠે લાગી ગયો. એ ૧૭મી સદીમાં ય એણે એક જબ્બર આંદોલન જગાવ્યું— ભાષાઉદ્ધારના ધ્યેય પૂંઠે રાતદિ કામે લાગી જનારું એક આખું સાહિત્યકારોનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું, જેમાં **પર ખડેપગાઓ** હતા, **૧૨** તો **સ્ત્રીઓ** હતી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭ મી સદીના આ મહાન 'મિશનરી'એ એની જિંદગીનાં ૯૮ વરસમાં એના ધ્યેયને પાર પણ પાડ્યું. એનાં મહાકાવ્યો ઘેર ઘેર પહોંચી ગયાં, જીભે જીભે રટાવા લાગ્યાં; એના મૂઆ પછી ય માણભટ્ટોએ એ કાવ્યો કથ્યા કર્યાં; ને ઘેર ઘેર રટાતાં રહ્યાં. ગૂજરાતી ભાષાની શક્તિનું ભાન પ્રેમાનંદ ગૂજરાતને પ્રથમ વાર કરાવી ગયો.

શામળ ભટ્ટ (૧૭૦૦ થી ૧૭૬૬) પ્રેમાનંદના પાછલા દિવસોનો સમકાલિન. એણે પદ્યવાર્તાઓની નવી જ પદ્ધતિ અખત્યાર કરી. અલબત્ત, એ મોટે અંશે સમાજનો વિવેચક તથા મનોરંજક હતો. પણ એની વાર્તાઓ ય રજપૂત અને ઠાકરડા કોમો સુધી જઈ પહોંચી. ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસમાં એણે ય મોટો ફાળો આપ્યો.

[૫]

આ બે મહાન સાહિત્યસ્વામીઓ અસ્ત થતાં લાંબા વખત સુધી ક્ષિતિજ પર અંધકાર પથરાયેલો રહ્યો. આપણે **દયારામ**ની ગરબીઓ, અને **ભોજા ભગત**નાં ભજનો–'ચાબખાઓ' જાણીએ છીએ; પરંતુ પ્રેમાનંદનો સમસ્ત સમાજને સ્પર્શતો દરિયો અહીં ક્યાં છે? આ તો સંકુચિત ઝરણાંઓ છે–અમુક પંથની દૃષ્ટિ અને વ્યક્તિગત ભક્તિની આ વૈયક્તિત લાગણીઓ છે. પ્રેમાનંદની આમપ્રજાને સ્પર્શતી ભાવના અહીં નથી જ નથી.

અને ઘણે લાંબે વખતે આપણા સાહિત્યના ક્ષિતીજને અજવાળતો એક તેજપુંજ ઊંચો ચઢે છે. એ છે ક્રાંતિકારી નજરનો જબરજસ્ત અભ્યાસી ને પ્રભાવશાળી લેખક **નર્મદાશંકર** (૧૮૩૩થી ૮૬). ગૂજરાતી ગદ્યનો એ પિતા છે. પણ પદ્યમાં ને સાહિત્યના એકેએક ક્ષેત્રમાં એણે નવાં પગરણ પાડ્યાં છે. એનામાં એક યોદ્ધાની જીગર છે, મિશનરીની તમન્ના છે, ક્રાંતિકારીની કાતિલ નજર છે. અલબત્ત, એણે એના પ્રચાર માટે નવું જ શસ્ત્ર અજમાવ્યું છે–પત્રકારિત્વનું. એ આયુધ નવા જમાનાને અનુરૂપ છે. શિક્ષિત જનતાને સ્પર્શવા એ કાબેલ સાધન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાજિક સડામાંથી માંડી બ્રિટિશ હકુમત અને શોષણ સામે એણે જે કાતિલ કલમ ચલાવી છે એ કોઈ પણ આધુનિક પ્રગતિશીલને ય ગૌરવ આપે એવી છે. પણ કદાચ અખબારી સાધનની મર્યાદા એને નડી જ નડી. પદ્ય કરતાં ગદ્યલેખક હોવાનો ગેરલાભ એને નડયો જ નડયો. પદ્યની સર્વવ્યાપી અસર કરતાં ગદ્યની પ્રચારકતા ઓછી જ રહી. શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગ કરતાં વધારે આગળ એ સાધન તેને લઈ ન જઈ શકયું.

અને આ જ દિવસોમાં **દલપતરામ** (૧૮૨૦થી૯૮) એના સમાજ સુધારાનાં દોહરા–ચોપાઈ ને કથાગીતો ગાતો વધારે લોકપ્રિયતા વરી જાય છે. એની 'કવિતા' તદ્દન સાદી છે, બોધક છે, સુધારક છે, ને વાર્તામય છે. તમામ વર્ગોનું એ મનરંજન કરી શકે છે, કંઇક શીખવી ય જાય છે, પણ જનતાને કોઈ મહાન આંદોલનમાં ઘસડવા માટે એને સુધારાવાદ નિર્બળ સાબિત થાય છે. એમ તો એણે ય સામાજિક અનિષ્ટો અને 'હુન્નરખાનની ચડાઈ' લખી છે. પણ નર્મદની ક્રાંતિકારી નજર કે યોદ્ધાની જીગર એનામાં ખૂટે છે?

આ બંને કવિઓની વિશેષતા એમના પોતાના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો—

> 'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે
> યા હોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે...
>
> **નર્મદાશંકર**
>
> "ધીરે–ધીરે સુધારાનો સાર..."
>
> **દલપતરામ**

અને આ બંને જૂના અને નવા યુગના સંયોજકો તરીકે ગૌરવભર્યા ઊભા છે.

[૨]

એ પછી તો ગૂજરાત બદલાયું, ગૂજરાતનું જીવન બદલાયું; એનું આર્થિક અને સંસ્કારજીવન બદલાયું. ગૂજરાતમાં ઉદ્યોગવાદે ડોકું ઊંચું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યું ને એની આખી મુખમુદ્રા ફરી ગઈ. નવા વિચારો, નવી ભાવનાઓ આગળ આવી. એને યોગ્ય નવાં સ્વરૂપો પણ ઘડાયાં. ભક્તિ, પુરાણકથા, વીરકથા, અને તરંગને સ્થાને, ભજન, માણકથા, લોકગીતો અને ગરબા ગરબીઓને સ્થાને નવા વિષયો, નવાં સ્વરૂપો આગળ આવ્યાં. બૂઝર્વા જીવનની છાયા જીવનનાં તમામ અંગોની જેમ સાહિત્યમાં ય પડી. એક બાજુ એનો પટ વિશાળ બન્યો, અને ગહરો પણ બન્યો, પણ બીજી બાજુ સંકુચિત બન્યો. નવા અનુભવો, નવી લાગણીઓ, નવી ઊર્મિઓ અને નવી ઉમેદો તથા નવી સમસ્યાઓએ વિષયો અને વસ્તુઓની વિવિધતા બહલાવી પણ આ નવાં રત્નો બહુ જ ટૂંકા વર્ગના ઉપભોગ અર્થે નિર્માયાં. બુઝર્વા સંસ્કારિતાએ અનેક લલિત કલાઓમાં અવતાર ધર્યો; અનેક સૂક્ષ્મ સચોટ સ્વરૂપે તે વ્યક્ત થઈ. પણ સાથે સાથે તેણે આમજનતાને અળગી કરી. બૂઝર્વા સંસ્કારિતાના એકેએક વિકાસે જનતાને પાછળ ને પાછળ જ નાખી. ધનિક અને ગરીબ, ભણેલો અને અભણના ભેદ એણે વધુ ને વધુ ઊંડા પાડ્યા. સાહિત્ય અને સંસ્કાર બજારુ બન્યાં, જેની પાસે ધન એની પાસે સહેલાઈથી જઈ શકયાં; એટલું જ નહિ પણ બીજે અનેક સ્વરૂપે આ નવા સાહિત્યે પ્રજાને હુકરાવી. પહેલાંની જનતાની ભાષાને સ્થાને હવે પંડિતની ભાષા આવી; સમાજજીવનના સર્વસાધારણ અનુભવોને સ્થાને વ્યક્તિગત અને તરંગી અનુભવોએ સ્થાન લીધું; જૂના લોકપ્રિય ઢાળો અને છંદોને સ્થાને સંસ્કૃતમય ભારેખમ વૃત્તો ગંભીર અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યનું અનિવાર્ય અંગ બન્યું.

મહાન વિચારક ગોવર્ધનરામથી માંડી મહાન કવિ નાનાલાલ સુધી સાહિત્યની લગાતાર વણઝાર ચાલી અને એકેએક જણે એમની વિશિષ્ટ અને વિવિધ શક્તિને પ્રતાપે ગૂજરાતી સાહિત્યને ભારે પ્રાણવાન બનાવ્યું. નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, ઊર્મિકાવ્યો, વગેરેએ ગૂજરાતના નવા સંસ્કારી માનસનો પડઘો ઝીલ્યો. ગૂજરાતના ઊગતા બુદ્ધિજીવી વર્ગને તેણે આંજી ય લીધો. ગોવર્ધનરામે તેની મહાન સામાજિક નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' દ્વારા અને કલાપીએ અત્યંત લાગણીપ્રધાન ઇશ્કી કાવ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્વારા તથા નાનાલાલે એની પ્રતિભાશીલ સર્જકશક્તિ દ્વારા નૂતન ગૂજરાતનાં દિલ અને દિમાકને દાયકાઓ લગી બાંધી લીધાં, જેમાંથી વર્ષોને અંતે ગાંધીજીએ જ આપણને છોડાવ્યાં.

ગાંધીજીએ રાજકારણમાં પગલું ભર્યું; પણ એ પગલું જનતાની જરૂરિયાતો અંગે વિરાટ હતું. સમસ્ત જીવનને એણે આવરી લીધું. ગાંધીજીએ સમસ્ત જીવનની સમજ અને દૃષ્ટિમાં જ પલટો આણ્યો. સાહિત્યમાં ય એમણે 'જીવન' બક્ષ્યું. સાહિત્યની શૈલિને એમણે સાદાઈ બક્ષી; સોંસરી વેધકતા આપી. એમણે શબ્દોને નવાં મૂલ્યો આપ્યાં, ભાષાની શક્તિ અને સંયમ બતાવ્યો; એક બાજુ એમણે પંડિતાઈની ભારેખમતા, તથા બીજી બાજુ ગુલાબી તરંગીતાને ધોઈ નાખી. સર્જકોને એમણે વધુ તંદુરસ્ત નજર આપી—'કલા ખાતર કલા'ને એમણે જીવલેણ ફટકો લગાવ્યો. કાકા કાલેલકર, મશરૂવાલા, મહાદેવ દેસાઈ વગેરે કલમબાજો દ્વારા ગાંધીજીએ જૂના સાહિત્યસ્વામીઓને ક્યાંય પાછળ ખસેડી દીધા એટલું જ નહિ, પણ અનેક નવા પ્રતિભાશાળી જુવાનોને આગળ આણ્યા.

અને સાહિત્યમાં ગાંધીયુગ શરૂ થયો.

ગાંધીવાદની પ્રગતિશીલતાએ એ જમાનાનાં બુદ્ધિજીવીઓને આંજી દીધા હતા. ગરીબાઈનું ગૌરવીકરણ, ટ્રસ્ટીપણાની ભાવનાનું આદર્શીકરણ, પુરાણી સંસ્કારિતાનું પુનરૂજીવન, અને રામરાજની ગુલાબી કલ્પના, સામાજિક જીવનમાં સુધારાવૃત્તિ વગેરે તત્ત્વો એ જમાનાના બુદ્ધિજીવીને આંજી લેવા સમર્થ હતાં. ગાંધીવાદની મર્યાદાઓ, અને વાસ્તવિક અમલી જીવનમાં એનું કઢંગું સ્વરૂપ જોતાં અને સમજતાં સહેજે એક દશકો તો નીકળી ગયો. એને માટે ઊંડી વર્ગસમજ જરૂરી હતી. એ વર્ગસમજ આપવા કામદાર—કિસાન વર્ગની જાગ્રતી જરૂરી હતી; એમની 'લડતો' અનિવાર્ય હતી. એ બધું ગૂજરાતીમાં પગ મૂકે એ દરમિયાનના લાંબા ગાળામાં તો આદર્શવાદી બુદ્ધિજીવીની આંખે ગાંધીવાદની રઢિયાળી પ્રગતિશીલતા જ નજરે પડે એ સ્વાભાવિક હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આપણે આજે ય જોઈએ છીએ કે ગૂજરાત વાસ્તવજીવનમાં વર્ગ-લડતોમાં જેટલે અંશે પછાત છે, તેટલે જ અંશે વર્ગદૃષ્ટિનો તેનામાં અભાવ રહ્યો જ છે. આપણા સારા અને શક્તિશાળી પ્રગતિશીલો ય હજી વર્ગવિભક્ત સમાજનાં ઘર્ષણોનું રહસ્ય ભાગ્યે જ સમજી શક્યા છે.

આમ છતાં, ગાંધીવાદ કાલે હતો એવો સબળ આજે નથી એ ય ચોક્કસ છે. ત્રણ તબક્કામાં એની બદલાતી કક્ષાનું રહસ્ય સમજીએ—

૧. ૧૯૨૦ થી ૨૮
૨. ૧૯૨૮ થી ૩૪
૩. ૧૯૩૪ થી ૩૯

૧૯૨૦-૨૮નો સમય આમજનતાના પ્રથમ આંદોલનનો હતો. સત્યાગ્રહના સીધા સામનાંનો હતો. સરકાર સામેની આગ અને આઝાદી માટેની તમન્ના, માતૃભૂમિની ભક્તિ અને કુરબાનીની ભાવનાઓ વ્યક્ત થવા વાણી શોધતી હતી. જનતાની ભૂખ યે ઊપડી હતી.

મહાન કવિ નાનાલાલે 'મારા કેસર ભીના કંથ'માં રણવાટથી પાછા ન ફરવાની હિંમત આપી હતી. આ દુનિયામાં નહિ મળીએ તો 'સુર ગંગાને તીર' મળવાની સાંત્વના આપી હતી. કવિ ખબરદારે રાષ્ટ્રગીતોની વણઝાર શરૂ કરી દીધી હતી. છેક ૧૯૦૮ માં એમણે એ દિવસની રાષ્ટ્રીયતાનો ધબકારો ઝીલ્યો હતો અને વ્યક્ત કર્યો હતો. બ્રિટનની છત્રછાયા નીચે જગતમાં ઉન્નતશિરે ઘૂમવાની લાલસા એ દિવસોમાં નિર્દોષ રાષ્ટ્રીયતાને નામે વ્યક્ત થઈ હતી—

"અમ હૃદય શૌર્ય અંગાર નથી હોલાયો
સમયે દાવાનળ સમો ઊલટશે ચાલ્યો
બ્રિટનની ધ્વજ હેઠ અમે ઘૂમીશું."

અને ૧૯૧૪માં પ્રથમ શાહીવાદી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. હિંદનો આઝાદીઆરજુ પ્રાણ સળવળી ઊઠ્યો. કવિ ખબરદારનો રાષ્ટ્રીય ગીતોનો સંગ્રહ **'ભારતનાં ટંકાર'** ૧૯૧૯માં પ્રસિદ્ધ થયો. બ્રિટનની દોસ્તી અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસ્પષ્ટ રાષ્ટ્રભક્તિ એ આખા સંગ્રહનો સૂર છે. પણ આ જ કવિ ૧૯૨૦ની સત્યાગ્રહની રણભેરી સાંભળે છે અને તે એના કંઠને વધુ નક્કર વધુ બુલંદ બનાવવા મથે છે.

આ જ દિવસોમાં મધુર મધુર મંજીરાઓની રણક સાથે **કવિ લલિત** 'જય મંગલ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગજાવીએ' ગાતા આગળ આવે છે. ગૂજરાતની શાળાઓ અને સંસ્કારસંસ્થાઓમાં એમનો મુલાયમ કંઠ મંજીરા સાથે રણકી ઊઠે છે.

પણ આ બધા પ્રતિષ્ઠિત કવિઓને જે સાધ્ય ન હતું એવું કરી બતાવનારા તો લોકોનો હાથ પકડી લડતનાં પાણીમાં ઊભેલા કેટલાક સેવકો છે. **'અંધકવિ હંસરાજ'**નું નામ અને એનાં અગ્નિ ઝરતાં ગીતો ભાગ્યે જ કોઈ ગૂજરાતીથી અજાણ્યાં હશે. બીજા એવા કવિઓમાં **ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ** અને **કલ્યાણજી મહેતાનાં** નામ યાદ આવે છે. અલબત, એમને કંઠે કે કલમે સાચી કવિતા નથી જ ચઢી.

પરંતુ નાનાલાલ, ખબરદાર કે લલિત જેવા કવિઓ લો, કે અંધકવિને બાદ કરતા ડૉ. ચંદુલાલ કે કલ્યાણજી જેવા અકવિઓ, લો કોઈ જ લડતમાં પડેલી કે લડતને આરે ઊભેલી કે લડત તરફ હમદર્દી ધરાવતી આમ જનતાને સ્પર્શી શક્યા ન હતા. આ બધાં ગૂજરાતી ગીતોને બદલે ગૂજરાતી પ્રજાએ પોતે રાષ્ટ્રભક્તિનાં હિંદુસ્તાની ગીતોને જ વધુ અપનાવ્યાં હતાં.

બિસ્મિલનું : 'સર ફિરૌસી કી તમન્ના અબ હમારે દિલ મેં હૈ'

સત્યદેવનું : 'આ ગયા હૈ કર્મયુગ કુછ કર્મ કરના સિખ લે...'

ઇકબાલનાં : 'નાનકને જિસ ચમન મેં વહદત કા ગીત ગાયા' અને 'સારે જહાંસે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા' તથા **ઇન્દ્રનું**: 'અય માતૃભૂમિ તેરે ચરણોં મેં સિર નમાઉં' અને 'વિજયી વિશ્વ તિરંગા પ્યારા, ઝંડા ઊંચા રહે હમારા.' વગેરે અનેક ગીતો ગૂજરાતીથી અદકા ગૂજરાતી બની ગયાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જ રીતે એ દિવસોનું જો કોઇ સૌથી વધુ લોકપ્રિય રાજકીય સૂત્ર હોય તો તે ય હિન્દુસ્તાની જ હતું—

'નહિ રખની નહિ રખની સરકાર જાલિમ નહિ રખની–' આ સૂત્ર એ દિવસોમાં એટલું તો લોકપ્રિય બન્યું હતું કે ઘેર ઘેર ને દુકાને દુકાને હાથરૂમાલો અને થેલીઓ ઉપર અંકિત થઇ ચૂકયું હતું.

ગૂજરાતમાં એ દિવસોમાં, હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રગીતો વધુ પ્રચલિત થયાં એનું એક કારણ એ પણ ખરું કે ખિલાફત આપણા એ આંદોલનમાં એક મહત્ત્વનો ભાગ હતો અને મુસ્લિમ જનતા લડતમાં સામેલ હતી. પણ ગૂજરાતમાં ગૂજરાતી કરતાં હિંદુસ્તાની ગીતો વધુ સફળ નીવડયાં એ હકીકત તો આપણાં ગીતોની કમજોરી જ બતાવે છે. ૧૭મી સદીના પ્રેમાનંદની ખોટ વીસમી સદીમાં આપણે કાતિલ રીતે અનુભવી. લોકો સુધી જનારો લોકોનો કોઈ કવિ ન હતો, જ્યારે લોકો લડતે ચઢયા હતા!

નર્મદ–દલપતથી શરૂ થયેલા નવા જમાનાએ આપણી દૃષ્ટિને ફેરવી નાખી હતી. નરસિંહ, મીરાં, અખો ને પ્રેમાનંદની સામે જે વિશાળ જન-સમાજ હતો, જેના જીવનમાં આ કવિઓ ઓતપ્રોત બન્યા હતા, જેનાં સુખદુ:ખ અને જેની ભાવનાઓ, જેની સમસ્યાઓ અને સમજણો આ કવિઓને દિલ પોતાના જેવી હતી, એવું આ નવા યુગમાં રહ્યું ન હતું. દળણાં–ખાંડણાં કરતો, સુથારી–લુહારી કરતો, વણતો–ધોતો મજૂરવર્ગ આ જમાનામાં પાછળ ફેંકાયો હતો, કિસાન પાછળ ફેંકાયો હતો, ઉજળો મધ્યમ વર્ગ એના નવા અંગ્રેજી શિક્ષણ અને પશ્ચિમી સંસ્કાર સાથે સુધરેલો બની આગળ આવ્યો હતો. નોકરીઓ અને વેપારમાં, મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ અને જાહેરજીવનમાં તે આગળ આવ્યો હતો. નવું જાણવાની અને વાંચવાની ભૂખ એની ઊઘડી હતી. લખીવાંચી શકે એવી એની કાબેલિયત હતી, નવા લેખકો સાહિત્યકારોની સામે આ નવો વર્ગ અને એની સમસ્યાઓ ઊભી હતી. ગોવર્ધનરામનાં 'સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદ' કે નાનાલાલનાં 'જયાજયંત' એમના સવાલો અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના રસો લઈ ઊભાં હતાં. નવો કવિ સાહિત્યકાર સહજ રીતે એ વર્ગમાંથી આવ્યો ને સ્વાભાવિક રીતે એની ભણી વળ્યો; એને અનુરૂપ શૈલી અને સ્વરૂપો સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત બની સ્વીકારાયાં.

ગાંધીવાદે પંડિતયુગની ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગી નજરને નીચી આણી હતી, વચલા અને નીચલા મધ્યમ વર્ગની હયાતીનું લેખકને ભાન કરાવ્યું હતું, એની સમસ્યાઓનો તેને પરિચય કરાવ્યો હતો; મધ્યમવર્ગી લેખકોની નજર 'લોકોની' ન જ બની શકી. ૧૯૨૦–૨૨ ના આંદોલનમાં તે થોડોક ઘસડાયો, પણ એમાં ઓતપ્રોત ન બની શક્યો. અને પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૨૨ પછી રાજકીય જુવાળ ઓસરી જતાં ગીત–આંદોલનોનું પહેલું મોજું, જાણે ઊભું થયું તેવું જ શમી ગયું. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ૧૯૨૨માં તમામ ભાષાનાં 'રાષ્ટ્રગીતો'નો એક કીમતી સંગ્રહ આપી ૧૯૨૦ ના યુગને સ્મૃતિમાં સમેટી લીધો.

બ્રિટનવિરોધી લાગણી, માતૃભૂમિનું સ્તવન, રાઉલેટ કાયદો, જલિયાંવાલા બાગ, રાષ્ટ્રધ્વજ, હિંદુ–મુસ્લિમ એકતા, ખાદી અને ચરખો–વગેરે આ યુગનો મુખ્ય ધ્વનિ હતો.

પરંતુ ૧૯૨૮નો બારડોલી સત્યાગ્રહ નવો જ ધ્વનિ લઈ વધુ પ્રજાકીય અને વધુ બુલંદ અવાજે આગળ આવે છે. કિસાનો પોતાના હક્કની સીધી લડત લડે છે. ગૂજરાતમાં આજ પૂર્વે ૧૯૧૮માં એકવાર ખેડામાં નાના પાયા પર આવી લડત લડાઈ હતી. પણ એનો પડઘો કશાંય સાહિત્યમાં પડયાનું જાણ્યું નથી. એ પછી દસ વરસને અંતે જાગેલી બારડોલીની લડત મૂંગી રહી શકે એમ ન હતી.

લડતે દેશવ્યાપી અને ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડયું હતું. અનેક પ્રેરક પ્રસંગોને એણે જન્મ આપ્યો હતો. પ્રભાતફેરી જેવું નવું સ્વરૂપ જનતાએ શોધી કાઢયું હતું. પણ કવિ–સાહિત્યકારોની જીભ તો સીવાઈ ગયેલી જ હતી.

પ્રતિષ્ઠિત અને નામાંકિત કવિઓમાંથી ખબરદારે એમની ઢબે થોડાં ગાણાં ગાયાં હશે ને કેશવ હર્ષદ શેઠે એકાદ ગીત રચ્યું હશે. અલબત્ત, કોક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસિક-સાપ્તાહિકમાં એ છપાયાં ય હશે, પણ લડતમાં પડેલી પ્રજાને તો એની જાણ યે ન થઇ. તો પછી અન્યાય સામે ઝૂઝતી પ્રજાને જોસ્સો અને પ્રેરણા પાવાની તો વાત જ શી?

સાહિત્યકારોએ ભલે એમની જાતને આઘી રાખી, પણ લડતને તો સાહિત્યની, ગીતોની ગરજ હતી. લડવૈયાઓએ લડતાં લડતાં ઓછી પ્રેરણા પીધી ન હતી. એમણે જાતે કલમ ઉઠાવી અને લડતમાં પડેલા બુદ્ધિજીવી પ્રજાસેવકો ફૂલચંદ શાહ, જ્યોત્સ્નાબેન શુક્લ તથા જુગતરામ દવે અને એમની મંડળીએ કોડીબંધ ગીતો, ભજનો અને સૂત્રો વહેતા મૂક્યાં.

જુગતરામે ગાયું :

મારા બાપુનો સંઘ, મારા બાપુનો સંઘ, ચાલ્યો સ્વરાજ ઘેર આણવા.

અને પછી તો

'અમે ડરતાં નથી હવે કોઇથી રે, ભલે કાયાના કટકા થાય.

તથા

'શૂરા જીતે સંગ્રામ, માથાં મેલી;
મથું આપે નાક ન આપે, એ શૂરાનાં કામ–'

વગેરે ગ્રામજનતાનો નિશ્ચલ અવાજ વ્યક્ત કરનારાં અને તેમને વધુ ને વધુ પાનો ચઢાવનારાં ગીતો સર્જાયે ગયાં.

આ આંદોલને અનેક અશિક્ષિત ગ્રામકવિઓને ય જન્મ આપ્યો—

'શૂરવીર આવો ને રે હો રણમાં......'

તથા

'પરદેશીએ પાયમાલ કીધું, ભારત પરદેશીએ પાયમાલ કીધું......'

જેવાં અનામી ગીતોએ પ્રજાનાં દિલને ધબકાવી મૂક્યાં. ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીના હિંદી વણકરો ઉપરના જુલમોથી માંડી બ્રિટિશ શાહીવાદી લૂંટની કથાઓ, તથા નાકર, બહિષ્કાર અને દારૂબંધીના કાર્યક્રમો સુદ્ધાં ગીતો દ્વારા કિસાનોને કાને પહોંચી ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અલબત્ત, કાવ્યદૃષ્ટિએ આ ગીતો નબળાં હતાં અને રાજકીય પક્વતાની પણ એમાં ઉણપ હતી. એમ છતાં જનતાના દિલમાં સીધાં ઊતરી જાય એવાં સરળ અને જોશદાર હતાં. અન્યાય સામે ઝઝૂમતી પ્રજાને હિંમત અને પ્રેરણા પાય એટલાં પ્રાણવાન હતાં.

આંદોલન પૂરું થયું તેની સાથે એમાંનાં ઘણાં ગીતો શમી પણ ગયાં, પણ હવે 'ગીતો' રાજકીય જીવનનું એક આવશ્યક અંગ બની ગયું હતું. ૧૯૨૯ના શાંતિના દિવસોમાં પરિષદો અને સંમેલનોમાં એણે એનું સ્થાન મેળવી લીધું હતું. ફરી પાછી રાજકીય જીવનની કટોકટી ઉગ્ર બની રહી હતી. શાંતિના દિવસોનું વાતાવરણ સાચેસાચ તંગ હતું. અને ૧૯૩૦ની લડત ઊપડે એ પહેલાં તો એક નવો તેજસ્વી કવિ લડતને આવકારતો અને અપનાવતો એના કંઠને તાલિમ દઈ રહ્યો હતો. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ૧૯૨૯ના દિવસોની, બહારથી શાંતિની દેખાતી આબોહવામાં 'કવિ તને શેને ગમે ?'નો થડકાર વહાવી દીધો હતો. ૧૯૩૦–૩૨ના જમાનામાં મેઘાણી એમની સર્વોચ્ચ ટોચ પર આવી ઊભા હતા. 'રઢિયાળી રાતો'ના ઉસ્તાદે એ લોકગીતોમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો; નવા નવા ઢાળો અને સૂરોને આગળ ધર્યા. ગૂજરાતી ભાષાની તાકાતનું ભાન ગૂજરાતને ફરી એક વાર મેઘાણીએ કરાવ્યું. મધ્યમવર્ગી બુદ્ધિજીવીઓનો સમૂહ પ્રથમ વાર મંત્રમુગ્ધ બની રાષ્ટ્રીય શાયરી સુણી રહ્યો. 'જતીનદાસનું મૃત્યુ,' 'ભગસિંહ'ની ફાંસી, ગાંધીજીના ઉપવાસ, ગાંધીજીની લંડનયાત્રા વગેરે જીવતા પ્રસંગોને, ધ્વજવંદન, તથા 'આગે કદમ આગે કદમ યારો ફનાના પંથ પર આગે કદમ' જેવાં થોકબંધ ગીતો સુણતા ગૂજરાતે મેઘાણીને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકેનું બિરુદ આપ્યું.

પણ મેઘાણી એટલેથી જ અટક્યા ન હતા. એમના અંતરમાં શોષણ સામેની આગ જલી રહી હતી. પરદેશી સાહિત્યમાંનાં શોષણ સામેનાં કેટલાંક મશહૂર ગીતોને એમણે ગૂજરાતી અવતાર આપ્યો ને સ્વતંત્ર રીતે ય સામાજિક અન્યાય સામે એમણે કાતિલ પડકાર ઉઠાવ્યો.

પણ આ બધું છતાં તેઓ એક 'માનવતાપ્રેમી' (Humanitarian)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ હતા ને એ જ કક્ષાએ રહ્યા. સમાજનાં અનિષ્ટોથી ઊકળી ઊઠેલો આત્મા સામાજિક અનિષ્ટોના પૃથક્કરણ અને તેનાં બળોની તુલનામાં નિષ્ફળ ગયો. પરિણામે નવાં બળો, નવાં સંઘર્ષો તેઓ ન જોઈ શક્યા ન સમજી શક્યા. ૧૯૩૪ આવતા આવતા તો મેઘાણી 'શાંત સરોવર' બની ગયા.

આ વરસોમાં સ્નેહરશ્મિ, ત્રિભુવન વ્યાસ અને દેશળજી પરમારે જુદે જુદે રૂપે ને જુદી જુદી કક્ષાએ દેશદાઝની ભાવનાને ગીતો દ્વારા વ્યક્ત કરી હતી. અલબત, સ્નેહરશ્મિનાં ગીતો તથા દેશળજીનાં ભાવનાપ્રચૂર ઊર્મિકાવ્યો કરતાં ત્રિભુવન વ્યાસનાં સમૂહ ગીતો વધુ લોકભોગ્ય બન્યાં. સાદા સંભાષણની શૈલીને કારણે તેઓ જનતાને પહોંચવામાં વધુ સફળ થયાં.

"**ગોરો આવ્યો, ક્યાંથી આવ્યો......**"તો શાહીવાદી લૂંટનું નગ્નસ્વરૂપ રજૂ કરતું એક ઉત્તમ ગીત ગણાય. લોકોએ એને અપનાવી ય લીધું. પણ, આમાંથી કોઈ મેઘાણીની કક્ષાએ ન પહોંચ્યું.

[૧૦]

મેઘાણીના આથમી જતાં પહેલાં તો વધુ તેજસ્વી કવિટુકડી ક્ષિતિજ પર ડોકાઈ રહી હતી. ૧૯૩૦–૩૨ની લડતોમાંથી નવો આકાર ધારણ કરી બહાર આવેલી આ ટુકડીના અગ્રણીઓ હતા **ઉમાશંકર** અને **સુંદરમ્.** બંને હજી એમની પચ્ચીસીએ પહોંચ્યા ન હતા. એમણે ગાંધીવાદના માનવપ્રેમને અને સાધારણ ધોરણની પ્રગતિશીલતાને સમાજવાદતરફી નક્કર પ્રગતિશીલતા સુધી પહોંચાડી. નવી ભાવનાએ અને નવી ઉમેદોને વાણી આપવા મથતા નવા બુદ્ધિજીવી જુવાનોની વેદનાઓ અને મથામણોને એમણે વાચા આપી. વર્તમાન સમાજ અને સ્થાપિત હિતો સામેની એમની બળતરાએ એમને હિંમતભરી જબાન આપી. તીખાં સત્યો દ્વારા અને કવિતાક્ષેત્રમાં અવનવા પ્રયોગો દ્વારા તેમણે જૂનાઓને કેટલેક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંશે ચોંકાવ્યા ય ખરા. અને જોતજોતાંમાં તો તેઓ એમની પ્રતિભાને જોરે બુદ્ધિજીવી જુવાનોના અગ્રણી રૂપે આગળ તરી આવ્યા.

સુંદરમે 'કોયા ભગતની કડવી વાણી' લખી શોષકો અને શોષિતોના અમેળનો સિદ્ધાન્ત તદ્દન સરળ અને સોંસરી વાણીમાં ગૂંથી દીધો. સોવિયેતની ધરતી પર સર્જાઈ રહેલી નવી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતા તરફ આંગળી ચીંધી આપણી દલિત પ્રજાને નવી આશા ને નવો આદર્શ આપ્યો. ધર્મ તથા ઇશ્વરને નામે ચાલતા દંભો ઉપર એમણે લુહારી ઘણ ચલાવ્યો. 'ભંગડી', 'રુડકી' 'તલાવાણી' જેવાં દલિત જીવનનાં ચિત્રો હૂબહૂ રજૂ કર્યાં. એક નવી જ દિશા ઉઘાડી. ૧૯૩૪ના ઑગસ્ટમાં લખેલું : 'ફૂટપાથ પર સૂનાર' તો એક સર્વોચ્ચ નમૂનો છે—

"એ જાગતા અંતરને ઉઘાડવા
યોજાય છે યુક્તિપરંપરાઓ
આચારની ભક્તિની રાષ્ટ્રભાવના
મહોર્મિ જાળો મધુ ઘેન પ્રેરતી

*

પણ,

ઊંઘાડવાની પણ ઔષધિ કદી
જગાડવાની જ બની પડે કદી
જંજીરને જે ઘડતી હથોડી
ઘડી દિયે છે સમશેર કો'ક દિ.

અને અંતે—

વિકાસના ગર્ભ વિષે ભરાયલો
સંહાર ત્યાં સર્જન અર્થ આવશે

*

બીજા કોઈ પણ નવા કાર્ય કરતાં સુંદરમે વધારે જાગ્રતપણે નવું સત્ય લોકોને પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભજનો, પદો, લાવણીઓમાં અત્યંત સરળ વાણીમાં એમણે આ સત્યોને વણ્યાં છે. અલબત્ત 'કાવ્યમંગલા' અને 'વસુધા' કાવ્યસંગ્રહોમાં આવાં લોકગમ્ય ગીતો કરતાં બુદ્ધિજીવીઓ માટે જ વધુ સંભાર ભરેલો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે, ઉમાશંકર? જૂના અને નવા તમામ કવિઓમાં કદાચ સૌથી વધુ પ્રતિભાવાન, સૌથી વધુ દૃષ્ટિવાળા બુદ્ધિજીવી કવિ ઉમાંશકરે ગ્રામ-શૈલી ઉપરની એની 'પાકી ઉસ્તાદી છતાં ગૂજરાતને આપવાનું સત્ય પંડિત-કવિતા દ્વારા જ આપવાનું વધુ પસંદ કર્યું. 'વિશ્વશાંતિ પછી આ વલણે એમનામાં વધુ ઘેરું રૂપ થયું છે. 'અન્નબ્રહ્મ', વિરાટ પ્રણય વગેરે પંડિત શૈલીનાં ઉત્તમ પ્રગતિશીલ કાવ્યો છે. જ્યારે 'પુકાર', 'ભોમિયા વિના, 'હું ગુલામ, 'પાંચાલી' વગેરે લાગણી અને વાસ્તવતાનાં મિશ્રણ રૂપ વધુ લોકભોગ્ય બન્યાં છે. પણ એકંદરે તો ઉમાશંકરે 'ભલે થોડાક જ સમજે પણ સંપૂર્ણપણે સમજે' ના બુદ્ધિ-વાદી તર્કમાં પોતાની જાતને વીંટાળી રાખી નવા યુગના અગ્રણી તરીકેની એમની ફરજને પાછી ઠેલી છે.

આ ૧૯૩૨ થી '૩૭ દરમિયાનના બીજા તેજસ્વી કવિઓમાં ચંદ્રવદન મહેતા, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, બેટાઇ, કરસનદાસ માણેક, પૂજાલાલ વગેરે કવિઓએ નવા યુગની લાગણીઓને પોતપોતાની રીતે વ્યક્ત કરી છે.

આ આખો જમાનો મેઘાણી કરતાં વધુ વાસ્તવવાદી છે, વધુ પ્રગતિ-શીલ છે, વધુ નીતરી દૃષ્ટિનો છે. એમાંના કેટલાક માનવતાપ્રેમી ગાંધી-વાદમાંથી આગળ વધી શોષણ રહિત, વર્ગવિહિન સમાજવાદી ફિલસૂફીની નજદીક જઈ ઊભા છે. દલીતો પ્રત્યે એમની માત્ર સહાનુભૂતિ નથી, પણ આવતી કાલની દુનિયામાં એમનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે એ વાતનીય તેમને જાણ છે. ઊર્મિ અને આવેગ કરતાં તેઓ વધુ બુદ્ધિપ્રધાન હોવાનો ને રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઐતિહાસિક પરિવર્તનોના અને પરદેશી સાહિત્યના પરિચયે એમને આર્થિક અને રાજકીય જીવનની વધુ સારી સમજ આપી છે. પણ એમ છતાં ય નવા યુગને આવશ્યક અનિવાર્ય કર્તવ્યોમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડયા છે—કલમ દ્વારા જનતાને દોરવાની જવાબદારી તેઓ પૂરી કરી શક્યા નથી, અને ક્રાંતિકારી સમાજદૃષ્ટિને નવા સાથીઓને અપનાવી તેઓ સફળ થયા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩]

૧૯૩૪ થી સારી દુનિયામાં પરિસ્થિતિ ઝડપભેર પલટો લઈ રહી હતી. ૧૯૩૨ ની સત્યાગ્રહની લડતને અંતે ૧૯૩૩–૩૪ થી આપણા દેશમાં ય એક નવી ઇન્કિલાબી લહર ફેલાઈ ગઈ હતી. ગાંધીવાદ અને સત્યાગ્રહની મર્યાદાઓ જાહેર થઈ ચૂકી હતી. માર્ક્સવાદ અને ક્રાંતિ, સોવિયેત રુસ અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના વિચારોથી જુવાનોનાં દિમાક લાલ બની રહ્યાં હતાં. ૧૯૩૩માં હિટલર સત્તામાં આવી ચૂક્યો હતો અને મૂડીવાદી શાહીવાદના આખરી રાક્ષસી સ્વરૂપ ફાસિવાદના લોહિયાળ નહોર સામે જગતની જનતાની આંખો લાલ બની ઊઘડી રહી હતી. હિંદનો સાહિત્યિક જુવાન યે એના રંગે રંગાઈ રહ્યો હતો. ૧૯૩૫ માં ફૈઝપૂર કોન્ગ્રેસ વખતે પ્રગતિશીલોનું પ્રથમ સંમેલન થયું ને ૧૯૩૬ માં પ્રાંતે પ્રાંતે પ્રગતિશીલ લેખકો સંગઠિત થયા. લેખકોને માથે મહાન જવાબદારી આવી ઊભી હતી. હિંદી તથા ઉર્દુ સાહિત્યના ‘પ્રતિષ્ઠિતો’એ એને પિછાની લઈ ભૂતકાળની ‘પ્રત્યાઘાતી રસી’ને ઝાટકી નાખી જગતના પ્રગતિશીલોમાં પોતાની જાતને ઊભી કરી દીધી.

ગૂજરાતના મેઘાણી, ચંદ્રવદન, ઉમાશંકર કે સુંદરમ પાસે ય એ જ અપેક્ષા હતી. આ જ દિવસમાં, ગૂજરાતમાં ય કામદારોએ લાલ વાવટો રોપ્યો હતો. સમાજવાદી મંડળે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ય પગરણ કરી દીધાં હતાં. શ્રમજીવીઓનાં ગીતોનો પહેલો અવાજ ‘હડતાલો અમ મઝદૂરોની વસંતની મિજમાની’ રૂપે વ્યક્ત થયો હતો. ૧૯૩૫માં ‘મજૂરોનાં ગીતો’નો પ્રથમ નાનકડો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો એમાં સુંદરમનું ‘નવેસરથી’ ગીત કામદારને અવાજ આપતું રણકી ઊઠ્યું—

સુંદરમનાં જ ‘ઘણ ઉઠાવ’ અને ‘ખેકારો’ નાયક ગીતો આનાથી ય વધુ ધાટદાર છે.

આ જ સંગ્રહમાં સીધાં કામદાર વર્ગનાં અને માર્ક્સવાદી ફિલસૂફીનાં ઉપવાસીના પ્રથમવાર ગીતો ગુજરાતે જોયાં. “નહીં કંઇ ગુમાવવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃક્ત શૃંખલા બેડીઓ" તથા 'બેકારોની સેના' જેવાં આ પછી તો ૧૯૩૫થી ૧૯૩૯ સુધીમાં તો એ જ કલમેથી આપણને 'આઝાદીનો જંગ', 'ઇન્ટરનેશનલ', 'ક્રાંતિ વિના નવ આવે આરો' વગેરે ગવાય એવાં જન–ગીતો અને ગંભીર શૈલીનું 'રુસ' જેવાં કાવ્યો મળ્યાં કર્યાં. આ કાવ્યો શાહીવાદ વિરોધી અને માર્ક્સવાદી ક્રાંતિકારી વિચારસરણીનાં પ્રથમ સૂરો હતા.

'આઝાદીનો જંગ' તથા 'હડતાલો અમ મઝદૂરોની વસંતની મિજબાની' જેમાં કાવ્યો તો શ્રમજીવી જમાતો અને સમાજવાદી વિચારમંડળનાં પ્રિય ગીતો બની ગયાં હતાં. પણ જનતા સુધી જવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડયાં. ગીતોની સરળતા, તેની જુસ્સાદાર રજુઆત, તેની ક્રાંતિકારી ફિલસૂફી તથા કાવ્યમયતાએ ગીતને ગમે તેટલી લાયકાત આપે, પણ એટલી લાયકાત તો પૂરતી. નથી. કોઇ પણ ફિલસૂફીના પ્રચાર માટે તેની પાછળ કોઇ ને કોઇ વર્ગ ઊભો હોવો જોઇએ જ છે. ૧૯૩૪થી '૩૯નું ગૂજરાત ગૂજરાતી કામદારોનાં આંદોલનોની દૃષ્ટિએ નિબંળ હતું. ક્રાંતિકારી આંદોલનો વિના ક્રાંતિકારી સાહિત્યને જ રૂંધાવું જ પડે, એ સ્વાભાવિક હતું; અને એમ જ બન્યું.

પરંતુ આ જ દિવસોમાં ગૂજરાતમાં કિસાન આંદોલન માથું ઊંચું કરી રહ્યું હતું. સૂરત અને ખેડા જિલ્લામાં કિસાનોએ લડતો પણ આરંભી હતી. અને એ આંદોલનનોમાંથી કિસાન કાર્યકારો અને ખુદ કિસાનો ગીતો લઇ લઇ બહાર આવતા હતા. ૧૯૩૬થી ૩૮ દરમિયાન આવા બે કિસાન સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ પણ થયા. અલબત્ત, આમાંનાં ઘણાં ગીતો તો બારડોલીનાં ગીતોનાં સીધાં અને અણઘડ અનુકરણ જેવાં હતાં. જ્યારે કેટલાંક તળપદી કિસાન જબાનમાં કિસાનોએ લખેલાં હતાં—

"કિસાન સભામેં આવનારા, કાંઇનું કાંઇ હુજે–"

સ્વાભાવિક રીતે જ, આંદોલનોની સાથોસાથ આવાં ગીતો પણ ભુંસાઇ જતાં. પણ કિસાન જમાતનાં એ ગીતો હતા ને કિસાનોએ એમની લડતો દરમિયાન એમને અપનાવ્યાં હતાં, એમાંથી પ્રેરણા ને જુસ્સો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પીધો હતો, એ નિઃશંક છે. સરકારે કિસાનોના અણઘડ ગીતોનો એ સંગ્રહને જપ્ત કરવો પડ્યો, એ હકીકત ઓછી મહત્ત્વની નથી. વરસો પૂર્વે મેઘાણીના 'સિંધુડા'ને અને રમણલાલ સોનીના 'રણગીતો'ની જપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા. એ દિવસોમાં મધ્યમ વર્ગી જનતાનાં દિલ હલાવવાની શક્તિ એમણે દાખવી હતી. ફરી આટલે વરસે એના પૂર્વજો કરતાં ઘાણી ઊતરતી કક્ષાનાં આ ગીતો કિસાનોના હાથમાં કાતિલ હથિયાર બન્યાં હતાં અને એથી જ તો એમને માથે એ જ આફત ઊતરી હતી.

૧૯૩૯ થી જગત યુદ્ધની ભીંસમાં સીધું ઘસડાયું. ૧૯૪૧ માં હિંદનો કિનારો જાપાનનું લક્ષ્ય બન્યું. ૧૯૪૨માં યુદ્ધ ઘર આંગણે આવી ઊભું. બીજી બાજુ, હિટલરે જગતના મહાન લોકરાજ્ય સોવિયેત ઉપર ઘાતકી હલ્લો કર્યો. લોકોને થયું બોલ્શેવિઝમનું ભૂત ડૂબી ગયું. નિરાંત થઈ; જગતનાં પ્રગતિશીલોને દિલ ચિરાડો પડ્યો પણ સ્તાલિનની વાણી સાચી પડી. સોવિયેતરુસ જગતનું અનોખું લોકરાજ્ય છે; જનતા જીવે છે ત્યાં લગી એનું નિકંદન અશક્ય છે. અને ૧૯૪૨ આવતાં આવતાં જગતનાં માનવીઓ તાજુબ બને એવું મોસ્કો, લેનિનગ્રાદ ને સ્તાલિનગ્રાદે કરી બતાવ્યું. ભાગ્યે જ કોઈ એવો ઇન્સાન હશે જે આ જોઈ આભો નહિ બન્યો હોય. જગતની હજારો જીભોને એક સામટી પ્રેરણા આપનાર મહાન પ્રસંગો તરફ ગૂજરાતનો રહ્યોખહ્યો સાહિત્યકાર યે આંખો માંડી રહ્યો. આપણી પુરાણી પેઢીના **બ. ક. ઠા. એ** એમની કઠોર શૈલિમાં અને આપણા સાવ જુવાન ઊગતા કવિ **ગોવિંદ સ્વામીએ** પ્રચલિત કાવ્ય શૈલિમાં રુસી વીરતાને અંજલિ અર્પી. અને છેક તાજેતરમાં બહાર પડેલો **રામપ્રસાદ શુકલનો** કાવ્યસંગ્રહ યુદ્ધ અંગે ૨૫ સોનેટોનો પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં દૃષ્ટિની વધુ વિશદતા છે ને નવા જીવનની ભરપૂર આશાઓ છે......અલબત્ત, એમાંના એકાદને બાદ કરતાં કોઈજ લોકભોગ્ય નથી એટલે એને જવા દઈએ, પરંતુ રુસી લોહીમાં આત્મરત બની, એના રંગે રંગાઈ, એની આંખોએ નિરખી જો કોઇને ગીતો ગાયાં હોય તે આપણા પ્રાણવાન કવિ **સ્વસ્થે**. એમણે માર્ક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતું પરમ સત્ય જોયું ને ઉચ્ચર્યું; એમણે સોવિયેતના જંગમાં જગતની આઝાદી જોઈ ને એને વધાવી. એમણે ખુલ્લી જબાને એનાં થોકબંધ ગીતો લખ્યાં—'રાવણુ હણ્યો.' અને ગામે ગામ રાવણુ હણ્યે ચઢી ગવાયા કરવાની એમણે ઉમેદ યે સેવી. પણ ગુજરાતને એવા રાવણિયાઓને ગામડે ગામડે પકવવાના હજી બાકી છે!

ખેર...

હિંદ ઉપર ચોમેરથી કારમી આફત ઝઝૂમે છે. ત્યારે આપણા પોતાના હાથ તો જકડાયેલા છે! કૉંગ્રેસ જેલમાં છે. પરદેશી નોકરશાહી અડિયલ છે. ઝિણા જક્કી છે. અને પેલા આંબેડકર, રોય ને શ્રીવાસ્તવ સરકારી ગોદમાં ભરાયા છે. આપણે કશું કરી શકીએ એમ નથી એમ વિચારી, રાજકીય ગંભીરતા વિના એક હાથે ઝિણા, આંબેડકર, રોય, મસાણી, સિકંદર હયાત અણે અને કમ્યુનિસ્ટોને તથા બીજે હાથે ચર્ચિલ, ચિયાંગ, રુઝવેલ્ટ, ને સ્તાલિનને એક જ ટોળકીના ગણી ભાંડવા માંડીએ તો, જો આપણી કલમમાં કવિતાની સાથે સાથે ટોણાંટોળ ટીખળની આવડત હોય તો જરૂર લિજ્જતદાર વાનગીઓ પીરસી શકીએ. પણ આપણા વતનને માથે જ્યારે કારમી આફત છાવરી હોય ત્યારે આવી ટીખળનું પરિણામ શું આવે? કવિતા જેમની હથેળીમાં રમે છે અને ટીખળ જેમના આનંદી સ્વભાવમાં છે ને લિજ્જતદાર કવિતા લખવાની ફરજ જેમના અખબારી ધંધાએ એમના પર લાદી છે એવા કરસનદાસ માણેક પાસે ગુજરાત 'વૈશંપાયનની વાણી' કરતાં ઘણી ઘણી વધારે કવિતા ક્ષેત્રે સેવાઓની અપેક્ષા રાખે છે. એમની કાવ્યમય લોકભોગ્ય અને સમાન શૈલિ ગુજરાતી સાહિત્યકારોને માટે થાપણ રૂપ છે.

એમનાં કટાક્ષ કાવ્યો—ગીતોની અંદરનું ઉપરછલ્લું રાજકારણ બાદ કરીએ તો ગીતો તરીકે એક બીજાથી ચઢે એમ છે. 'લિનલિથગોની જાત', 'ભમરાળી મા' 'જાગી તો ગયું' 'મોહન મૂક્તિની વાતું મેલી દે' વગેરે. આ જ કવિનાં 'અહો રાયજી સૂણીએ'નાં પદો—કથાનકો તો આપણા મહાન કવિ પ્રેમાનંદની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે. આપણને આવા હથોટી-

૧૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંધા કવિને કહેવાનું મન થઇ જાય છે કે, ભાઈ આપણે ગુલામ છીએ; ને આપણી અંદર કમજોરી ને કંકાસેય છે. સાથે સાથે આપણી અંદર ખૂટલો–દગાખોરો ય છે. આ બધાંને એક ઝાટકે મશ્કરીએ ઉડાડી હસી લેવાથી કે ફિટકારી ગાળ દઈ દેવાથી તો આપણે ઉલટું જ પરિણામ લાવીશું. તમારી કલમે તો તમે આપણી ભૂખ રોગ અને ગુલામીમાં રૂંધાતી, જપાની આગમાં ભુંજાતી માનવતામાં નવી આશા, નવી હિંમત, નવો પ્રાણ પૂરવા સમર્થ છો. એ તો તમારું કવિ તરીકેનું ય કર્તવ્ય છે.

અને આપણી આ અપેક્ષાને ન્યાય આપતો અવાજ 'ઉપવાસી'ની કલમે ઊઠે છે :

'નહીં રહીશું ગુલામબંદી, નહીં રહીશું બંદી'

તથા

'હથિયારો લોકોને આપો,
લોકોને આગે બઢવા દો.
લોકોને જાતે લડવા દો
હઠી જાવ વચ્ચેથી
લોકથી જુદી સરકારોની
રાત ક્યારની વીતી'

જૂનાં ભજનો, રાસ, ગરબા ને ગીતોનાં ખોખાંમાં નવો પ્રાણ પૂરવા મથતા આ કવિ ગાય છે—

'વા વાયાં ને વાદળ ઊમટયાં
જાપાની વરસ્યા ઓબ
લડવા હાલો ભારતનાં દૂધમલિયાં.'

અથવા તો, બંગાળી ગેરિલા ગીતોની ઢબે જનતાને આવાહ્ન આપતાં પુકારે છે—

"હોઇ......હોઇ .....હોઇ...
જાપાન આવે, આવે શયતાન
ઊઠો ચાલિસ કોટિ સંતાન
ઊઠો સરવે હિંદુ–મુસલમાન !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવા યુગની જાગ્રતિનો આ જુસ્સાદાર કંઠ સ્વપ્રસ્થની કલમે તાજી શાહીમાં વહી રહ્યો છે—'રાવણહથ્થા' બાદ એ કંઠ વધુ સાદો અને વધુ બુલંદ બન્યો છે—

'હે ભાઇ મારા !
આજ શરૂ થઈ દેશને માથે
જાપાન બૉંબની આગની ધારા'

વાળું ગીતા, તથા—

'હાલો હો ભાઇ બેન, હાલો સહુ લોક
બુંગિયાના બોલ વાગે, માગે મહાભોગ'

નું ગીત ઉચ્ચ કવિતા અને કાતિલ પ્રચારકર્તાનાં ઉમદા ઉદાહરણો છે.

સાથે સાથે નવા કવિઓમાં **ગોવિંદસ્વામી** અને **પરાગ** આ માર્ગે ધીમે ધીમે પણ આગળ બઢી રહ્યા છે. **જશવંત ઠાકર** એમની જટિલ ઢબે કવચિત ઝબકારો કરી જાય છે—રણમોરચાથી માંડી ભૂખમરો; હોસ્પિટલથી માંડી સ્મશાનગૃહ ! જ્યારે એક કામદાર કવિ **મગનલાલ ચાદલિયા** એની તળપદી વાણીમાં મૌલિક ઢબે દૂહા, છપ્પા, સોરઠા ને લાવણી લલકારતો આગે બઢી રહ્યો છે :

'પારિસ ને પોલાંડ ચીભડાં પોપાં બાઇનાં
ખાટા થઈ ગ્યા દાંત રસિયાના મેદાનમાં'

અથવા

'વસંત ઘોડાપૂર વાઘણની ફોજું ચડી
ડામરિયો થયો ડૂલ ખીસાં ખંખેરાઈ ગ્યાં'

વગેરે.

અલબત્ત, આ બધા પ્રયોગો કેવળ પ્રયોગ જ છે. હજી જનતાની જબાન લઇ સાચી કવિતાની તેજસ્વિતા લઈ હતાશ અને સંકટગ્રસ્ત જનતાને નવા જીવનની પ્રેરણા આપવાનું સામર્થ્ય પ્રકટવું બાકી છે. બહુ બહુ તો આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે એ સામર્થ્યની કણીઓ અહીં તહીં પથરાયેલી છે. અને વીજળી વેગે પલટાતી પરિસ્થિતિ પોતે જ એ જાગ્રત કણોને એળે નહિ જવા દે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેશદેશનાં રાષ્ટ્રગીતો

નાથાલાલ દવે

સ્વદેશપ્રેમનાં કેટકેટલાં ગીત આપણે ગાયાં છે? સંભારવા બેસીએ ત્યાં કેટલીયે નવી નવી પંક્તિઓ મન પર ધસી આવે છે. હિંદી, બંગાળી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી–પણ એ બધાં પાછળથી લઈશું. પોતાની વાત અંતે જ શોભે. પહેલાં તો પરદેશનાં ગીતો જોઈએ. વતનને સહુ માનવી ચાહે જ. ન ચાહે તેવો, પેલા સ્કૉટે ગાયું તેમ, કોણ હોય? કોઈ કવિ પોતાની ધરતીની સુંદરતાનાં ગીતો ગાય, કોઈ લડાઈની હાકલ પાડે, કોઈ અન્યાય સામે યુદ્ધનો ઝંડો ફરકાવે. દેશદેશના માનવે પોતાનો વતનપ્રેમ ગાયો છે. એ ગીતો વાંચતા દરેક પ્રજાના આદર્શો, જીવનસ્વપ્નો, ભાવનાઓ આપણી આગળ પ્રગટ થાય છે. ચાલો ત્યારે દુનિયાના પ્રવાસે! ઉતાવળ ખૂબ કરવી પડશે. ક્યાંય વધારે વિલંબ પાલવશે નહિ. દેશદેશ કાવ્યનો જે પુષ્પથાળ આપણી સામે ધરશે તેમાંથી માત્ર એકએ ફૂલનો સ્વીકાર કરી વિદાય લેવી પડશે; સંચય કરવો પરવડે તેમ નથી.

ઇંગ્લંડથી જ આરંભ કરીએ. એ તો સામ્રાજ્યવાદીઓનો દેશ. પરાધીનતાની વેદના ત્યાંની પ્રજાએ વેઠી નથી. તેથી અંગ્રેજોના ગીતમાં અહંકાર છે, પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન છે. *Rule Britannia*ની પહેલી કડી:

When Britain first, at heaven's command,
Arose from out the azure main,
This was the charter of the land,
And guardian angels sung this strain;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"Rule, Britannia, rule the waves:
Britons never will be slaves."

સ્વતંત્રતા જેમને આટલી બધી વહાલી છે એ જ બ્રિટિશ લોકોને બીજા દેશની સ્વતંત્રતા કેમ અળખામણી લાગતી હશે? નવાઈની વાત છે, નહિ? બીજી પ્રજાને દબાવીને માણસ સ્વતંત્રતાની વાત કરે અને શરમાય પણ નહિ! શેક્સપિયરે 'This precious stone set in the silver sea' અને 'whose rocky shore beats back the envious seize of warery Neptune' એમ કહીને ઈંગ્લંડનું કવિત્વભર્યું વર્ણન ન કર્યું હોત, તો ઈંગ્લંડનાં બીજાં રાષ્ટ્રગીતો, એના યુનિયન જેકની પ્રશંસાનાં ગીતો, વગેરે વાંચીને આપણને નિરાશા જ થાત. અંગ્રેજો જે બહુ હોંશથી ગાય છે એ પેલા *God save the King*નાં ગીતમાં કવિતા તરીકે કાંઈ દમ નથી.

Scatter his enemies,
And make them fall!
Confound their politics...... (Henry Carey)

અરે ભાઈ! પણ શા માટે? તમારા રાજા પર તમને વહાલ હશે, પણ તેમાં બીજા બધા પર આટલો રોષ કાં રાખો? દુશ્મનોના 'પોલિટિક્સ' તો જ્યારે confound થાય ત્યારે ખરા; પણ તમારા રાષ્ટ્રગીતમાં કાવ્યતત્ત્વને તો તમે જ confound કરી નાખ્યું!

ફ્રાન્સનું 'લા માર્સેલ્સ' તો જાણીતું છે. ફ્રેંચવિપ્લવ પછી ફ્રાન્સનું એ પ્રિય ગીત બન્યું. રાષ્ટ્રગીતોનું એમ જ બને છે. રાષ્ટ્રજીવનમાં કોઈ જુવાળ આવે અને કોઈ સામાન્ય કવિ પાસેથી પણ પ્રજાને સુંદર ગીત મળી જાય. આ ગીતમાં Rouget de Lisie નામના કવિએ ફ્રાન્સના પુત્રોને મેદાને પડવા હાકલ પાડી છે:

To arms, to arms! Ye brave
The avenging sword unsheath!
The dogs of war, let loose are howling,
And, lo! our fields and cities blaze...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જર્મનીના હાથ નીચે દબાયેલા ફ્રેન્ચ લોકોને અત્યારે

But freedom is our sword and shield

એવી પંક્તિ ગાતી વખતે શું થતું હશે?

જર્મનોની લડાયક વૃત્તિ તેમના રાષ્ટ્રગીતમાં પણ છે. Max Schneckenburger ના રચેલા *The Watch on the Rhine* નો આરંભ તથા વચ્ચેની એક કડી જુઓ!

A Voice resounds like thunder peal,
'Mid dashing waves and clangs of steel:
"The Rhine, the Rhine, the German Rhine!"
While flows one drop of German blood,
Or sword remains to guard thy flood,
While rifle rests in patriot hand—
No foe shall tread thy sacred strand!

નોર્વેનો કવિ Bjerregaard એના દેશનું અદ્‌ભુત કુદરતી સૌંદર્ય એના રાષ્ટ્રગીતમાં ઝીલે છે:

Dearest of lands with thy mountains of beauty,
Fertile thy valleys and teeming thy shore...

પોતાના આઝાદ દેશ માટે એને કેવી ઉપમા જડે છે!—

Free as the tempest that roars on the hill;

સ્વીડનનાં રાષ્ટ્રગીતમાં પણ એવી જ નદીઓ, પહાડો અને જંગલોની વાતો છે. The rushing rivers, The summer glow, the nights profound: અને એવો જ પહાડોનો બીજો દેશ–સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ. તેનો વતની આલ્પ્સનાં રૂપેરી શિખરો નિહાળે છે: અને તે બરફમઢ્યા ગિરિશૃંગોમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરે છે. દ્રાક્ષનાં મંડપો માટે સુવિખ્યાત ઈટાલી –મુસોલિનીએ એ રહેવા દીધા હશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે. પણ જુઓ એ મૅઝિની અને ગૅરિબાલ્ડીના દેશનું ગીત:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Where landscapes are laughing in mazes of flowers,
From mountains all lighted by sapphire and amber,
From cities of marble, from temples and marts,
Arise, All ye valiants ! Your manhood proclaiming,
While thunders are meeting and sabres are flaming–

આમ ઇટાલી પોતાના નવયુવકોને લડવા સાદ કરે છે. ડાન્ટે અને લેઓનાર્ડો, માઇકલ એન્જેલો અને રાફેલનો એ દેશ. વાતો તો બહુ સાંભળી છે કે એ સુંદર, અતિસુંદર પ્રદેશ છે. એ વાતો સાચી હશે? કાશ્મીર જેટલો એ દેશ સુંદર હશે? હોય તો સારું. કોઈ દિવસ યુરોપ જવું પડે તો એક જગ્યાએ તો આંખો ઠરે.

ઝેક લોકોને પણ પોતાના દેશની નદીઓ અને જંગલો પ્રિય છે. જુઓ તેમનું ગીત :

Where is my home ? Where is my home ?
Where through meadows rush babbling fountains
And the forest murmurs stir through the mountains
Is the Czech land, is my home.

કેનેડાના રાષ્ટ્રગીતમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ સાથે વુલ્ફ જેવા શૂરવીરનાં ગુણગાન છે. *Maple Tree* વિશેનું એમનું ગીત ખૂબ સરસ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસનાં લોકો પોતાનો તારા જડિત ધ્વજ ફરકાવીને ગાય છે કે નાનાં નાનાં રાજ્યો સાથે રહ્યાં તેથી આવો સમર્થ ખંડ થયો. દેશ એક અને અખંડ જ હોય. એના ભાગ પાડ્યા તો એની કાંઈ કિંમત ન રહે. આફ્રિકાના એક વતનભક્તિના ગીતમાં અસીમ વિસ્તારની શોભા વર્ણવી છે:

The limitless width of life's morning.

ઓસ્ટ્રેલિયા—એમના સૈનિકોએ જે તોફાનો કર્યાં તે યાદ હશે–પણ તેટલા પરથી આખા દેશની કિંમત ન અંકાય. જુઓ આ Dorothea Mackellar નું ગીત–દેશના પ્રકૃતિવૈભવ માટે કેવો પ્રેમ આ કાવ્યમાં નીતરતો દેખાય છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

I love a sunburnt country,
A land of sweeping plains,
Of ragged mountain-ranges,
Of droughts and flooding rains.
I love her far horizons,
I love her jewel sea,
Her beauty and her terror—
The wide brown land for me.

પણ હવે આપણે રશિયા અને ચીન તરફ વળીએ. એ દેશનાં ગીતોમાં આપણને રસ પડે જ, કારણકે આપણે પણ ત્યાંના લોકો જેવી વેદનાનો કાંઈક અનુભવ કર્યો છે. ચીનનો કવિ ગાય છે કે:

"The wind is so sweet, the dew is so bright,
The flowers are so fragrant."

જીવન આવું સુંદર થઈ શકે તેમ છે. તેથી તો માણસ માણસને ગુલામ બનાવવા નીકળે તે તેને ગમતું નથી. તે આર્તનાદ કરી ઊઠે છે: "Alas! Freedom is dead." અને પછી નવી દુનિયા સર્જવા કમર કસે છે:

"In this century we are working
To open a new age."

રશિયા કેવો દેશ છે તે આપણે કંઈક જાણતા હતા. વધારે જ્ઞાન આ લડાઈથી થયું. જુઓ આ Ler Monlof નું કાવ્ય:

Nay! but I love (why I cannot say)
Her cold steppes in their silent majesty,
Her waving woodlands in their boundless play,
Her flooded rivers spreading like the sea.

સામર્થ્ય અને કુદરતી સમૃદ્ધિનો કેવો ખ્યાલ ત્રણ પંક્તિમાં પ્રગટ થાય છે! સ્થાપિત જૂનવાણી સત્તા સામે રશિયાની પ્રજા અજબ રીતે લડી. આખા જગતને ચમકાવે તેવો ક્રાન્તિનો મહાપ્રયોગ તેણે કર્યો. તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતે તેણે કાંઈ ઓછું સહન નથી કર્યું. પણ ઝારનો જુલ્મ ચાલતો હતો ત્યારે સાઈબીરિયામાં દેશનિકાલ થયેલા સાથીઓને કવિ પુશ્કિને આશાનો જે સંદેશ આપ્યો છે તે જુઓ. જેલમાં જતા આપણા લોકપ્રિય નેતાઓને તે અક્ષરે અક્ષર લાગુ પડે તેમ છે:

The heavy-hanging chains will fall,
The walls will crumble with a word;
And freedom greet you in the light,
And brothers give you back the sword.

દમનથી જો જાગ્રત પ્રજાને દબાવી શકાતી હોત તો તો દુનિયામાંથી એક સામ્રાજ્યનો કદી અસ્ત થાત જ નહિ. માણસના હૃદયમાં કાંઈ એવું તત્ત્વ છે જે હંમેશાં જુલમની સામે થાય છે. આયર્લેન્ડનો અનુભવ આપણા જેવો જ છે. આપણાં જેવાં જ બંધનો, આપણા જેવા જ અંદર અંદરના કલેશ આયર્લેન્ડે સહ્યાં છે. લીલાં ખમીસ પહેરવાની અંગ્રેજોએ મનાઈ કરી તે વિશે એક સુંદર આયરિશ લોકગીત છે:

'O Paddy dear, and did you hear, the news that's going round ?'

આખા દેશમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે:

"They are hanging men and women there
For wearing of the green."

જે વસ્તુ બંદૂકને જોરે પ્રજા પર લાદવામાં આવે તેની અસર અવળી જ થાય:

Then since the colour we must wear
Is England's cruel red,
'Twill serve but to remind us
Of the blood that has been shed.

અને છેવટે જુઓ એ કાયદા સામે આખી આયરિશ જનતાનો જવાબ:

When law can stop the blades of grass
From growing as they grow,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

And when the leaves in summer-time
Their verdure dare not show,
Then I will change the colour that
I wear in my caubeen,
But till that day, please God, I will
Stick to wearing of the green.

અરજીઓ, ચર્ચાઓ, ભાષણો, નિવેદનો, મુલાકાતો, પરિષદો એ બધાં ય કામનાં તો છે. પણ એમાં જ જેનું બધું રાજકારણ સમાઈ જતું હોય એવા લડતભીરુ વિનીત મિત્રોએ આ *Sons of Irin* માંની કડી યાદ રાખવા જેવી છે:

Away, away with idle words
And supplications to the throne !
Up, up and boldly seize your own
Forth from the scabbards flash your swords.
No people ever yet upsprung
From slavery's night to Freedom's day,
Who to the despot's mantle·clung
And at his feet did whining pray.

જો સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હોય તો લડવું જ પડે. ભોગ પણ આપવો પડે. માત્ર શબ્દો વાપરવાથી ચાલે નહિ:

Oh men ! If freedom you would know
Make up your mind to fight and die !
Give prayers and pleadings to the sky,
But blows and curses to the foe !

દેશે જે જે યાતના સહન કરી છે તે સંભારીને જે જે શહીદો થયા છે તેના લોહીનાં ટીપેટીપાનો શત્રુ પાસેથી હિસાબ લેવા આયરિશ કવિ હાકલ પાડે છે:

Swear by the love you bear your land,
And by the hate you bear the foe,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

And by long centuries of woe,
And by your martyred patriot band,
By widows' tears and orphans' moans,
And by each desecrated fane,
And by your brothers' countless ones,
In every clime across the main !

Swear by the calumnies and lies,
The foe has heaped upon your name,
By all the agonies and sighs,
The insults and the bitter shame
You have borne for ages and still bear.
That you will rise in manly might
Beneath your glorious banner bright,
Begirt with Freedom's battle brand
To sweep the foeman from your land.

ટેરન્સ મેક્સ્વિનીનું એક કાવ્ય છે—*Teach us how to die*—તેમાંથી પહેલી બે પંક્તિઃ—

God, we enter our last fight;
Thou dost see our cause is right.

અને છેલ્લી કડીમાંથી આ બે પંક્તિ :

We know not what must befall
Marching at our country's call.

શ્રી મેઘાણીએ પેલું સહુને સુપરિચિત કાવ્ય 'છેલ્લી પ્રાર્થના'—જે તેમણે અદાલતમાં ગાયેલું તે—આ આયરિશ કાવ્ય પરથી લખેલું છે :

પ્રભુજી ! પેખજે આ છે અમારું યુદ્ધ છેલ્લું,
બતાવો હોય જો કારણ અમારું લેશ મેલું.

અને—

નથી જાણ્યું અમારે પંથ શી આફત ખડી છે,
ખબર છે આટલી કે માતની હાકલ પડી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વગેરેને ઉપરની અંગ્રેજી લીટીઓ સાથે સરખાવતાં સમજાશે કે મૂળ કરતાં પણ ગુજરાતી રૂપાંતર કવિએ વધારે સરસ બનાવ્યું છે.

પરિભ્રમણ ખૂબ ખૂબ થયું. હવે આપણા દેશ તરફ પાછા વળવાનો સમય થયો ગણાય. વચ્ચે ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન–પણ ના, ત્યાં આપણે રોકાવું નથી. એ લોકો તો હજી એમના શાહના વૈભવની વાતો સંભળાવવા માગે છે. ત્યાં રોકાઈને શું કરીએ? શાહોમાં આપણને રસ નથી.

એટલું યાદ હશે કે ઉપર જોયાં તે સહુ ગીતો જુદી જુદી ભાષાનાં હતાં. આપણે તો તેનાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો વાંચ્યાં. તેથી બહુ તો તેના વિચારો આપણે સમજી શકીએ. પણ પ્રજાના હૃદયને અસર કરતા તેના રાગો, તેની સૂરાવટ–એની આપણને સમજ પડે તેમ નથી. આપણા દેશની વાત કરીએ ત્યાં ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે. આપણાં ગીતોમાં પણ તો ભાવના ઉપરાંત હજારો કંઠ તે સરલતાથી ઝીલી શકે એવો તેનો લય છે કે નહિ તે પણ આપણે જોવું રહ્યું. પ્રજાના હૃદયની આકાંક્ષાઓને વ્યક્ત કરતી સબળ ભાષા અને પ્રાંતેપ્રાંતના જુદી જુદી બોલી બોલનારા માણસો પણ રસપૂર્વક ઝીલી શકે તેવી વ્યાપક ઉદાર ભાવના તેમાં છે કે નહિ તે પણ આપણે તપાસવું પડે.

હિંદુસ્તાનનાં રાષ્ટ્રગીતો એમ જોતાં બીજા દેશોથી બહુ જુદાં પડી આવે છે. દુશ્મન સામે દ્વેષ, રોષના ઉછાળા એમાં નહિ જડે. પ્રજાને કમર કસવા કવિઓએ હાકલ પાડી હશે તો તે પણ કોઈ ઉદાત્ત આદર્શથી પ્રેરાઈને. માત્ર યુદ્ધના ઉન્માદ ખાતર નહિ. સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે તે પણ માત્ર સુખી થવા માટે નહિ, પણ ગૌરવથી જીવી શકાય એટલા માટે, 'બહુજન હિતાય બહુજન સુખાય' એવી લોકકલ્યાણકારી મંગલ કામના માટે. ભારતવર્ષનું અફાટ ભૂમિતલ; હિમાલય જેવા તેના ઉત્તુંગ પહાડો; ગંગા, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા જેવી તેની વત્સલ સરિતાઓ; અયોધ્યા, કાશી, મથુરા જેવી તેની પ્રાચીન નગરીઓ; ભીષ્મ, અર્જુન, કર્ણ જેવા મહારથીઓ; કૃષ્ણ અને બુદ્ધ જેવા પયગમ્બરો; વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ જેવા પ્રતિભાશાળી કવિઓ—એ સર્વને આપણા કવિઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારે મમતાથી સંભારે છે. અને પ્રાચીન ગૌરવને યાદ કરતાં કરતાં વર્તમાન દુર્દશા જોઈ કવિને દર્દ થાય છે; એ દર્દના સૂરો પણ ઘણાં ગીતોમાં સંભળાય છે. દુઃખલાંછિત ભારતલક્ષ્મીને નિહાળી દ્વિજેન્દ્રલાલ રોય ગાય છેઃ

તુમિ તો મા સેઇ, તુમિ તો મા સેઈ,
ચિરગરીયસી ધન્યા અયિ મા!
આમરા શુધુઇ હોયેછિ મા હીન,
હારાયેછિ સબ વિભવ મહિમા!

દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ, શ્રીમતી એની બેસંટ વગેરેએ હિંદ વિશે અંગ્રેજી કાવ્યો લખ્યાં છે. સરોજિની નાયડુએ પણ અંગ્રેજીમાં કાવ્યો લખ્યાં છે. પણ એ બધાંમાં ઊંચી જાતની કવિતા મને જણાઈ નથી. તેથી આટલો ઉલ્લેખ કરી અટકવું જોઈશે.

ગુજરાતી, ઉર્દૂ, હિન્દી, બંગાળી—ક્યાં ગીતો પહેલાં લેવાં? મરાઠી કવિતાથી હું અજાણ્યો છું. કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે એક મહારાષ્ટ્રી મિત્ર સાથે એક સુંદર કાવ્ય વાંચ્યાનું યાદ છે. વીર સાવરકર આંદામાનથી પાછા આવતા હતા. હિન્દનો કિનારો જોઈ તેમને જે લાગણી થઈ તે અજબ પ્રેમથી તેમણે કાવ્યમાં વહાવી છે. પણ એ સિવાય મેં મરાઠી ભાષાનાં કાવ્યો વાંચ્યાં નથી. એવું જ દેશની અન્ય ભાષાઓ માટે. ઉપેક્ષાવૃત્તિ નહિ પણ અભ્યાસ માટે સમય અને સાધનોનો અભાવ—એ જ અહીં કારણભૂત છે. આટલો ખુલાસો આવશ્યક હતો. હવે આગળ ચાલીએ.

ગુજરાતમાં ઘણાં કવિઓએ રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો લખ્યાં છે. 'જયજય ગરવી ગુજરાત' કહીને નર્મદ ગાન લલકારે છે. 'ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ'ના ગાનાર કવિ ન્હાનાલાલનું ગીત 'મારા કેસરભીના કંથ હો! સીધાવો જી રણવાટ'—યાદ આવે છે. શ્રી. ખબરદારે ઘણાં ગીતો લખ્યાં છે, તેમાં ઘણાં નકામાં પણ છે. છતાં 'અમે ભરતભૂમિના પુત્રો'વાળું 'અમે હિંદી હિંદી હિંદી, આ હિંદ અમારો દેશ' એ જુસ્સાવાળું છે. લલિતજીની એક પંક્તિ 'જય મંગલ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગજાવીએ' સાંભરે છે. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ પંક્તિ સારી છે. હરિલાલ ધ્રુવે થોડાં વીરરસનાં ગીતો આપ્યાં છે. અને નવા કવિઓમાં ચંદ્રવદન કે ઉમાશંકરે ગુજરાત વિશે ગીતો લખ્યાં છેઃ 'મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત' વગેરે. પણ આ બધાંમાં કાંઈક ખૂટે છે. એ પ્રાંતપ્રેમનાં કાવ્યો છે. ઘણાંખરાં ગીતો ગુજરાત પૂરતાં મર્યાદિત છે. આખા ભારતવર્ષ પર આમાંના ઘણાખરા કવિઓએ નજર નાખી નથી. અને જનસમૂહના કંઠને અનુકૂળ થવા માટે ગેય ઢાળ, જે સરલ છતાં પ્રાણવાન હોવો જોઈએ, તે આપણા ઉપરનાં ગુજરાતી ગીતોમાં નથી. જો શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સિંધુડાના સૂરો ન લલકાર્યા હોત તો આપણે દેશને શો જવાબ દેત ? સદ્‌ભાગ્યે એ બુલંદ અવાજ-વાળા શાયરે રાષ્ટ્રપ્રેમનાં મનોહર ગીતો રચ્યાં છે. બારડોલીમાં આરંભા-યેલી રાષ્ટ્રની નવી લડતનો ઉજાસ, જુઓ તો, એ કેવી ખૂબીથી ઝીલે છેઃ

'આઘેરી વનરાઈમાં ઈંધન કયાં ચેતાય ?'

અને 'યજ્ઞનો ધૂંપ ધમધમ દિગંતે ચડે,' 'ગુર્જરી તારે ઘરઘરે ગહેકે મયૂરો મરણનાં' જેવી પંક્તિઓમાં કાઠિયાવાડી ખમીર ઉમેરાતાં ભાષા કેવી પ્રબળ અને તેજસ્વી બને છે ! અહિંસાની ભાવના ભજનના ઢાળમાં કવિ કેવી છટાથી ઉતારે છે એ જોવા તેમનું 'ઘણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે હો જી' એ ગીત જુઓ. પણ સર્વને એ ગીતો પરિચિત છે. બધાના ઉલ્લેખની યે જરૂર નથી. ત્રિરંગાધ્વજ વિશે મેઘાણીએ જે 'તારે કયારે કૈંક દુલારે દિલનાં શોણિત પાયાં' કરીને કાવ્ય લખ્યું છે તે અદ્દભૂત કૃતિ છે.

'Oh! say, does that star-spangled banner yet wave,
Over the land of the free, and the home of the brave ?

અમેરિકાના ધ્વજ વિશે ત્યાંના Francis Scott Keyનાં રચેલાં એ ગીતમાં જે પ્રેમ નીતરતો દેખાય છે તેવો જ સભર સ્નેહ મેઘાણીએ પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજ માટે આ કાવ્યમાં રેલાવ્યો છે. હિંદના રાષ્ટ્રધ્વજ પર રેંટિયાનું ચિહ્ન—બીજા દેશોના ધ્વજોથી એ કેવો જુદો પડી આવે છેઃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારે મસ્તક નવ મંડાઇ ગરૂડ તણી મગરૂરી,
તારે ભાલ નથી આલેખ્યાં, સમશિર ખંજર છુરી;
ઝંડા! દીન કબૂતર શો
ઉરે વ્રજ રેંટીડો રમતો.

એના ત્રણે રંગોનો જુઓ આ અર્થ :

નીલ ગગનની નીલપ પીતી ઉન્નત વ્રજ આંખલડી;
અરુણ તણે કેસરિયે અંજન બીજી મીઠ મદીલી;
ઝંડા! શશીદેવે સીંચી
ત્રિલોચન! ધવલ આંખ ત્રીજી.

કવિને પૂરેપુરી શ્રદ્ધા છે કે ભલે આજે નાનાં દેશી રાજ્યો પોતાની જાત-જાતની ઝંડીઓ ફરકાવે, અંતે તો એક અને અવિભાજ્ય એવા આ ભારતવર્ષનો રાષ્ટ્રધ્વજ ત્રિરંગી ઝંડો જ થવાનો છે.

ઝંડા! આજ ન જે નમશે,
કાલ વ્રજ ધૂલી શિર ધરશે.

રાષ્ટ્રધ્વજ વિશે એક આવું જ સુંદર હિંદી ગીત એકવાર 'મુંબઈ સમાચાર'માં પ્રગટ થયું હતું. કાકા કાલેલકરે સહુને એ યાદ કરવાની ભલામણ કરી હતી. ગીત અહીં ઉતારવા જેવું હતું. પણ ઘણું શોધ્યા છતાં આજ તે જડતું નથી અને તેની પંક્તિઓ પૂરી યાદ નથી એટલે નિરુપાયે તેને જતું કરવું પડે છે.

હિંદી ગીતો જોઇએ તો ઘણી પંક્તિઓ લોકોમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. કવિ બિસ્મિલની પંક્તિ 'સર ફરોશી કી તમન્ના અબ હમારે દિલમેં હય,' કે માધવની 'જગબિચ સ્વર્ગ હમારો દેશ' અથવા ઇન્દ્રનું રચેલું, 'એ માતૃભૂમિ તેરે ચરણોમેં શિર નમાઉં' વગેરે જાણીતાં છે. શ્રી દ્વિવેદી, સિયારામશરણ ગુપ્ત, મૈથિલીશરણ ગુપ્ત વગેરેનાં કાવ્યો ઘણાં ગવાય છે. પણ તે ગીતોથી તૃપ્તિ થતી નથી, રસાત્માની તરસ છીપતી નથી. આખાય હિંદમાં ગવાતું 'ઝંડા ઊંચા રહે હમારા'વાળું ગીત પણ બે કડી પછી ફિક્કું બની જાય છે. ઉર્દુ કાવ્યોમાં જોમ હોય છે, ઉત્સાહ હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, પણ અટપટી ભાષાને લીધે તેનો બહુ પરિચય થતો નથી. 'મેરા વતન વોહી હય'ના ગાનારા કવિ ઇકબાલનું પેલું સુવિખ્યાત કાવ્ય જોઈએ:

સારે જહાંસે અચ્છા હિન્દુસ્તાં હમારા,
હમ બુલબુલ હૈંય ઉસકી વોહ ગુલિસ્તાં હમારા.
અય આબે રૂદે ગંગા ! વોહ દિન હૈંય યાદ તુજકો,
ઉતરા તેરે કિનારે જબ કારવાં હમારા.

હિંદુ–મુસલમાન–ઐક્ય ભારતીય સંસ્કૃતિની સજીવતા પર આ કવિએ સારો ભાર મૂક્યો છે:

મઝહબ નહિ સિખાતા આપસમેં બૈર રખના,
હિંદી હય હમ, વતન હય હિન્દુસ્તાં હમારા.
યુનાનો મિસરો રૂમા સબ મિટ ગયે જહાંસે
અબતક મગર હય બાકી નામોનિશાં હમારા.

આ ગીતનું મીનુ મસાણીએ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. એમ તો 'વંદે માતરમ્'નું શ્રી. અરવિંદ ઘોષે અંગ્રેજી કર્યું છે અને 'જનમનગણ'નું રવીન્દ્રનાથે *'O Dispenser of India's Destiny'* કરીને ભાષાંતર કર્યું છે. છતાં એ અંગ્રેજી અનુવાદો જોઈ મૂળ ગીતોની ખૂબીની કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે.

સુફલામ્, સુજલામ્ મલયજશીતલામ્
શસ્યશ્યામલામ્ માતરમ્–વંદે માતરમ
શુભ્ર જ્યોત્સના પુલકિત યામિનીમ્
ફુલ્લકુસુમિત દ્રુમદલ શોભિનીમ્,
સુહાસિનીમ સુમધુર ભાષિણીમ્
સુખદામ્, વરદામ માતરમ્–વંદે માતરમ્.

Mother, I bow to thee !
Rich with thy hurrying streams,
Bright with thy orchard gleams,
Cool with thy winds of delight......

પણ રહેવા દો. મૂળનો ભાવ અંગ્રેજીમાં ઝીલવો કેટલો મુશ્કેલ છે ! શ્રી અરવિંદ જેવા સમર્થ કલમનવેશ હોય તો પણ શું ? એ તુંન જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝીલાય. બંકિમબાબુએ લખેલું આ ગીત આપણું રાષ્ટ્રગીત થવાનું છે, એમાં મને જરાય શંકા નથી. જે ભાઈઓ તેનો વિરોધ કરે છે તે વિચાર્યા વગર વિરોધ કરે છે. મૂળ તો ગીત સામે નહિ, અમુક પક્ષ સામે તેમને વાંધો હોય છે. આ ગીત ગાવા આપણી પ્રજાએ જે લાઠીમાર ખાધા છે, જે ગોળીઓ ઝીલી છે, જે વેદના સહન કરી છે તે જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ કહી શકાય. કોઈ પણ દેશના લોકોએ એક ગીત માટે આટલું સહન કર્યું નથી. હવે એ ગીત જનતાના હૃદય સુધી પહોંચી ગયું છે. જાગ્રત ભારતની આકાંક્ષાના પ્રતીક સમું એ બન્યું છે. એની સામેનો વિરોધ હવે જલદી બંધ થાય એમાં જ ડહાપણ છે.

બંગાળીમાં દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉય, ગોવિંદચંદ્ર, સત્યેન્દ્ર દત્ત, અતુલપ્રસાદ સેન વગેરેનાં ગીતો લોકપ્રિય થયેલાં છે. પણ આપણે રવીન્દ્રનાથનાં બે ત્રણ ગીતોને બધી જગ્યા આપવી પડશે. આ નાનું ગીત પહેલું લઈએ:

અયિ ભુવનમનોમોહિનિ !
અયિ નિર્મલ સૂર્ય-કરોજ્જવલ ધરણિ !
જનક-જનની-જનનિ !
નીલ સિંધુજલ-ધૌત-ચરણતલ
અનિલ વિકમ્પિત શ્યામલ-અંચલ,
અંબર-ચુંબિત ભાલ હિમાચલ
શુભ્ર-તુષાર-કિરીટિનિ !
પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગગને
પ્રથમ સામરવ તવ તપોવને
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વનભવને
જ્ઞાનધર્મ કત પુણ્યકાહિની !
ચિર કલ્યાણમયી તુમિ ધન્ય,
દેશવિદેશે વિતરિછો અન્ન,
જાન્હવી-જમુના-વિગલિત કરુણા
પુણ્ય-પીયૂષ-સ્તન્યવાહિની ! અયિ ભુવનમનો-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદાત્ત દર્શન, ગંભીર ભાષા, હૃદયંગમ સૂર અને ઊંડો સ્વદેશપ્રેમ એ સર્વનું કેવું અજબ રસાયન રવીન્દ્રનાથના કાવ્યમાં ભેગું થાય છે! હરિપુરા મહાસભાનું એક દૃશ્ય યાદ આવે છે. છ લાખ જેટલા માણસોની વિરાટ સભા મળી હતી. પાછળ સૂર્યાસ્ત; ચોગાન પાછળ ઝાડોની ઘટાઃ ઊતરતું ધુમ્મસ : અને રવીન્દ્રનાથનું 'જનગણ મન અધિનાયક જય હે! ભારત ભાગ્યવિધાતા' એ પ્રલંબ રાગે ગવાતું ગીત શરૂ થયું. સૂરના આરોહઅવરોહ સાથે જનમેદનીનાં હૃદય પણ હિલ્લોળે ચડયાં.

'ઘોર તિમિર ઘન નિબિડ નિશિથે પીડિત મૂર્છિત દેશે'

એક જ પંક્તિમાં દેશની ભયાનક નિર્બળતા પ્રત્યક્ષ થઈ અને આવતી ક્રાન્તિનો ભૈરવ શંખ બીજી પંક્તિમાં ગાજી ઊઠયો:

'હે ચિરસારથિ! તવ રથચક્રે મુખરિત પથ દિનરાત્રી
દારુણ વિપ્લવ માઝે, તવ શંખધ્વનિ બાજે
સબ સંકટદુઃખત્રાતા.'

અને સ્વતંત્રતાનું પ્રભાત અહીં ઊગશે એ ધન્ય ભાવિ આવી સુંદર રીતે રવીન્દ્રનાથ સિવાય કોણ ગાય? આખું વાતાવરણ કેવું બદલાઇ જાય છે!

"રાત્રિ પ્રભાતિલ, ઉદિલ રવિચ્છવિ પૂર્વ ઉદયગિરિભાલે,
ગાહે વિહંગમ, પૂણ્ય સમીરણ નવજીવનરસ ઢાલે.
તવ કરુણારુણ રાગે, નિદ્રિત ભારત જાગે
તવ ચરણે નતમાથા;
જય જય જય હે જય રાજેશ્વર! ભારતભાગ્યવિધાતા!"

આ ગીતમાં શી પ્રચંડ શક્તિ ભરી છે તેનું, હજારો કંઠમાંથી તે એક સાથે ગવાય ત્યારે, ભાન થાય છે.

દર જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે દેશમાં સ્વાતંત્ર્યદિન ઉજવાય છે. ત્યારે જવાહરલાલજીએ ઘડેલો પ્રતિજ્ઞાપત્ર આખા હિંદમાં વંચાય છે. તેની સાથે રવીન્દ્રનાથનું આ એક બીજું ગીત ગાવા જેવું છે:

નવ વત્સરેર કરિલામ પણ, લોબો સ્વદેશેર દીક્ષા;
તવ આશ્રમે, તોમાર ચરણે, હે ભારત લોબો શિક્ષા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરેર ભૂષણ, પરેર વસન, ત્યાગિઓ આજ પરેર અશન,
જદિ હોઇ દીન, ના હોઇઓ હીન, છાડિઓ પરેર ભિક્ષા—નવ વત્સરેર૦

આખું ગીત ઉતારવા જેટલી તો જગ્યા નથી. આ છેલ્લી કડી :

તોમાર ધર્મ, તોમાર કર્મ, તવ માત્રેર ગભીર મર્મ,
લોઇઓ તુલિયા, સકલ ભૂલિયા, છડિયા પરેર ભિક્ષા—નવ વત્સરેર૦

સમસ્ત જગતને જેમાં રવીન્દ્રનાથે એમની ધીરગંભીર વાણીમાં ભારતવર્ષનો ઉદાત્ત સંદેશ સંભળાવ્યો છે એ એક ગીત જોઇને આપણે બંગાળી ગીતોની વિદાય લઇએ:

હે મોર ચિત્ત, પૂણ્ય તીર્થે
જાગો રે ધીરે-
એઇ ભારતેર મહામાનવેર
સાગર-તીરે.
હેથાય દાંડાયે દુબાહૂ બાંડાયે
નમિ નર દેવતારે,
ઉદાર છંદે પરમાનંદે
વંદન કરિ તારે.

ધ્યાનગંભીર એઇ જે ભૂધર,
નદીજપમાલાધૃત પ્રાન્તર,
હેથાય નિત્ય હેરો પવિત્ર
ધરિત્રીરે;
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાગરતીરે. [૧]

કેહ નાહિ જાને કાર આહ્વાને
કતો માનૂષેર ધારા,
દુર્બાર સ્રોતે એલો કોથા હોતે
સમુદ્રે હોયો હારા;

થાય આર્ય, હેથા અનાર્ય
હેથાય દ્રાવિડ, ચીન—

શક–હૂનદલ પાઠાન મોગલ
એક દેહે હોલો લીન;
પશ્ચિમે આજિ ખુલિયા છે દ્વાર
સેથા હોતે સબે આને ઉપહાર,
દિબે આર નિબે, મિલાબે મિલિબે
જાબે ના ફિરે—એઇ ભારતેર. [૨]

દેશદેશના લોકો ભલે આવે. આ અતિથિવત્સલ હિંદ કોઇનો અનાદર ન કરે. સહુના સંસ્કાર એ તો ઝીલીને પોતાના કરવા તત્પર છે.

રણધારા વાહિ જયગાન ગાહિ
ઉન્માદ કલરવે
ભેદિ મરૂપથ ગિરિપર્વત
જારા એસેછિલો સબે,

હેથા એકદિન વિરામવિહીન
મહા ઓંકારધ્વનિ,
હૃદયતંત્રે એકેર મંત્રે
ઉઠેછિલો રનરનિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારા મોર માઝે સબાઈ બિરાજે
કેહ નાહે નાહે દૂર,
આમાર શોણિતે રોયેછે ધ્વનિતે
તારિ બિચિત્ર સૂર.

હે રૂદ્રવીણા, બાજો, બાજો, બાજો,
ઘૃણા કરિ દૂરે આછે જારા આજો,
બંધ નાશિબે, તારાઓ આશિબે
દાંડાબે ઘિરે—
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાગરતીરે. [૩]

તપસ્યાબલે એકેર અનલે
બહુરે આહુતિ દિયા,
વિભેદ ભુલિલ, જાગાયે તુલિલ
એકટિ વિરાટ હિયા;

સેઈ સાધનાર સે આરાધનાર
યજ્ઞશાલાય ખોલા આજિ દ્વાર,
હેથાય સબારે હોબે મિલિબારે
આનતશિરે.—
એઇ ભારતેર મહામાનવેર
સાગરતીરે. [૪]

એ જ ભારતની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જુઓ. સમસ્ત દેશની વેદના સાથે કવિનો પ્રાણ કેવો એકરૂપ બની જાય છે! પણ સબૂર! રવીન્દ્ર-નાથનું ગાન ચાલતું હોય ત્યાં વચ્ચે બોલાય નહિ. અંતે જ બધું વિવરણ કરાય, જો કરવું હોય તો. પહેલાં તો ગાન જ ચાલવા દો:

સેઇ હોમાનલે હેરો આજિ જ્વલે
દુ:ખેર રક્ત શિખા,
હોબે તા સહિતે મર્મે દહિતે
આછે સે ભાગ્યે લિખા;

એ દુ:ખવહન કરો મોર મન
શોનરે એકેર ડાક્
જતો લાજભય કરો કરો જય
અપમાન દૂરે જાક્;

દુ:સહ વ્યથા હોયે અવસાન
જન્મ લભિબે કિ વિશાલ પ્રાણ,
પોહાય રજની, જાગિછે જનની
વિપુલ નીડે,
એઇ ભારતેર મહામાનવેર
સાગરતીરે. [૫]

એસો હે આર્ય, એસો અનાર્ય,
હિન્દુ મુસલમાન;
એસો એસો આજ તુમિ ઈંગ્રાજ
એસો એસો ખ્રિસ્તાન;

એસો બ્રાહ્મણ, શુચિ કરિ મન
ધરો હાત સબાકાર,
એસો હે પતિત, કરો અપનીત
સબ અપમાનભાર;

માર અભિષેકે એસો એસો ત્વરા
મંગલઘટ હોયનિ જે ભરા,
સબાર પરશે પવિત્રકરા,
તીર્થનીરે,
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાગરતીરે. [૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલકત્તા કોંગ્રેસની ઉત્તુંગ વ્યાસપીઠ પરથી કવિ ઊભા ઊભા ગાય છે. એમના ઊંચા ભવ્ય દેહ પર બદામી રંગનો જભ્ભો શોભે છે. માથે ફ્રેઝ ટોપી પહેરી છે. ઉપરથી પ્રકાશનો ધોધ ઢળવાય છે અને કવિ કોઇ પયગમ્બર જેવા શોભી રહે છે. નીચે ઊંડે ઊંડે ગીતમુગ્ધ જનમેદની, પડછાયા જેવી અસ્પષ્ટ, દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગીત ગાતા રવીન્દ્રનાથનું સ્વ. ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરે આલેખેલું એ ચિત્ર જે એક વાર જુએ તે ભૂલી શકે તેમ નથી.

કવિવરનાં ગીતોએ ઘણી જગ્યા રોકી, ખરું ? પણ જેણે હૃદયમાં આટઆટલી જગ્યા રોકી હોય તેને ના પણ કેમ કરીને કહેવાય ?

સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણે સાચું જ કહ્યું છે કે ભારતવર્ષનો નાશ નહિ થાય. આપણો દેશ અદ્‌ભુત છે. કેટકેટલા સંસ્કારોનું અહીં સંમિશ્રણ થયું છે ! છતાંય ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વનો સમન્વય કરીને કેમ સજીવ ટકી રહી છે ! આપણાં ગીતોમાં યુદ્ધનો ઉન્માદ નથી. આપણા કવિઓ શત્રુઓને ગાળો દેવામાં દેશભક્તિ માનતા નથી. એવા દ્વેષ પર આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમની ઇમારત નથી ચણી. તીખી સળગતી ભાષા, કારમા કટાક્ષો કે શબ્દોના ઉછાળા હિન્દનાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતોમાં નથી. ભારતવર્ષના નિઃસીમ વિસ્તાર સમું વિશાળ ઉદાર દર્શન, એનાં નીલ મુક્ત આકાશ જેવો ગંભીર પ્રેમ એનાં ગીતોમાં છલકે છે. વિચાર થાય છે કે બીજું તો કંઇ નહિ પણ આવી પ્રજા સ્વતંત્ર હોય ! કેવડો મોટો આ દેશ છે ? આખું જર્મની તો એક બંગાળમાં સમાઈ જાય. ફ્રાન્સ જેવડું તો નિઝામનું રાજ્ય છે. ઇંગ્લંડ કરતાં તો રજપુતાનાનું રણ વધારે વિશાળ છે ! પ્રજાના માણસો જ આ દેશની વ્યવસ્થા કરતા હોય ! અહીં કેટકેટલું ધનધાન્ય પાકે છે ? ઋતુએ ઋતુ કેટલું સૌંદર્ય ઢાલવે છે ! હજી કેટલી ધારાવાર ખનિજ સંપત્તિ ભૂગર્ભમાં દટાયેલી પડી છે ! હિન્દના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય, પરાધીનતાનો બોજો ખસી જાય, તો હિન્દ કેવું બને ? ચાલીશ કરોડ માણસો શસ્ત્રસજ્જ બને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે કેન્યો સૈન્યો ઊભાં થાય ! હિન્દનાં વહાણો હિન્દના સમુદ્રો પર વિહરતાં હોય; હિન્દનાં વિમાનો—અહો ! કેટલી શક્તિ રૂંધાયેલી પડી છે!

જાગ્રત ભારતની પ્રચંડ શક્તિનું બંકિમબાબુએ તો પહેલેથી બ્યાન આપ્યું છે:

ત્રિંશત્ કોટિ–કંઠ–કલકલ–નિનાદ–કરાલે !
દ્વિત્રિંશત્ કોટિ ભુજૈ ધૃતિ–ખર–કરવાલે !
કે બોલે તુમિ મા અબલે ?
બહુબલધારિણીં, નમામિ તારિણીં
રિપુદલવારિણીં માતરમ્—વંદેમાતરમ્.

આજે જગત પલટાય છે. અપાર વેદના વચ્ચેથી નવયુગનું સર્જન થાય છે. દેશદેશના લોક જાગે છે. દૂરથી સાદ આવે છે:

Forward the day is breaking,
Earth shall be dark no more,
Millions of men are waking
On every sea and shore.

રશિયામાંથી એક કવિ પોકાર કરે છે : '*Arise ! ye wretched of all regions !*' અને Connell વળી લાલ વાવટો ફરકાવતો ગાય છે:

"Then raise the scarlet standard high !
Within its shades we live or die."

માણસના હૃદયમાં આઝાદીનો અવાજ–Scraph voice of Liberty ગર્જી ઊઠે છે અને જગતના પીડિતો એક અવાજે પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે :

" We come our country's right to save."

લડત બહુ આકરી લડવી પડશે; તેથી શું ? E. Nesbit તો જવાબ આપે છે :

And the harder the way and the hotter the day,
The greater the glory in fighting, we say;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Though long be the night, the day will be bright,
When the sun of our Freedom rises in its might.

એવી લડત લડતાં મરવું પડે તો ય ? એવું મરણ એ તો જીવનનો મહોત્સવ છે :

Such cannot die; they vanquish time,
And fill the world with glowing light,
Making the human life sublime
With memories of their sacred might. (Malcolm Quin)

નવી દુનિયા સર્જવી છે. એકેએક સ્ત્રીપુરુષે એમાં સાથ આપવો પડશે. ભાડૂતી સૈનીકોથી ત્યાં કામ ન થાય. હેવલોક એલિસ કહી ગયા છે તેમ :–

Still brave deeds and kind are needed,
Noble thoughts and feelings fair;
Ye too must be strong and suffer,
Ye too have to do and dare.

અત્યારે ભલે એક ઘોર લડાઈ લડવી પડે. સ્વતંત્રતા અને શાંતિ અંતે આવવાનાં છે. બધી વેદનાને અંતે માનવીના સુખનો સૂર્યોદય થશે. જંગલનો કાયદો નાશ પામશે, ફરી ન્યાય પ્રગટશે; વેરઝેર નાબૂદ થશે, માનવસ્વભાવ પર વિશ્વાસ રાખીને એટલી આશા આપણે રાખી શકીએ. J. A. Symondsના એક આશાના સંદેશ સાથે આજની વાત પૂરી કરીએ :

Nation with nation, land with land,
Unarmed shall live as comrades free;
In every heart and brain shall throb
The pulse of one fraternity.

New arts shall bloom of loftier mould,
And mightier music thrill the skies,
And every life shall be song,
When all earth is paradise.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્ક્સવાદ અને કવિતા

જશવંત ઠાકર

[૧]

આધુનિક જમાનાની સંસ્કૃતિ અને તેની વિશિષ્ટતાઓ વિષે વિચાર કરતાં આપણને એક વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. આ જમાનામાં આપણે અનેક દિશામાં પ્રગતિ કરી છે. આપણું વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાન વધારે વિકટ અને ગૂઢ ગણાતા પ્રશ્નોનું બૌદ્ધિક પ્રકટાવી શકયું છે; જીવનની ક્ષિતિજો અનેક દિશામાં વિસ્તાર પામી છે. તેમ છતાં યે કલા એટલી બધી વિકાસી નથી; તેમાંથી શેકસપીઅર કે કાલિદાસ હોમરનાં ઉદાત્ત તત્ત્વો પ્રાપ્ત થતાં નથી; પૂર્વજોએ સિદ્ધ કરેલા તત્ત્વો મળતાં નથી એટલું જ નહિ પણ આધુનિક જીવનની ઉગ્રતા કે ઊંડાઇ, તેની વિવિધતા કે તેની એકતા–આપણને આપણી રસવૃત્તિને સંતોષે તેટલા પ્રમાણમાં આપણા સર્જનોમાં પ્રગટતાં દેખાતાં નથી.

અનેક વર્ગ આના જવાબમાં જમાનાને સર્વ રોગોનું મૂળ કહી સંતોષ માને છે. માનવ સ્વભાવને જ આ ક્ષતિઓનું મૂળ ગણાવે છે અને તે માને છે કે માનવ ચેતનાનાં આત્મલક્ષી બળોના પ્રભાવે જ્યાંસુધી માનવચેતના રૂપાંતર ન પામે ત્યાંસુધી આવી મર્યાદિત ક્ષિતિજ રહેવાની જ. ત્યાં લગી વિશાળ અનુભવો અને સામાજીક કે આંતરિક ઘટનાઓને એવાં જ વિશાળ અને ઉદાત્ત કલાસ્વરૂપોમાં પ્રગટ કરી શકશે જ નહિ.

બીજો વર્ગ માને છે કે આ જમાના માટે કલા અને સંસ્કૃતિ તદ્દન અસંગત છે અને તેથી જીવનની આ શાખાને તદ્દન હલકી ગણી તેને સ્થાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થૂલ રીતે સ્થૂલ જીવનનો વિકાસ કરી, જાતીય મહત્તાઓમાં જ રસ લઈ, જીવનને યાંત્રિક રીતે લશ્કરી–નિયમનમાં ઘટાવી, એક સબળ જાતિનું બીજી જાતિ પર શાસન સ્થાપી ફાસિસ્ટ તત્ત્વોથી ભર્યું પાર્થિવ જીવન ઘડ્યું.

ફાસિસ્ટ પ્રથાની આ હીનતા વિષે સાહિત્ય કે કલાને કશું જ વધુ કહેવાનું નથી. રોમાં રોલાં, રાલ્ફ ફોક્સ, ટાગોર જેવાઓએ તેને પૂરતી ખુલ્લી પાડી છે.

પણ બીજી બે શાખાઓ વિષે વિચાર કરવો જરૂરી છે. પહેલી શાખા જમાનાને જ સર્વ રોગોનું મૂળ કહે છે. બીજી શાખા માનવની ચેતનાની અવિકસિત અવસ્થાને.

આધુનિક વિશ્વવિગ્રહ જોઇને આપણે એટલા બધા ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી કે આ જમાનાને કેવળ હિંસા અને પશુતાનો જ જમાનો માની બેસીએ તેવી જ રીતે આજે કવિતામાં પ્રગટ થતું જીવન એમ માનવા મને પ્રેરતું નથી કે આ તાલ, છંદ અને જીવનધ્વની નર્યાં ટૂંકાં ને વૈયક્તિક છે. એથી ઉલટા આપણે મહાન ભાવિનો પદધ્વની સાંભળી રહ્યા છીએ. મહાન સ્વપ્નોની સિદ્ધિ અને વિશાળતમ આઝાદીનો આવિર્ભાવ થવાની પ્રચંડ તૈયારી દૃષ્ટિએ પડે છે અને અત્યારની ઝંઝાવાતની ભૂમિકામાં તેનાં કરુણ પાસાંઓમાં ય નવવિધાનનો આનંદ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

આપણી પાસે પ્રશ્ન એ છે કે આધુનિક ક્ષતિઓનું મૂળ શું? એક બાજુ આપણી સમક્ષ વિશાળ જગત ઉભેલ છે. જીવન વ્યક્તિને ભેદી રાષ્ટ્રમય બન્યું છે. રાષ્ટ્રને ભેદી આંતરરાષ્ટ્રીય બન્યું છે અને સર્જનશક્તિ જીવનના તમામ સામાડાને બુદ્ધિ, મન પ્રાણની સમગ્રતાને પોતાનામાં ધારણ કરવા મથી રહી છે, માનવસમાજનું અઢળક ઉત્પાદન, ભૂતકાળની અનેક પ્રણાલિઓનું મધ પીને આગળ ધપવા તનમનાટ કરી રહેલું આપણું અંતર સમગ્રતા પ્રત્યે જઈ રહેલ જીવનનાં જુદાજુદાં બળો–આ આપણા આધુનિક જમાનાના ચૈતન્ય–વિકાસનું એક પાસું છે, જ્યારે બીજું પાસુ વિગ્રહોભર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક બાજુ વિકાસ છે, તેની સામી બાજુએ જીવનના વિગ્રહો, અણુ-ઉકેલ્યા વિરોધો છે. એક બાજુ, વિજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરેલ સમૃદ્ધિ તેની બીજી બાજુએ અપાર ભૂખમરો : સંસ્કૃતિનો ફળદ્રુપ વારસો : અને તેની સામે આપણી લાલિત્ય વિનાની જિંદગી : શાશ્વતતા પ્રાપ્ત કરવા મથતું જીવન : તેની સામે મૃત્યુ પ્રગતિ અને અવચેતનમય અધોગતિ; સ્વતંત્રતા અને ગુલામી: ચિરસ્થાયી શાંતિ સ્થપવાનાં આપણાં સ્વપ્ના અને વિશ્વયુદ્ધની હિંસકલીલા; સાચી લોકસત્તાની ઝંખના, સામે ફાસીઝમનાં બર્બરબળો –આવા વિરોધો આપણી સામે ડોળા ફાડીને ઊભા છે.

અને તેથી જ માનવચિત્ત પાછું મૂળભૂત પ્રશ્નો પર આવી સ્થિર થાય છે; પુન : સત્યની શોધ શરૂ થાય છે. આ વિરોધોનો ઉકેલ એકનો નિષેધ કરી, અન્યનો યાંત્રિક કરી સ્વીકાર કરવામાંથી આપણને મળતો નથી : કારણ કે આ વિરોધો કાલ્પનિક નથી : એ વિરોધો ઉગ્ર અથડાટ સર્જે છે.

જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા આ વિરોધો આભાસો કે માયા નથી. આ વિરોધો જીવનનાં અન્ય વિરોધોમાંથી વિકસેલા છે. એનો નિકાલ લાવ્યા વિના કોઇ પણ પ્રકારની પ્રગતિ શકય જ નથી.

જો આપણે જમાનાનો જ વાંક કાઢી બેસીએ તો તેનો ઉકેલ આપણને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે ઉપરાંત 'જમાનો'–શબ્દ એટલો બધો વિશાળ છે કે તેની અંદર પ્રાપ્ત થતાં તત્વોનો શંભુમેળો આપણને કાંઇક અવ્યક્ત એવા, આપણી ખાંધ પર ચડી બેઠેલા અપાર્થિવ બળની જ ભીતિ લગાડે છે. જમાનાના તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવા માનવબુદ્ધિએ સમાજનાં જ જીવનમાં સત્ય–પ્રાપ્તિ માટે જવું પડે છે અને જમાનાના રોગોનો ઉકેલ આપણે જીવનમાંથા જ શોધવો પડે છે. આમ, છેવટે તો સમાજ જ આપણા પૃથક્કરણનું કેન્દ્ર બને છે.

અને તેથી બુદ્ધિ રખડી રવડી અનેક અસ્પષ્ટ અને કલ્પના ગૂંથ્યાં મૂલ્યોમાંથી પાછી માનવ–વિશ્વ પર સ્થિર થાય છે ત્યારે માનવનો આત્મા, તેનું જીવન, પ્રાણ, અને તેની કલ્પના, આ યુગના કવિ દ્વારા બોલે છે.

"હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું" (સુન્દરમ્)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેદકાળનાં અને ગ્રીકયુગના દેવતાઓ બનવાનાં સ્વપ્ન ઓસરી ગયાં: વેદાન્તની 'શૂન્ય'ની અને સાંખ્યની 'પુરુષ'ની સૃષ્ટિઓ પામવાનાં દર્શનો શમી ગયાં અને તેવી જ રીતે પૃથ્વી પર થઈ લોકોત્તર માનવ બનવાનાં સ્વપ્નાં ય ગયાં ઓસરી-આજે માત્ર માનવ, પૃથ્વીમાં પોતાનું કેન્દ્ર કરનાર માનવ બનવાનાં સ્વપ્ન રહ્યાં.

પરંતુ સાચા માનવ બનવા માટે આપણે સમાજનો અભ્યાસ કરવો જ રહ્યો. પાર્થિવજીવનને ગતિમાન કરનાર બળોનો અભ્યાસ કરવો પડશે અને કવિએ-મંત્રદ્રષ્ટાએ માનવસમાજના મૂલ્યોમાં જ પગ સ્થિર કરવો પડશે. તો જ આપણે આપણી પ્રણાલિઓના સાચા પ્રતિનિધિ બની શકીશું.

આવું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા આપણે આપણો યુગ તપાસીએ, આપણું જીવન તપાસીએ, અને આવું પૃથક્કરણ કરવા જીવનનો વસ્તુગત રીતે અભ્યાસ કરીએ. આવા અભ્યાસને અંતે પ્રાપ્ત થયેલ નિગમનો પરથી સાચા સમન્વયની સ્થાપના કરીએ.

(૨)

પહેલો અને મહત્ત્વનો સવાલ તો એ છે કે, આ જમાનાનું સ્વરૂપ શું છે?

આધુનિક યુગ, અંગ્રેજી કવિતા માટે, પંદરમી સદીથી શરૂ થઈ આજ સુધી વિસ્તરેલો છે. આધુનિક એટલે એ કાળ કે જેમાં સંસ્કૃતિની એક નવી ગ્રંથી વિકસી; જેમાં રજવાડાઓનું તંત્ર તૂટી ગયું; ઉદ્યોગપ્રધાન એવી મૂડીવાદી રાજસત્તાનો જન્મ થયો, વિકાસ થયો, તેનું સંપૂર્ણ પોત પ્રકટ્યું. રશિયામાં આ યુગ અસ્ત પામી ગયો છે અને તદ્દન અપૂર્વ યુગનું મંડાણ થઈ ચૂક્યું છે. આજે આખું વિશ્વ આ ચાલુ યુગના અસ્તાચળે અને નવા યુગના ઉદયકાળને કિનારે ઊભું છે. એક દેશમાં-રશિયામાં આ મુડીવાદી યુગની સંસ્કૃતિનો સૂર્ય આથમતાં, એ સૂર્યના પ્રકાશને ઠંડી પડવાની શક્યતા સર્વ દેશોમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. એક વખત અસંભવિત લાગતી સૃષ્ટિ આજે શક્ય બની છે કારણ કે એક દેશે સડેલા યુગનો અંચળો ફગાવી દઈ પ્રભાતિયાં આપણને સંભળાવ્યાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોમાં રોલાં કહે છે તે પ્રમાણે આ નવું જન્મેલ બાળક અમિત અને અખંડ યુવાવસ્થાની શક્યતાઓ સાથે જન્મ્યું છે–જેનો ઉછેર કરવો એ સંસ્કૃતિનો પરમ ધર્મ છે.' (' I will not rest ')

આજે જ્યારે કલા અને જીવન વચ્ચે તીવ્ર વિરોધ સળગ્યો છે–બન્ને એકમેકથી વિમૂખ થઈ ગયા છે ત્યારે કલા અને માનવસમાજ વચ્ચેનો સંબંધ શોધવો, સમજવો જરૂરી છે.

આજે કલા જીવન વિનાની અને જીવન કલા વિનાનું થતાં બન્ને કદરૂપાં અને છીછરાં બની ગયાં છે. કલાનો અભિસાર જીવનને તરછોડી કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં જ જતો રહે તો ભાવિ પ્રતિ પ્રગતિ કરી રહેલ આપણી ઉત્ક્રાંતિની મહા નદીને પૃથ્વીના પેટ પરથી ઉઠાવી કલ્પનાનાં અગમ્ય અને અપાર્થિવ દેખાતાં ક્ષેત્રમાં વહાવવી પડશે. ત્યારે આ નદી આપણી માતા નહિ રહે. આપણું પોષણ પૃથ્વીમાંથી, પૃથ્વીના તત્વો વડે નહિ કરે. પણ કલા અને કવિતા માનવજીવનના આવિર્ભાવનું એક ઉમદા અંગ છે, અને તેનો જન્મ જીવનમાંથી, જીવન વડે જ થયેલો છે એ સ્વીકારીએ તો યુગના આર્થિક ઘડતરના વિકાસને તેનો પાયો બનાવવો પડશે; કારણ કે જીવનરૂપી મહાલયનો પાયો ' અર્થ ' છે. સમાજના આર્થિક જીવન પર માણસ માણસનો સંબંધ, માણસજાતની સારી સંસ્કારિતાનું ચણતર થાય છે. મકાનમાં દિવાલો અને પાયાનો સંબંધ જેટલો નિકટ છે (જો કે સામાન્ય દૃષ્ટિને માત્ર દિવાલો જ દેખાય છે, પાયો નહિ) તેટલો જ સંબંધ અર્થજીવન અને કલા વચ્ચે છે.

મૂડીવાદી જમાનો એટલે પંદરમી સદી પછી વિકસેલ જમાનો. તેમાં જૂની, જર્જરિત બની ગયેલ રજવાડી સત્તા તૂટી પડી. તેનું સ્થાન ઉદ્યોગપતિઓએ લીધું. અને આધુનિક જમાનામાં દેખાતી વર્ગીય સંસ્કૃતિનો કાળ શરૂ થયો: આ વર્ગને મૂડીદારી વર્ગ કહેવામાં આવે છે કારણકે સમાજનાં ઉત્પાદનનાં સાધનો તેમના અંકૂશ તળે રહે છે; અને આ સાધનોને પોતાના જ વર્ગનો કાબુમાં રાખવા, બીજા વર્ગોનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાથમાં ન જવા દેવા માટે તેઓ સમાજનાં રાજતંત્રની ધૂરાને પણ પોતાના કાબુમાં રાખે છે. તેમની પ્રેરણા અને આગેવાની નીચે સંસ્કૃતિનો વિકાસ શરૂ થાય છે. તેઓ જ કલાના પોષક બને છે અને ભોક્તા બને છે.

એ દિવસોમાં નવા શરૂ થયેલા મૂડીવાદી જમાનાનું વર્ણન માર્ક્સે સચોટ રીતે કર્યું છે:

"ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મૂડીદારીએ ક્રાંતિકારક ભાગ ભજવ્યો છે. જ્યાં જ્યાં મૂડીવાદીઓનું ચાલ્યું છે ત્યાં ત્યાં તેમણે રજવાડી અને પૂરાણી પ્રથાઓનો નાશ કર્યો છે. માનવને તેના કલ્પિત, કુદરતી બળોમાંથી બનાવેલ દેવતાઓ સાથે સંયોજી રાખનાર રજવાડી બંધનો મૂડીવાદીએ કાપી નાખી, માનવને માનવ સાથે વ્યવહાર કરતો કરી મૂક્યો છે અને તેના પરિણામે છડેચોક પ્રગટ થતા લાભો અને સ્વાર્થ સિવાય મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે લેવડદેવડ માટે અન્ય કોઈ તત્ત્વ રહેવા દીધું નથી.

"ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં-વારંવાર મુળભૂત ફેરફારો લાવ્યા સિવાય (અને તે દ્વારા સમાજનાં બધાં સંબંધોમાં-) મુડીવાદ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકે તેમ નથી. ઉદ્યોગના પ્રાતઃકાળમાં મુડીવાદીઓને ય જૂની પૂરાણી રજવાડી, ઉત્પાદનની પ્રથાઓ અને તેના સંબંધો ટકાવી રાખવાની ફરજ પાડી હતી. પણ આજે તપાસ કરતાં જણાય છે કે ઉત્પાદનનાં ધોરણોમાં સતત ક્રાંતિ કર્યા સિવાય, સર્વ સામાજીક સંબંધોમાં સતત વિખવાદ પ્રગટાવ્યા સિવાય, અને જીવનની અવિરત અનિશ્ચિતતા અને તરલતા સિવાય આ જમાનો ટકી શકશે નહિ-મુડીવાદનાં પ્રાતઃકાળ અને આજના કાળ વચ્ચે આવો તફાવત આવી પડયો છે. જૂનાં પૂર્વગ્રહો ઘર કરી બેઠેલા સંબંધો, આજે ધોવાઈ ગયા છે અને નવા ઘડાતાં ગ્રહો અને સંબંધો પરિપકવ બને તે પહેલાં જ જૂના પૂરાણાં બની જાય છે. ઘન દેખાતી વસ્તુ ઓગળી જઈ અદૃશ્ય થાય છે. પવિત્ર ગણાતી હતી તેવી રાજનીતિ આજે અપવિત્ર અને પાયા વિનાની જણાય છે અને મનુષ્યને વ્યહવારિક ચાતુર્યના દબાણ નીચે તેમાં વાસ્ત-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિક જીવનથી વિમુખ ન બનતાં (કલ્પનાવાદી ન બનતાં) જીવનનો સામનો કરવાની ફરજ પડે છે.'

મૂડીવાદી યુગનું આ વર્ણન આજે ય (કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો) લાગુ પડે છે. હિંદી સંસ્કૃતિએ નક્કી કરેલ ચાર આશ્રમો આજે ક્યાંય દેખાય છે? એ મૂલ્યો તૂટી ગયાં. રજપૂત યુગની સ્ત્રી સન્માનની ભાવના અને તે યુગનાં જીવન મૂલ્યો આજે ક્યાંય દેખાય છે? એ મૂલ્યો તૂટી ગયાં. મહર્ષિ ચાણક્યે નક્કી કરેલ રાજનીતિ, રાજધર્મ આજે આપણે ત્યાં મરવાની આળસે જીવતાં એકે ય રજવાડામાં દેખાય છે? એ મૂલ્યો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયાં. ચોસરે વર્ણવેલ Knight આજે કોઈ અંગ્રેજી કવિ વર્ણવે છે? તેને બદલે જીવન પ્રત્યે લુખ્ખા કટાક્ષ અને કલેશપૂર્વક જોતો ચીટસ આપણને ચારે તરફ ભટકાય છે.

મૂડીવાદી યુગે પૂરાતન મૂલ્યો તોડી નાંખ્યાં છે: કારણ કે પૂરાતન અર્થશાસ્ત્ર તૂટતા જીવનનો આખો જૂનો પાયો તૂટી ગયો છે. અને આ પાયા પર રચાયેલ ચણતરો પણ ડગી ગયાં, બાકી રહ્યાં છે—તેના ખંડિયેરો, અવશેષો અને સ્મૃતિ:-મૂડીવાદી યુગનું આવું વર્ણન કોઈ જ એક દેશને યા તો જાતિને લાગતું વળગતું નથી પણ સર્વદેશોને લાગે વળગે છે. તેથી જ આ જમાનાને આપણે વિગતપૂર્વક સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

મૂડીવાદી સમાજતંત્રનું અર્થશાસ્ત્ર પોકળ વ્યતિવાદ અને કહેવાતી સ્વતંત્રતા પર રચાયેલું છે. મૂડીવાદી વર્ગને રાજકર્તા તરીકે જીવવાનું કામ વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ વચ્ચેના પુરાણ હિંસક સંબંધો દૂર કરી નવા લાદવાની ફરજ પાડે છે. રજવાડી સમયમાં જેવી રીતે ગુલામ અને માલિક વ્યક્તિગત અને સીધા એવા ઘર્ષણના સંબંધથી રહેતા તેવો સંબંધ આજે નથી અને તેને સ્થાને વર્ગ અને વર્ગનો સંબધ આજે સ્થપાયો છે. "ખાનગી મિલ્કત" અમુક વર્ગના હાથમાં સાચવવા માટે ઘર્ષણ રૂપી જરૂરી હિંસાનાં શાસ્ત્ર તરીકે—રાજતંત્ર તેમના હાથમાં રહે છે અને આ રીતે આ વર્ગ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહેલ છે. સમા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જના બીજા બધા વર્ગો પર તેમનું આર્થિક અને રાજકીય ષડયંત્ર ચાલુ રહે છે. **આ વર્ગની વ્યક્તિઓને પ્રાપ્ત થયેલી સ્વતંત્રતા તે વિશાળ જનતાના દમન ઉપર ઊભેલી સંકુચિત સ્વાર્થી એવી સ્વતંત્રતા છે. મૂડીવાદી સમાજનાં વિરોધોનું મૂળ અહીં જ છે.**

મૂડીવાદી સંસ્કૃતિ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે બીજાને શોષવાની વ્યક્તિગતતા:

મૂડીવાદીએ વ્યક્તિઓની આવી સ્વતંત્રતા માટે રજવાડી સત્તા સામે બંડ યે પોકાર્યું અને રજવાડી તંત્રનો અંત લાવનાર મૂડીવાદ સમાજનો નવો સ્વામિ બન્યો. એક વ્યક્તિ સામે નહિ, પણ એક વર્ગ ઉપર વર્ગ રૂપે રાજ કરતો તે બહાર આવે છે.

મૂડીવાદી યુગનાં સંસ્કૃતિ–સર્જકોએ રજવાડી બંધનો તોડનાર ક્રાંતિકારી વ્યક્તિઓ જન્માવી છે, તેના દાખલાઓ ફોસ્ટ, હેમલેટ, રોબીનસન ક્રુઝો, અને પ્રકોક: આપણે ત્યાં રજવાડી બંધનો તોડી, નવા ઉદ્યોગો અને નવી શાસન પ્રથા સ્થાપનાર મૂડીવાદીનાં ચિત્રો સાહિત્યે સર્જ્યાં નથી પણ સર્જશે......આપણે ત્યાં પ્રજાસત્તાકને આવાહન કરનાર ક્રાંતિવીરનાં ચિત્રો આલેખાયાં નથી, પણ સાહિત્યની દિશા એ તરફ જઇ રહી છે, એ સાફ છે.

મૂડીવાદને ય ધીમે ધીમે સમજાય છે કે તેણે સર્જેલ વ્યકિતસ્વતંત્રતા અને મુકત હરીફાઈનો નિયમ વર્ગ–વિગ્રહો, વિશ્વ–વિગ્રહો, અરાજકતા, અને ક્રાંતિઓ જન્માવે છે. અને તે પોતે સર્જેલ માયાજાળમાં ફસાઇ પડેલો છે.

મૂડીવાદી યુગના કલાકાર અને કવિની પણ આવી જ સ્થિતિ થાય છે. મૂડીવાદી રચનાના આગમન સાથે તેને પણ 'વ્યકિત–સ્વાતંત્ર્ય' સાંપડે છે: તે કલાને કલાના જ ધોરણો વડે વિકસાવવાની આશા સેવે છે. અને સંઘજીવનના નિયમો અનુસાર નહિ, પણ વ્યકિતનાં ચૈતન્યને અનુસાર: તે પોતાના અંતરઆત્માએ સ્વીકારેલ ભાવો અને વલણો, ઊર્મિઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને સંવેદનો વડે સર્જન કરવા પ્રેરાય છે. પણ પરિણામે પહેલાં તો તેની કલામાં વૈયક્તિત્વ વધુને વધુ પ્રવેશે છે; તેથી જીવનથી વિમુખ બની તે એકલતા અનુભવવા માંડે છે. પોતાના જ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં પ્રચૂર રહેતાં તેનો જીવન સાથેનો સંબંધ ઘસાતો જાય છે; તેને આ જગતમાં કોઈ મિત્ર ભાસતો નથી. તેની વૈયક્તિક અનુભૂતિને સમજનાર કોઈ હોય તેવું જણાતું નથી. જગત તેની ઉપેક્ષા અને મશ્કરી કરતુ હોય તેવું તેને લાગે છે. અને વિરાટતાની સામે પોતે એકલો જ ઝઝુમતો હોય છે તેવું તેને લાગવા માંડે છે. સાથે સાથે તેને આર્થિક ચૂડમાં પડેલી પોતાની જાતનું ય ભાન થવા લાગે છે. મૂડીવાદી તંત્ર નીચે કલા પણ એક 'કોમો-ડીટી–' 'ક્રમવસ્તુ' બની ગઈ છે. એનું તેને ભાન થવા લાગે છે. અને તેને "વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય" કેવળ એક દંભ રૂપે દેખાવા માંડે છે. તે જુવે છે કે, તેણે પ્રાપ્ત કરેલ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય તેને "વ્યાપાર" કરવાની તક આપે છે તેનાં સર્જનોને સર્વ લોકો માટે "બજાર"માં મુકવાની છૂટ આપે છે. પણ એમાં તો તે બજાર નામના રાક્ષસની જંજાળમાં તે ફસી જાય છે. આ સ્વતંત્રતા તેની માનસિક કે નૈતિક જરૂરીઆતોનો સ્વીકાર કરતી નથી પણ તેની અવગણના કરે છે. તે પોતે પગ પર ચાલવાને બદલે માથા પર ચાલવા માંડે છે. મનુષ્યને પોતાની શક્તિઓ ખીલવવાની "સ્વતંત્રતા" મળે છે પણ તે ખીલવવા જરૂરી એવી "પરિસ્થિતિ" મળતી નથી કારણ કે આ પરિસ્થિતિનો પાયો તો વર્ગના કાબુમાં અને શોષણ પ્રથામાં રહેલો છે.

આ આખા યુગમાં પ્રગટેલ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તે મૂડીવાદી સમાજતંત્રે પેદા કરેલ ભ્રમનો ઇતિહાસ છે. આ ઇતિહાસની કરુણ બાજુએ મેકબેથ જોઈ શકાય છે. તેની હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ ફોલસ્ટાફ રીતે મૂર્ત થાય છે. હેન્ત્રી પાંચમા રૂપે તેની પ્રેરણાત્મક બાજુ દેખાય છે. અને આથેન્સના ટીમોન જેવી આ યુગની કંટાળો આપતી સ્થિતિ પણ પ્રગટ થાય છે. આ બધાં રૂપો આ ઇતિહાસના વિકાસનાં જુદાં જુદાં પગથિયાં છે, પાસા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આજે જ્યારે મૂડીવાદી સંસ્કૃતિએ સ્વીકારેલ નીતિનાં, કે આધ્યાત્મિકતાનાં મૂલ્યોમાં એક પ્રખર સંધ્યાકાળ પ્રગટવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે, ત્યારે આપણે નિરાશાપૂર્વક કોઈક અંધકારમાં ડૂબી મરવા જન્મ્યા નથી એ સાફ વાત છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મૂડીવાદી તંત્રે અનેક અંધકારોની જાળમાં આપણને ફસાવી લીધા છે; છતાં તેનો વિકાસ એ આપણી મિલ્કત છે. તેણે પ્રાપ્ત કરેલ શૃંગો તે આપણા ભાવિ વિજયના પ્રસ્થાન માટેનાં પગથિયાં છે.

માર્ક્સે જેવી રીતે આપણને મૂડીવાદી સમાજનું ચિત્ર ઓળખાવી આપ્યું તેવી જ રીતે તેણે આપણા ઉજ્જવલ ભાવિનું ચિત્ર પણ દોરી આપ્યું છે.

પોતાની અંધાધૂંધીને તોડનાર વર્ગ મૂડીવાદે જ જન્માવ્યો છે. જેવી રીતે રજવાડી સામાજિક સંબંધોએ, તેનો વિરોધી ઉદ્યોગપતિ જન્માવ્યો હતો કે જેણે આ સમાજનાં મૂલ્યો તોડી વધારી વિશાળ મૂલ્યો અને સત્યો સ્થાપ્યાં; તેવી જ રીતે મૂડીવાદી તંત્રની રૂંધામણ છેદનાર રુદ્ર એણે જ જન્માવ્યો છે અને એ નૂતન ક્રાંતિકારી તત્ત્વ સમાજને શોષણ અને વર્ગ વિહિન પાયા પર મૂકવા મથે છે.

આવી વીરહાક શોષિતોની છે. આવું તાંડવ નાચનાર વિરાટરુદ્ર દલિતો છે. દુનિયાના એક દેશમાં આપણી નજર સામે જ આ અભેદ્ય અને અજેય ગણાતી મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનો બૂરજ તૂટી રહ્યો છે. અને તેના સ્થાને સમાજવાદ પ્રત્યે હિંમત અને ખંતપૂર્વક ગતિ કરતો માનવ-સમાજ જાગતો દેખાય છે.

જેમ ઉદ્યોગપતિ મૂડીવાદીના પ્રાતઃકાળે કવિ અને કલાકારને ક્રાંતિકારી સર્જન સાંપડ્યું હતું; તેમ આજે નવા ભાવિ સમાજના પ્રાતઃકાળે કવિ–સમાજને ફરીવાર પણ અપૂર્વ એવા વિશાળ સત્યો વહાવનાર માનવ જીવનનો સાક્ષાત્કાર જરૂર થશે જ. માર્ક્સે આ ભાવિનો ઉષઃકાળ આપણને બતાવ્યો છે. એ સૂવર્ણપાત્ર ફોડી સત્ય મેળવી શકશે અને તેને વ્યક્ત કરી શકશે. આધુનિક જીવન ઉપલકિયું અને બહિર્મૂખ દેખાય છે–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ તે તેટલું જ નિગૂઢ અને કરુણ છે. તેનાં આંદોલનો, સંવેદનો એટલાં જ ઘેરાં છે. માનવજીવન તેનો વિકાસક્રમ અવરોધનાર બળોને દયાહીન બની ફેંકી દે છે. આવી ક્રાંતિ કોઈ કાલ્પનિક માતરિશ્વાના વિચાર-બળો દ્વારા થતી નથી, પણ જીવનમાંથી ઉદ્‌ભવેલ વિચાર બળોવડે થાય છે. જીવનનાં અગ્નિમાં વિશુદ્ધ બની, જીવનનાં જ વન્નમાં ગતિ કરી, આ પૃથ્વીનાં જ સત્યો સ્થાપે, અને કવિ તેને ગાય તેવી લાક્ષણિક પળો આપણી સમીપ આવી લાગી છે. કાદવ અને કીચડ, તમસ અને અવિદ્યા, ક્ષણિકતા અને ભંગૂરતાની આ પૃથ્વીનું ય અનોખું સત્ય છે; કવિ એ સત્ય સ્વીકારતો થાય, એ પહેલાં એનો પોતાનો ભૂતકાળ એની આડે આવે છે. આગલા યુગોએ જન્માવેલ કૃત્રિમ વૈયક્તિકપણું એની આડે આવે છે. પણ કાળ તો વિદ્યુતના પ્રવાહો સાથે વહે છે અને હવાનાં મોજા ઉપર જીવનસંદેશ વહી જાય છે. માકર્સે આ નવાં બળોની ઋચાઓ ઘડવા માટે કવિઓને આવાહ્ન આપ્યું છે અને સર્જકોને નવો સમાજ ઘડવા સંદેશ આપ્યો છે.

એક બાજુએ કવિના ચિત્તતંત્રની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્ત કરતી વૈયક્તિક સ્વરૂપની કવિતાનાં થોકેથોક, તેના વૈયક્તિક ભાવો, લાગણીઓ, ભાવનાઓ, સંકલ્પો, અને સંવેદનોના થોકેથોક આપણી પાસે પડ્યા છે. આ આપણી લક્ષ્મી છે, આપણી મિલ્કત છે. ત્યારે એ જ મહાન કાર્યની બીજી બાજુ શોચનિય છે, કારણ કે વ્યક્તિના ચિત્તતંત્રની ક્રિયા આલેખવા જતાં વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે પોતાની ટૂંકી સૃષ્ટિમાં સપડાયેલ, એકલવાયો બની બેઠો છેઃ

કવિ અને કવિતાને જીવનની ઉદ્દાત્તતા અને આવેગ પ્રાપ્ત કરવા હોય તો પૂનઃજીવન સાથે તેને લગ્ન કરવું પડશે. અને અત્યંત સમૃદ્ધી બનેલ સાધન–સામગ્રી વડે તેને જીવનને પોતાના રસાયણમાં ઉતરવું પડશે. આવું થતાં આપણે ત્યાં હ્યુગોનું Les miserables કે ઝોલાનું Germinal કેમ ન જન્મે ? એવું થતાં આધુનિક ક્રાંતિને આવાહ્ન કરનાર શેલી કાં ન જન્મે ? એવું થતાં સંઘજીવનની અભિપ્સાને વ્યક્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવા ચોલોખોવ અને સિમેનોવ જેવા સર્જકો કાં ન જન્મે ? શા માટે સમગ્ર પ્રજાજીવન અને સ ઘને ભેટતો કવિ ન મળે ?

આમાનું કાંઈ પણ અશક્ય નથી.

માકર્સ કવિ હતો. જનતાના સાહિત્યનો પરમ રસિયો હતો. જો કે, કવિજીવન છોડ્યા પછી માકર્સનું જીવનકાર્ય સમાજ–ક્રાંતિનું બની ગયું હતું, છતાં તે સાહિત્ય પ્રેમી તો છેવટ લગી રહ્યો હતો. પણ તેણે જોયું હતું કે સામાજિક ક્રાંતિ વિનાં સંસ્કારી જીવનની રૂંધામણ ટળનાર નથી. એ માર્ગ પકડયો. કામદારોની પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપી ત્યાર પછીનું માકર્સનું જીવન અનેક આંટીઘૂંટીઓમાંથી પસાર થાય છે. અને અનેક પુસ્તકોમાં ભાવિ સંસ્કૃતિની રેખાઓ તે દોરે છે. આધુનિક સમાજતંત્ર તોડવાનો માર્ગ તે બતાવે છે—જે માર્ગે રશિયા વર્ષો પછી સમાજવાદની સ્થાપના કરે છે. વિશ્વઇતિહાસમાં બનેલી બધી ક્રાંતિઓનું પૃથક્કરણ તે કેટલાંય પુસ્તકોમાં કરે છે અને તેમના ફાયદા તથા તેના અનુભવો પરથી તે ભાવિ ક્રાંતિની સ્પષ્ટ રેખાઓ તારવી બતાવે છે.

સાહિત્ય અને કલાએ પણ પલટાતા સમાજની સાથે સાથે પ્રગતિ કરવી રહેશે; જે સાહિત્ય એથી વિરૂદ્ધ વહેશે તે આ જૂની સમાજ-રચનાની સાથે નાશ પામશે—એ ચેતવણી આપે છે. નવો સમાજ તેનું સાહિત્ય અને કલા પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરી દૂરથી આવે છે. તેનો પદધ્વનિ સ્પષ્ટ સંભળાય છે. જેવી રીતે આ સમાજતંત્રમાં જ ભાવિ-સમાજનાં ચિહ્નો તેને ધારણ કરનાર બળો દેખાય છે તેવી જ રીતે ભાવિ સર્જનનાં ચિહ્નો આ ઉત્થાનકાળમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ ચિહ્નો વિકાસ પણ પામે છે. નવા આવનાર યુગનાં સર્જનોનું બાલ્યવય આપણે અત્યા-રથી અનુભવી રહ્યા છીએ.

માકર્સે કહ્યું છે કે સમાજવાદનાં તંત્ર નીચે જીવનનાં અને સાહિત્ય કલાનાં મૂલ્યો અત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તેવાં નહિ હોય કારણ કે જીવન પ્રત્યે, સમાજ પ્રત્યે વ્યક્તિ જૂદી જ નજરે જોતો હશે.

એરીસ્ટોટલથી આજ સુધી પ્રાપ્ત થતાં મૂલ્યોમાં એક પ્રકારની આંતર–સમાનતા હંમેશાં પ્રગટ થઇ છે. વિવેચનાએ, આ લાંબાકાળ દરમ્યાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વીકારેલ મૂલ્યો એકમેકથી વિરોધી નથી; વધતી ઘટતી છૂટછાટો બાદ કરતાં તેમનું આંતરતત્વ એક સરખા મૂલ્યોને સ્વીકારે છે. આનું એક મૂખ્ય કારણ એ છે કે કલા–પોષકવર્ગ આ સર્વ કાળમાં રાજકતો વર્ગ રહ્યો છે. સમાજનાં વર્ગોમાં તેમનું વર્ગ–સ્થાન એક સરખું જ રહ્યું છે. તેવાં તીવ્ર વિરોધમાં અન્ય વર્ગોનું સાહિત્ય પણ નજરે પડે છે. પરંતુ આ આંતર–સમાનતા, તથા મૂલ્યોનું સરખાપણું નવા સમાજનાં-વર્ગવિહિન સમાજના–આગમન સાથે તૂટી જશે. તેનું સ્થાન વર્ગવિહિન સમાજના મૂલ્યો, અને ભાવિની જરૂરિયાતો પરથી તારવેલ એવાં મૂલ્યો લેશે.

અત્યારના ઉત્થાનકાળ દરમ્યાન અને ક્રાંતિ પછીના સમયમાં કલાકારોનું શું સ્થાન રહેશે ? અથવા તો–આ સર્વબળોને ખ્યાલમાં લેતાં સાહિત્ય અને કલા કઇ દિશા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં છે તે જોઇએ.

કવિતાના વિકાસને સદા ગતિશીલ સમજીને જ તેનું સાચું પૃથક્કરણ આપણે કરી શકીએ છીએ. સમાજજીવનની ગતિ સાથે કવિતાનો વિકાસ પણ થતો જાય છે. અને તેથી ભૂત, આધુનિક અને ભાવિ જમાનાને આપણે એકમેકના આંતરસંબંધોમાં જ સમજી શકીએ છીએ. આધુનિક જમાનામાંથી ભાવિમાં–સમાજનું એક આર્થિક ધાટોમાંથી બીજામાં થતું રૂપાંતર, સંસ્કૃતિનાં ચણતરમાં પણ ઝડપભેર ગતિ લાવે છે; જો કે આ રૂપાંતર એકધારૂં નથી. તેમાં કેટલાંય તબક્કાઓ, અલ્પવિરામો પણ આવે છે.

ક્રાંતિ પ્રતિ ગતિ કરી રહેલો કારદારવર્ગ પોતાની કલા સર્જતો જાય છે. **આપ્રક્રિયા દરમિયાન કામદારકલા કામદાર વર્ગની ગતિ અને પ્રવૃત્તિને વ્યક્ત કરે છે, પણ સમાજવિકાસની સાથે સાથે આ પ્રવૃતિ વર્ગનું વર્ગીય અળગાપણું નાબુદ કરી ભાવિ વર્ગવિહિન સમાજની કલારૂપે વ્યક્ત થાય છે.**

કામદારકલા મૂડીવાદી યુગની કલા કરતાં શ્રેષ્ટ અને ઉદાત્ત હશે કે નહિ ?–જરૂર ! કારણ કે મૂડીવાદી કલા એ એક વર્ગની કલા છે. એક વર્ગની આર્થિક અને સામાજિક જરૂરિયાતોથી રૂંધાયેલી કલા છે. મૂડીવાદી–વર્ગ એ એક સંકુચિત મૂઠીભરોનો વર્ગ છે, તે સમાજ નથી. અને તેથી મૂડીવાદી વર્ગ સમગ્ર સમાજનાં જીવનને નહિ પણ એક નાનકડા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિભાગને—એક વર્ગને જ વિકસાવી શકે છે, બાકીનું જીવન, જનતાના અન્ય વર્ગોની અંધકારભરી રાત્રીમાં જ છૂપાઇ જાય છે. મૂડીવાદી વર્ગની કલા વર્ગીય હોતાં ઉપર પ્રમાણે સમગ્ર જીવનને તે વ્યક્ત કરી શકતી નથી.

પણ જીવનની ગતિમાં, કાં તો અનુભવોથી પ્રેરાઇ, યા તો ઉગતાં વિકસતાં કામદારક્રાંતિની જ્વાલાઓમાં વિશુદ્ધ બની, મૂડીવાદી શાસન નીએ વિકસતા કલાકારોનો એક વિભાગ સમાજનાં અંધકારમાં પડેલાં આ વર્ગ તરફ વળે છે અને તેમનું ચિત્ર આલેખવા પ્રેરાય છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણને આ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.

આ નવી જાગૃતિમાં જુના સમાજના છિન્નભિન્ન થતાં બળો એકત્ર થાય છે. આવી રીતે કામદારકલા, તેનાં વર્ગની જરૂરિયાતોમાંથી જન્મી સંઘજીવનમાં મળી જઈ, અંતે સમસ્ત સમાજની કલા બનશે.

આ રેખા આર્થિક ક્રાંતિની રેખાને મળતી છે. કામદારો મૂડીવાદતંત્રને ઉથલાવી, પોતાનું વર્ગપણું નાબૂદ કરી, અંતે સમાજમાં લીન થાય છે, અને સમાજનું ઉત્પાદન, સમાજ માટે થાય છે તેવી જ રીતે કલાનું ય પરિવર્તન થાય છે.

મૂડીવાદી યુગની સંસ્કૃતિમાં લીન બનેલ, તેમાં તરબોળ બનેલ, કલાકારોનું આ ક્રાંતિ પ્રતિ શું વલણ રહે છે ?—

૧. કાં તો વિરોધ : એટલે કલાકારો કામદારકલાનો વિરોધ કરી રજવાડી અને મૂડીવાદી કલાને જ ટકાવી રાખે.

૨. મૈત્રિનું વલણ : કામદારવર્ગની ઉગતી—વિકસતી કલા અને કલાકારો સાથે મૈત્રિ રાખી, કલાનાં વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપે.

૩. યા તો કામદારકલામાં લીન થઇ, તેમાં જ જીવવાનું શરૂ કરે.

પહેલું વલણ અખત્યાર કરનાર કલા, ઇતિહાસને ભૂતકાળમાં ઘસડી જઈને પરિણામે ફાસિસ્ટ અને 'આર્યન' કલાના, સ્પેન્ગલરની કલાના નમૂના સર્જે છે.

ઘણાખરા મૂડીવાદી યુગના કલાકારો બીજું વલણ અખત્યાર કરે છે. ગીડ (ફ્રાન્સમાં) ડે. લ્યૂઇ, ઓડન, સ્પેન્ડર (ઈંગ્લાંડમાં); આપણે ત્યાં સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, ચંદ્રવદન, તથા થોડા નવા કવિઓ: આવા કવિઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝાંખી પ્રાપ્ત થાય છે કે, 'કાંઈક આવી રહ્યું છે!' પણ તેનું વાસ્તવિક રૂપ શું છે–તે તેઓ પ્રગટ કરી શકતા નથી.

તેઓ પોતાની કવિતાને લોકભોગ્ય કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સમાજનાં આધુનિક તંત્રથી તેઓ સંપૂર્ણપણે અસંતુષ્ટ છે. પણ (अ) ભાવિના સમાજતંત્રનું રૂપ શું હશે તે પ્રશ્ન ઉકેલવાનું તેમને સૂઝતું કે ફાવતું નથી. (ब) આવનાર ક્રાંતિની વાસ્તવિકતા તેમને કવિતાવિહિન હોવાની શંકા જન્મતાં, આધુનિક–વાસ્તવિકતાને અલંકારો અને આભરણો, (ઊર્મિ અને ભાવનામાં) પહેરાવી તેને કલામયરૂપે જોવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. (क) અને તેમ કરતાં જ્યારે નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ કાં તો કલાના ક્ષેત્રમાં ટૂંટિયું વાળી બેસી જાય છે, અથવા ગૂઢવાદ યા ભૂતકાળના કેવળ સંશોધનમાં જ ડૂબી જાય છે.

ત્રીજું વલણ તે આ કલાકારો છડેચોક, ખૂલ્લી રીતે કામદરકલાના વિકાસની શકયતાઓ સ્વીકારી, આ વર્ગની ગતિ સાથે–તેમાં જ–પોતાનું સર્જન કરે અને કામદાર કલાનો સર્વાંગી સ્વીકાર કરે. 'ઉપવાસી' અને 'સ્વપ્નસ્થ'ની કવિતામાં આ ચિહ્નો પ્રગટ થાય છે. ભલે પછી આ સર્જનોની શરૂઆતની કક્ષા અણઘડ અને અપક્વ હોય.

મૂડીવાદી યુગના આવા સર્જકોને, મૂડીવાદીતંત્રે સર્જેલ અરાજકતાથી અસંતુષ્ટ અને તેને નાબૂદ કરવાનું સ્વપ્ન સેવનાર ક્રાંતિકારોને, ભાવિ સમાજનો સર્જક કામદારવર્ગનો સંદેશ સંભળાયા વિના રહેતો નથી. અમેરિકન નવજુવાન ક્રાંતિકાર, સ્પેનમાં પ્રજાપક્ષે લડતાં પોતાના જાનની આહુતિ આપનાર કવિ ક્રિસ્ટોફર કોડવેલનો આદેશ ગૂંજી ઊઠે છે—

'વ્યક્તિવાદી સ્વતંત્રતાની તમારી ભાવના એકવર્ગીય હોઈ સંપૂર્ણ નથી. તમે જેને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કહો છો તે સ્વાતંત્ર્ય નથી; કલાને ખાતર કલા સર્જવાની સ્વતંત્રતા તમે માગો છો પણ તે સ્વતંત્રતા નથી; એ તો ઉલટી સમાજના વિકાસમાં, જીવનથી કલાને વિમુખ કરનાર બળોની જન્મેલી આડકતરી ગુલામી છે. માનવતું ચૈતન્ય અનુભવ અને ઇતિહાસ પર અવલંબે છે તે નિયમ તમે ભૂલી જતા લાગો છો. તમારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારોને પેદા કરનાર, તેમની સત્યતાનો નિર્ણય કરનાર બળોને તમે અનુભવી, સમજી શકશો તો તમે એ વિચારોના બંધનોથી મુક્ત બની સમગ્ર સમાજને સ્વતંત્રતાના રસ્તા પર આણી શકશો.'

'અમે કહીએ છીએ કે જીવન વિચારોને ઘડે છે અને તેમની સત્યતાનો નિર્ણય કરે છે, ત્યારે એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે અંતમાં વિચાર અને જીવન એકમેકથી જુદાં નથી. ચૈતન્ય અને પૃથ્વી જેવી રીતે એકમેકના વિરોધી નથી પણ બન્નેનો આંતરસંબંધ ઘણો નિકટ છેઃ બન્ને તત્વો એકમેકની સ્વતંત્રતા મેળવવાનાં માર્ગમાં એકમેકને મદદ કરનારાં બળો છે. સ્વતંત્રતા જીવનનાં વિરોધોના યાંત્રિક નિષેધમાંથી જન્મતી નથી–પણ વિરોધોનાં બળ અને દબાણ નીચે આ બળો ગતિ કરી અંતે સમન્વય પ્રાપ્ત કરી જીવનને સ્વતંત્રતા લાવી આપી શકે છે."

"નિયામક બળો, તત્વો તથા કારણોથી પર હોય તેવી કોઈ તટસ્થ સૃષ્ટિકલાની નથી જ. કલા સામાજિક પ્રવૃત્તિ છે એક બાજુએ અનેક બળોથી ઘેરાયેલી, તે વડે જ નિર્મિત થતી એવી તમારી ચેતનાને તમે સ્વતંત્ર માનો છો તે ભૂલ છે. તમારી ચેતનાની ગતિ, આવેગ અને જીવનબળ નક્કી કરનારાં બળો પરોક્ષ રીતે કે પડદા પાછળથી તમારા પર નિર્ણયાત્મક અસર કરે છે જ.

"આજે વર્ગ–વિહિન કલા છે જ નહિઃ આજે વર્ગની જ કલા દેખાય છે. તમારી કલાને પ્રાણ પૂરો પાડનાર, દોરનાર બળોનો સ્વીકાર ન કરનારી, અને વ્યક્તિની ચેતનાને સ્વતંત્ર માનતી કલાનો, એટલે કે વર્ગીય કલાનો સ્વીકાર કરી રૂંધામણ અનુભવો યા તો આજે એ બળોના અસ્તિત્વને સ્વીકારી, તેમાંથી માર્ગ કાઢનાર, અને સમાજજીવનની જીવન જેટલી જ સ્વતંત્ર એવી કલા સ્થાપવા મથનાર કામદારકલાનો સ્વીકાર કરો : તમે આ સર્જક વર્ગની કલાનો સ્વીકાર ન કરો તો એનો અર્થ એ જ કે મરવા પડેલા, આથમવાની અણી ઉપર આવેલા વર્ગની કલાનો જ સ્વીકાર કરો છો.

"અમે જ્યારે કહીએ છીએ કે તમે કામદારકલાને સર્જો ત્યારે એમ નથી કહેતા કે તમે માર્ક્સવાદના સિદ્ધાંતોને અને મૂલ્યોને જ તમારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલામાં વ્યક્ત કરો. આવું આંધળું અનુસરણ કરવું એ ક્રાંતિ નથી. આંધળું અનુસરણ એ મૂડીવાદી વર્ગનો ગુણ છે. અમે માગીએ છીએ કે તમે નવી સૃષ્ટિમાં વાસ્તવિકતામાં જીવન જીવતા થાઓ—અને ભૂતકાળમાં તમારા આત્માને રખડવા ન દો. તમારામાં કલાનો આત્મા છે તેને અમે બેશક માન આપીએ છીએ. તમે તો સત્યદ્રષ્ટા છો પણ જો તમારી કલા મૂડીદારી વર્ગનાં બળોના આશ્રયમાં ઘડાતી હોય તો કઈ રીતે ભાવિમાં, વાસ્તવિક જીવનમાં જીવી શકશે? જીવનની ઉષ્મા તમારી કલામાં પ્રગટશે ત્યારે અમે કહીશું કે તમારી કલા ખરી કામદારકલા બની છે. કામદારકલાનું ધોરણ આ છે:

"અમે એમ નથી કહેતા કે કામદાર સરમુખત્યારીને તમે કલાના ક્ષેત્રમાં સ્વીકારો કામદાર સંસ્કૃતિનાં અન્ય ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતાં બળોને તમે જડ રીતે યાંત્રિક રીતે ઉઠાવી લાવી, તેમને કલાનાં ક્ષેત્રમાં સક્રિય બનાવવા મથશો તો અમે ઉલ્ટા એમ કહીશું કે તમે મૂડીવાદીઓની જેમ આંધળું અનુકરણ કરી રહ્યા છો. તમારો માર્ગ સર્જનનો છે.—નૂતન સર્જનનો અને તે માટે કલાનાં મૂલ્યો અને સાધનસામગ્રીને તમે તપાવો, તાવો તે ઘડો; નવેસરથી ઘડો—યા તો નવાં જ રચો; તમે કલાના ક્ષેત્રમાં નવી કલાના નેતા બનો: ભાવિનાં ગર્ભ રહેલ સર્જનનો સાક્ષાત્કાર પ્રગટાવવા તમે તમારી કલાને પ્રેરો ત્યારે તમે આજે ઓળખાવો છો તેવા 'કલાકાર' માત્ર નહિ રહો, સાચા કલા–સર્જક બનશો. અને સમગ્ર સમાજના ભાવિની ઋચાઓ તમે ગાશો."

સામ્યવાદમાં થતું સંપૂર્ણ રૂપાંતર જીવનની પવિત્રતાઓનો સ્વીકાર, સંઘ–સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ : અને વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું નવું જીવન આ મૂલ્યો જ એક નવી સૃષ્ટિ જન્માવશે. અને સંઘજીવને પ્રેરેલ મૂલ્યો તેની વ્યક્તિગત ચેતનાતાં સાક્ષાત્કારો બની કવિતામાં વહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં માકર્સવાદ અને પ્રગતિવાદની અસર અત્યંત આછી નજરે ચઢે છે. આ અસર સર્વાંગી બની નથી પણ તે દિન પ્રતિદિન વધુ ઘેરી બનતી દેખાય છે અને તેથી જ આપણું ભાવિ ઉજ્જવલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

નવાં પ્રકાશનો

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગગનને ગોખે	નિરંજન વર્મા	
	જયમલ્લ પરમાર	૩-૮-૦
જીવનશિલ્પીઓ	,,	૨-૮-૦
ખંડિત કલેવરો	,,	૩-૮-૦
વગડામાં વસનારાં	,,	૦-૧૦-૦
પ્રેમી પંખીડાં	,,	,,
આંગણાંનાં શણગાર	,,	,,
ઊડતાં ભંગી	,,	,,
કંઠે સોહામણાં	,,	,,
રૂપરૂપનાં અંબાર	,,	,,
પશમી અને બીજી વાતો		
	સ્વ. હરજીવન સોમૈયા	૨-૮-૦
બીલીપત્ર	મકનજી પરમાર	૩-૦-૦
રાષ્ટ્રગીત	સં. કરસનદાસ માણેક	૧-૮-૦
લગ્ન-સાધના	'સોપાન'	૨-૮-૦
લગ્ન-એક સમસ્યા	,,	૨-૮-૦
શોધને અંતે	લાભુબેન મહેતા	૨-૪-૦
સો વર્ષ જીવવાની કળા		
	ડૉ. જટાશંકર નાન્દી	૨-૮-૦
પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	ચંદ્રભાઈ	૨-૪-૦
શંકરાચાર્ય (નવી આવૃત્તિ)	સોમૈયા	૦-૮-૦
પ્રવાસપત્રો ,,	રા. ના. પાઠક	૦-૧૨-૦
છીપલાં ,,	મોહન ઠક્કર	૦-૬-૦
ધનુર્દ્ધારી	ઇન્દુલાલ ગાંધી	છપાય છે
પાવકજ્વાળા	ચુનીલાલ મડિયા	,,
બે વિચારધારા	'દર્શક'	,,
વિશ્વદર્શન (૪૩/૪૪)	છો. મા. કામદાર	૭-૮-૦
વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ	રે. ઓ. સોમપુરા	૧-૦-૦
વિજ્ઞાનનો વિકાસ	,,	૨-૮-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પોસ્ટ બૉક્સ ૯૭૮ • મુંબઈ-૧

પોસ્ટ બૉક્સ ૭૩ • અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિંતન ગ્રંથાવલિ

વર્ષ બીજું

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. આઠ

વાર્તા, કથા અને એવા જ પ્રકારના સાહિત્યમાં રસ લેતા જુવાનો અને કિશોરોમાં હવે કાંઈક નવું શીખવે, જિજ્ઞાસાને સંતોષે અને પુરુષાર્થ કરવાને પ્રેરે એવું ચિંતનાત્મક સાહિત્ય વાંચવાની તાલાવેલી જાગી છે. નીચેનાં પ્રકાશનો અમારા એ પ્રયત્ન તરફનાં છે.

ગગનને ગોખે

લેખકો: **નિરંજન વર્મા · જયમલ્લ પરમાર**

કિં. ૩-૮-૦

'આ પુસ્તકનું ત્રિવિધ આકર્ષણ છે. અનંતતાનો ભવ્ય સાક્ષાત્કાર જાણવાની જિજ્ઞાસા, એને પામવાના માનવીના વિફળ છતાં વર્ધમાન પ્રયત્નોની અદ્‌ભુતતા–વિવિધવર્ણી છટાવાળા તારાઓની આકૃતિ ને ગતિનું અખૂટ દૈવી કાવ્ય–અને એવા જ કાવ્યથી પ્રેરાઈને ચીનાઓ, આરબો, ગ્રીકો ને રોમનોએ જે કલ્પનાસૃષ્ટિ ઊભી કરી તેના પ્રત્યે સમાનધર્મીનું આકર્ષણ– એમાં કાવ્ય છે, વિજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા છે, જૂના હવામાનશાસ્ત્રનું લોકભોગ્ય સ્વરૂપ છે .... ને વચમાં વચમાં કાઠિયાવાડી લાડકવાયી શૈલી દેખા દે છે ....'

काका कालेलकर

સાહિત્ય અને પ્રગતિ ભા-૨

સંપાદકો: **કરસનદાસ માણેક · ગુલાબદાસ બ્રોકર · ઉમેદભાઈ મણિયાર · સ્વપ્નસ્થ · બકુલેશ · ભોગીલાલ ગાંધી**

કિં. ૭-૦-૦

જીવનની નવલી દિશા બતાવતી આઠેક વાર્તાઓ, અભ્યાસભર્યા લેખો, કાવ્યો, વગેરે આ પુસ્તકમાં છે. સાવ સૂકો કે નીરસ આ ગ્રંથ નથી, પણ એમાં સૌ લેખકોએ સાથે મળીને રસ ને માનવતાનો તાણોવાણો વણ્યો છે.

સાહિત્ય અને સંસ્કાર

સંપાદકો: **ભોગીલાલ ગાંધી · સ્વપ્નસ્થ**

કિં. ૩-૯-૦

અનેક લેખકોના સહિયારા પ્રયત્ન ને પરિણામે આ પુસ્તકનો જન્મ થયો છે. લેખકોના આરસી જેવા આ પુસ્તકમાં આજના વાતાવરણની છબી ઊઠી છે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બૉક્સ નં. ૭૩ અમદાવાદ · પો. બૉક્સ નં. ૯૭૮ મુંબઈ-૧

KUMAR PRINTERY, AHMEDABAD

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar